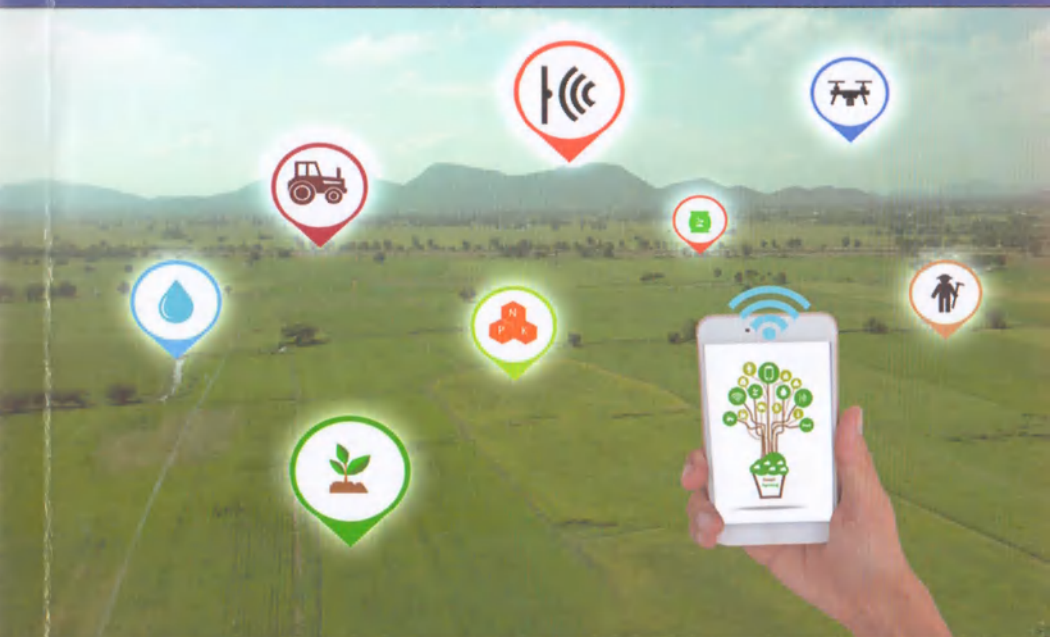

А. Э. Тангиров
Ш. Х. Нурманов

МОДЕРНИЗАЦИЯЛАШ САМАРАДОРЛИКНИ ОШИРИШ АСОСИ

МОНОГРАФИЯ

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
САМАРҚАНД ИҚТИСОДИЁТ ВА СЕРВИС ИНСТИТУТИ**

А.Э. Тангиров, Ш. Х. Нурманов

**МОДЕРНИЗАЦИЯЛАШ
САМАРАДОРЛИКНИ ОШИРИШ
АСОСИ**

Монография

Самарқанд – 2022

UO'K: 005.591.6:636

T 21

X 21

KBK: 65.6

45/46

Модернизациялаш самарадорликни ошириш асоси [монография]
А. Э. Тангиров ва Ш. Х. Нурманов – Самарқанд: “FAN BULOG’I”
нашриёти, - 2022. - 164 бет.

Монографияда чўл-яйлов чорвачилиги қўйи мажмуаси ривожланиши ва унинг маҳсулотларни қайта ишлашнинг ҳозирги ҳолати, инфратузилма ва уни ривожлантириш, сервис хизмати кўрсатиш ва чўл-яйлов чорвачилиги маҳсулотларни қайта ишлаш тизимини такомиллаштириш, чўл-яйлов чорвачилиги қўйи мажмуаси ташкилий-таркибий қисмини оптималаштириш, чўл-яйлов чорвачилиги хўжаликлари ва сервис хизмати корхоналари ўртасидаги ўзаро иқтисодий муносабатларни такомиллаштириш, чўл-яйлов чорвачилигида кластер бошқарув технологиясини қўллашда тармокнинг ўзига хос хусусиятлари, баҳолар диспаратети ва уни бартараф қилиш йўллари, чўл-яйлов чорвачилиги маҳсулотларини қайта ишлаш ва унинг иқтисодий самарадорлиги каби масалалар ўрганилган, таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган.

Такризчилар:

СамВМИ «Чорвачиликда иқтисодий самарадорлик
ва бухгалтерия ҳисоби» кафедраси мудири, и.ф.д.

А. Алиқулов

СамИСИ “Менежмент” кафедраси мудири, и.ф.н.

Ф. У. Турсунов

Монография Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти Кенгашининг
2021 йил 26-ноябрдаги 4-сонли баённомасининг тегишли қарори билан
тасдиқланган.

ISBN: 978-9943-8335-2-4

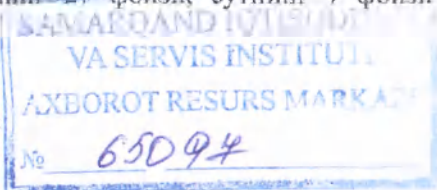
© А. Э. Тангиров, Ш. Х. Нурманов. СамИСИ 2022.

© “FAN BULOG’I” нашриёти, 2022.

КИРИШ

Чўл-яйлов чорвачилиги қуйи мажмуаси Республика агросаноат мажмуасида амалга оширилаётган таркибий ислохотларда уствор аҳамият касб этади. Чўл-яйлов чорвачилиги асосини қорақўл қўйлари берадиган асосий маҳсулотлари билан жаҳонда тан олинган. Қорақўл ва қорақўлча халқаро мўйна аукционларда устунлик билан рақобатлаша оладиган, истеъмол қиймати бўйича бетакрор, жозибодор ўзига хос маҳсулотдир. Аммо, Маказий Осиё региониди асосий вазифа қорақўл тери етиштириш бўлишига карамасдан, республика чўл-яйлов чорвачилиги қуйи мажмуасининг иқтисодий потенциални тўлиқ ишга солинмаган. Қорақўл тери, жун ва ўстиришга қолдирилган кўзиларнинг яъни асосий йўлдош маҳсулотларининг мақбул(оптимал) нисбатлари бузилган, ишлаб чиқариш харажатлари ўсмокда, маҳсулотларнинг сифати пастлигича қолмокда, ушбу сабабга кўра кўп ҳолларда жаҳон стандартлари талабларига жавоб бермайди, етиштирилган маҳсулотларнинг катта қисми хом ашё сифатида сотилмокда, ҳатто бир қисмига харидор топиляпти. Буларнинг ҳаммаси ишлаб чиқариш иқтисодий самарадорлигини ошириш вазифасини ҳал этишни ва халқаро бозорларда соҳа рақоботбардошлигини таъминлашни қийинлаштирмокда.

2020 йил республикада 2519,6 минг тонна тирик вазнда гўшт, шундан, 406,4 минг тоннаси қўй гўшти, 10976,9 минг тонна сут, 7781,2 млн. дона тухум, 35,4 минг тонна жун, 1152,1 минг дона қорақўл тери ишлаб чиқарилган. Бирок, бизда ҳали ушбу маҳсулотларни истеъмолчига етказиб бериш муаммолари тўлиқ ҳал этилгани йўқ. Бугунги кунда мамлакатимизда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, айниқса, пилла, жун, тери, пахта ва бошқаларни етиштириш ва улардан тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш ўртасида номутаносиблик сақланиб қолмокда. Жумладан, пахта хом ашёсининг 34 фоизи, меваларнинг 17 фоизи, сабзавотларнинг 12 фоизи, полиз экинларининг 7 фоизи, узумнинг 25 фоизи, терининг 28 фоизи, жуннинг 17 фоизи, гўштниинг 27 фоизи, сутнинг 7 фоизи саноатда қайта ишланмокда холос.

Бу муаммонинг ечими хом ашёни жаҳон бозорида талаб катта бўлган маҳсулотга айлантириш яъни босқичма-босқич истеъмол учун тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришни йўлга қўйишдир.

Таъкидланган вазифани республиканинг чўл ҳудудларида ечиш учун хўжалик юритиш механизми ва шакллари тубдан ислоҳ қилиш, чўл-яйлов чорвачилиги маҳсулотларини ишлаб чиқаришни кенгайтириш ҳисобидан қишлоқда ихчам технологиялар билан жиҳозланган янги, замонавий қайта ишлаш корхоналарини шакллантириш ва уларнинг кенг кўламда фаолият юритиши учун ҳар томонлама мустакам хом ашё базасини ташкил этиш биргаликда бутун агросаноат мажмуаси учун ўта долзарб муаммолардан ҳисобланган чўл-яйлов чорвачилигида кластер бошқарув технологиясини қўллашда тармоқнинг ўзига хос хусусиятларни ҳисобга олишни, баҳолар диспаратети ва уни бартараф қилиш йўллари илмий асослаб бериш зарур.

Бундай ишлаб чиқариш қувватлари чўл-яйлов чорвачилиги ривожланган ҳар бир ҳудудида барпо этилиши даркор. Бу нафақат ишлаб чиқаришнинг янги ҳажимлари ва ялпи ички маҳсулотни кўпайтириш, қўшилган қийматни ошириш, аввало тобора кескинлашиб бораётган озиқ-овқат ишлаб чиқаришни кўпайтириш ва чўл-яйлов чорвачилиги қуйи мажмуаси иқтисодий-ижтимоий самарадорлигини кескин ошириш имконини беради.

Энг муҳими, кўп тармоқли фемер хўжаликлари ва агрофирмаларни, чорвачилик кластерларни шакллантириб, таркибида қайта ишлаш корхоналарини ташкил этиш орқали авваламбор, иш ўринларига талаб жуда кучли бўлган қишлоқларда ёшларни иш билан таъминлаш муаммосини чўл-яйлов чорвачилиги ривожланган ҳудудларда ҳал этиш имкониятига эга бўламиз.

I-БОБ. ЧЎЛ-ЯЙЛОВ ЧОРВАЧИЛИГИ ҚУЙИ МАЖМУАСИ РИВОЖЛАНИШИНИНГ ҲОЗИРГИ ҲОЛАТИ

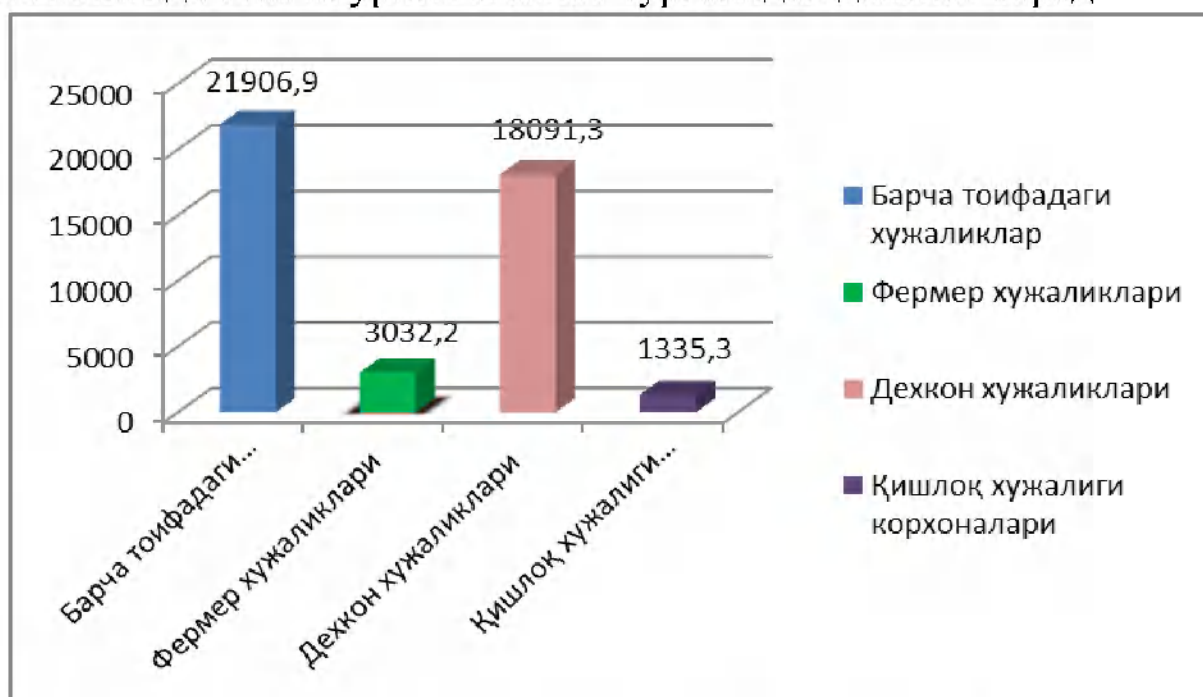
1.1. Чўл-яйлов чорвачилиги қуйи мажмуаси ривожланишининг ҳозирги ҳолати

Чўл-яйлов чорвачилиги (қоракўлчилик, эчкичилик, туячилик, йилқичилик, қорамолчилик) мамлакатимиз қишлоқ хўжалигининг асосий тармоғи ҳисобланиб, республиканинг 20,6 млн. га. ер ресурсларини эгалган ҳудуд ҳисобланади. Чўл-яйлов чорвачилиги чўл аҳолисининг озиқ-овқатга, енгил саноатни хом-ашёга бўлган талабини қондиришда муҳим аҳамиятга эга. Ҳудуд чорвачилигининг хусусан қўйчиликнинг асосий озуқа базаси яйлов ҳисобланади. Бугунги кунгача яйлов майдонлари бирикитиб берилмаганлигига қарамасдан, 18091,9 минг бош ёки 80,6 % қўй ва эчкилар деҳқон хўжаликларида урчитилмоқда. 11134,2 минг га. яйловлар қишлоқ хўжалиги фаолиятини амалга оширувчи ташкилотларига ва 1407,5 минг га. фермер хўжаликларида бириктирилган.

Чорвачилик маҳсулотларининг асосий қисмини республикада деҳқон хўжаликлари етиштираётган бўлса-да, ханузгача уларга яйловлар ажратиб берилмаган. Чўл-яйлов чорвачилиги маҳсулотларини етиштириш деҳқон, фермер хўжаликлари ва қишлоқ хўжалик фаолиятини амалга оширувчи ташкилотларда амалга оширилмоқда. Майда шохли молларнинг асосий қисми деҳқон хўжаликларида парваришланмоқда.

2021 йилда йирик шохли қорамолларнинг 92,5 фоизи, қўй ва эчкиларнинг 80,6, чўчқаларнинг 65,8 паррандаларнинг 58,1 ва отларнинг 74,0 фоизи деҳқон хўжаликларида парвариш қилинмоқда. Ўрганилаётган даврда қўй ва эчкилар бош сони республикамизда 6,1 фоизга кўпайиб, 21906,9,9 минг бошга етган. Майда шохли молларнинг 80,6 фоизи ёки 18091,3 минг боши деҳқон хўжаликларида, фермер хўжаликларида 13,5 фоизи ёки 3032,2 минг боши ва қишлоқ хўжалиги фаолиятини амалга оширувчи корхоналарида 5,9 фоизи ёки 1335,3 минг боши боқилмоқда (1-

диаграмма). Бу маълумотлар деҳкон хўжаликлари республикада чорвачилигида етакчи ўрни эгаллаб турганидан далолат беради.

1-Диаграмма. 2021 йилда хўжалик юритиш шакллари бўйича қўй ва эчкилар бош сони

Манба: Муаллифлар тадқиқотлари асосида ишлаб чиқилган.

Республикада етиштирилаётган қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг 68,0 фоизи деҳкон хўжаликлари, 27,8 фоизи фермер хўжаликлар қолган 4,2 фоизи эса қишлоқ хўжалик корхоналари ҳиссасига тўғри келмоқда. Деҳкон хўжаликларида тайёрланаётган маҳсулотларнинг 48,5 фоизини чорвачилик маҳсулотлари ташкил этмоқда. 92,4 фоиз чорвачилик маҳсулотлари республикада деҳкон хўжаликлари, 4,4 фермер хўжаликлари ва 3,2 фоизи эса қишлоқ хўжалиги фаолиятини амалга оширувчи корхоналарида (1-жадвал).

**Республикада хўжалик юритиш шакллари бўйича чорвачилик
махсулотлари қиймати ва унинг таркиби**

Т/р	Хўжалик юритиш шакллари	2017 йил		2021 йил		2021 йил 2017 йилга нисбатан, %
		млрд сўм	%	млрд сўм	%	
1.	Барча тоифадаги хўжаликлар	64895,9	100,0	126198,5	100,0	194,5
	Шу жумладан:					
а.	Фермер хўжаликлари	19014,5	29,3	35083,2	27,8	184,5
б.	Дехқон хўжаликлари	44388,8	68,4	85815,0	68,0	193,3
в.	Қишлоқ хўжалиги фаолиятини амалга оширувчи корхоналарида	1492,6	2,3	5300,3	4,2	355,1

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида.

Демак, республика қишлоқ хўжалиги тараққиёти мулк ва хўжалик юритиш нуктаи назардан деҳқон хўжаликларнинг ривожланишига кўп жиҳатдан боғлиқ.

**Ўзбекистон Республикасида чорвачилик маҳсулотларини ишлаб
чиқариш (минг тонна)**

Маҳсулотлари тури	Йиллар				2020Йил 2017 йилга нисбатан, %
	2017	2018	2019	2020	
Барча тоифадаги хўжаликлар					
Гўшт(тирик вазнда)	2286,8	2430,5	2473,6	2519,6	110,2
Сут	10047,9	10466,4	10714,3	10976,9	109,2
Тухум, млн.дона	6332,7	7459,3	7771,2	7781,2	122,9
Жун(физик вазнда)	36,4	34,6	35,1	35,4	97,3
Қоракўл тери, минг дона	1075,1	1085,2	1150,7	1152,1	107,2
Пилла	12,5	9	21,4	20,9	167,2
Фермер хўжаликлари					
Гўшт(тирик вазнда)	69,3	109,5	125,7	112,2	161,9
Сут	337,7	397,3	462,0	519,8	153,9
Тухум, млн.дона	695,3	1079,5	1142,8	1048,9	214,1
Жун(физик вазнда)	2,2	2,8	3,2	3,7	168,1
Қоракўл тери, минг дона	59,8	85,6	91,4	103,8	173,6
Пилла	11,4	14,3	15,7	13,5	118,4
Дехқон хўжаликлари					
Гўшт(тирик вазнда)	2145,9	2236,5	2230,9	2302,7	107,3
Сут	9641,8	9995,8	10156,5	10372,2	107,6
Тухум, млн.дона	4020,8	4335,1	4491,6	4817,9	119,8
Жун(физик вазнда)	32,4	30,5	30,5	30,1	92,9
Қоракўл тери, минг дона	906,2	904,4	975,4	966,2	106,6
Пилла	-	-	-	-	-
Қишлоқ хўжалиги фаолиятини амалга оширувчи корхоналарида					
Гўшт(тирик вазнда)	71,6	84,5	117,0	104,7	146,2
Сут	68,4	73,3	95,8	84,9	124,1
Тухум, млн.дона	1616,6	2044,7	2136,8	1914,4	118,4
Жун(физик вазнда)	1,8	1,3	1,4	1,6	88,9

Қоракўл тери, минг дона	109,1	95,2	83,9	82,1	75,3
Пилла	1,1	3,6	5,7	7,4	672,7

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида.

2-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, деҳқон ва фермер хўжаликларида ҳамда республикамиз бўйича чорвачилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш кўпайган бўлса-да, Қишлоқ хўжалиги фаолиятини амалга оширувчи корхоналарида жун ва қоракўл тери етиштириш мос равишда 11,1 ва 24,7 фоизга камайган. Шунинг алоҳида тақдлаш ўринлики, мамлакатда чорвачилик маҳсулотларининг 90 фоизидан кўпроғини деҳқон хўжаликлари етиштириб бермоқда.

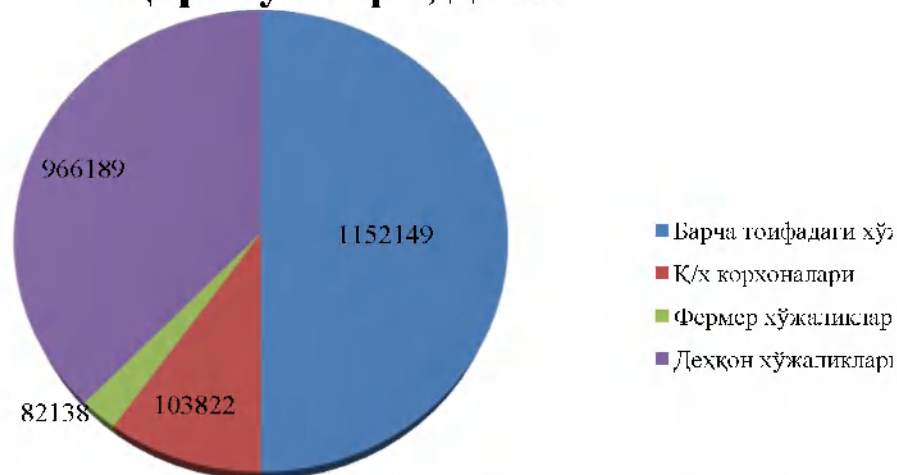
Республикада етиштирилаётган гўштнинг 91,4 фоизини, сутнинг 94,5 фоизини, жуннинг 85,0 фоизини, қоракўл терининг 83,9 фоизини ва тухумнинг 61,9 фоизини деҳқон хўжаликлари томонидан ишлаб чиқарилмоқда. Мамлакатимизда ишлаб чиқарилаётган гўштнинг атиги 2,7 фоизи, жуннинг 4,5 ва қоракўл терининг 7,1 фоизи қишлоқ хўжалиги фаолиятини амалга оширувчи ихтисослашган корхоналари ҳиссасига тўғри келмоқда. Ўзбекистон чўл-яйлов чорвачилиги чўл аҳолисининг озиқ-овқатга, енгил саноатни ҳам ашёга бўлган талабини қондиришда муҳим аҳамият касб этиб, асосан ҳам ашё етказувчи база ҳисобланади. Чўл-яйлов чорвачилигининг етакчи соҳаси бўлган қоракўлчиликнинг асосий маҳсулоти ҳисобланган қоракўл терини етиштириш Республика ва вилоятлар ҳамда хўжалик юритиш шаклари бўйича таҳлилий маълумотлари 3-жадвалда келтирилган.

**Хўжалик юритувчи субъектлари бўйича қорақўл тери ишлаб чиқариш
(2020й.)**

Республика ва вилоятлар	Хўжалик юритиш шакллари бўйича ишлаб чиқарилган қорақўл тери, дона				Ишлаб чиқарилган қорақўл терининг хўжалик юритиш шакллари бўйича солмоғи, %			
	Барча тоидаги хўжаликлар	Фермер хўжаликлари	Дехкон хўжаликлари	К/х корхоналари	Барча тоидаги хўжаликлар	Фермер хўжаликлари	Дехкон хўжаликлари	К/х корхоналари
Ўзбекистон Республикаси	1152149	103822	966189	82138	100	9,0	83,9	7,1
Қорақолпоғистон Республикаси	83497	5619	77156	722	100	6,7	92,4	0,9
Бухоро	500888	42711	444021	14156	100	8,5	88,6	2,8
Жиззах	4318	3033	543	742	100	70,2	12,6	17,2
Қашкадарё	215095	10824	178625	25646	100	5,0	83,1	11,9
Навоий	284927	35564	220521	28842	100	12,5	77,4	10,1
Самарқанд	42722	3350	31516	7856	100	7,8	73,8	18,4
Сурхондарё	11447	2120	5153	4174	100			
Хоразм	9255	601	8654	-	100	6,5	93,5	-

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида.

Қоракўл тери, дона

2-Диаграмма. 2020 йилда етиштирилган қоракўл терининг хўжалик юритиш шакллари бўйича миқдори

Манба: Муаллифлар тадқиқотлари асосида ишлаб чиқилган.

Олимлар томонидан яратилган “Тўрткўл” завод типى кўйларидан олинган Қорақолпоқ сур терилари

Манба: Муаллифлар томонидан “Қизилқум” НШХ ги музейда расмга олинган.

Қоракўл кўйлар азалдан республикамизнинг 7 та вилояти ва Қорақолпоғистон Республикасида урчитилади. 2020 йилда етиштирилган 1152149 дона қоракўл териларининг 966189 донаси деҳқон хўжаликлар, 103822 донаси фермер хўжаликлар ва 82138 донасини қишлоқ хўжалиги фаолиятини амалга оширувчи

корхоналарда етиштирган ёки уларнинг улуши тегишли равишда 83,9 %, 9,0 ва 7,1% ни ташкил этган. Республикада ишлаб чиқиладиган қоракўл териларнинг 1000910 донаси ёки деярли 86,9 фоиз, Бухоро (43,5%), Навоий(24,7%) ва Қашқадарё(18,7%) вилоятлари ҳиссасига тўғри келмоқда. 2020 йилда хўжалик юритиш шакллари бўйича қоракўл тери етиштириш миқдори 2-диаграммада келтирилган.

4-жадвалдан кўринадики, 2020 йил Республикада 35422 тонна жун шундан, 30124 тоннаси деҳқон хўжаликлари, 3716 тоннаси фермер хўжаликлари ва 1582 тоннаси қишлоқ хўжалиғи фаолиятини амалга оширувчи корхоналари томонидан етиштирилган ёки мос равишда 85,0%, 10,5 ва 4,5% ни ташкил қилган. Демак, қоракўл тери ва жун маҳсулотларининг асосий қисмини бутун ҳудуд бўйича жойлашган ҳажми жиҳатдан майда ва кўп сонли деҳқон хўжаликлари ишлаб чиқармоқдалар. Чўл-яйлов чорвачилигининг бу хусусияти маҳсулотларни ишлаб чиқариш, тайёрлаш, қайта ишлаш ва сотиш жараёнларини ташкил қилишда ҳисобга олиниши лозим.

Қоракўлчиликка ихтисослашган хўжаликларида маҳсулот ишлаб чиқариш ва унинг турини кўпайтириш ҳамда қайта ишлашни йўлга қўйиш мақсадида 2 та эчкичилик, 5 та паррандачилик, 2 та балиқчилик, 1 та асаларичилик, 4 та туя ва қўй жунини, 1та гўштни, 3 та қоракўл ва қўй териларини, 2 та туя сутини қайта ишлаш, қурилиш материаларини ишлаб чиқариш, 9 та иссиқхоналар ва 3 та яйлов экинлари уруғларини етиштиришни ташкил этиш бўйича лойиҳаларни амалиётга тадбиқ этиш устидан ишлар олиб борилмоқда.

**Хўжалик юритувчи субъектлари бўйича жун ишлаб чиқариш
(2020 й.)**

Республика ва вилоятлар	Хўжалик юритиш шакллари бўйича ишлаб чиқарган жун, тонна				Ишлаб чиқарилган жуннинг хўжалик юритиш шакллари бўйича солмоғи, %			
	Барча тоифадаги хўжаликлар	Фермер хўжаликлари	Дехкон хўжаликлари	Қ/х корхоналари	Барча тоифадаги хўжаликлар	Фермер хўжаликлари	Дехкон хўжаликлари	Қ/х корхоналари
Ўзбекистон Республикаси	35422	3716	30124	1582	100	10,5	85,0	4,5
Қорақолпоқистон Республикаси	1358	157	1184	17	100	11,6	87,2	1,2
Бухоро	3842	448	3155	239	100	11,7	82,1	6,2
Жиззах	3975	466	3235	274	100	11,7	81,4	6,9
Қашқадарё	7579	461	6787	331	100	6,1	89,6	4,3
Навоий	4145	846	2871	428	100	20,4	69,3	10,3
Самарқанд	3855	250	3474	131	100	6,5	90,1	3,4
Сурхондарё	2537	354	2101	82	100	14,0	82,8	3,2
Хорозм	1135	96	1034	5	100	8,5	91,1	0,4

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида.

Қорақўлчиликка ихтисослашган хўжаликларида ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш ҳамда фаолиятининг иқтисодий самарадорлигини ошириш хўжалик юритиш шакллари ва механизмларни такомиллаштириш ҳамда ўзаро иқтисодий боғлиқ корхоналарнинг интеграциялашув жараёнларини бозор иқтисодиёти талабларидан келиб чиққан ҳолда мукаммаллаштириш орқали таъминлаш мумкин.

Илмий ва амалий тадқиқотлар натижаларидан келиб чиққан ҳолда иқтисодий ислохотларни яънада чуқурлаштириш ва эркинлаштириш шароитида, нафақат тармоқларни, балки тармоқлардаги мавжуд инфратузилмаларни кенг ривожлантириш

мақсадга мувофиқ. Агросаноат мажмуида маҳсулотни ишлаб чиқариш фақат қишлоқ хўжалигининг ривожланиши билан эмас, балки унга хизмат кўрсатувчи инфратузилмалар ривожини билан ҳам чамбарчас боғлиқ ҳолда амалга оширилади. Авваламбор агросаноатда ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг самарадорлигини ошириш мақсадида тармоқда ишлаб чиқарилган маҳсулот (хом ашё)дан оқилона фойдаланиш лозим. Бунда ишлаб чиқаришни техникавий таъмирлаш, моддий техника, зооветеринария, агрокимё ва бошқа таъминот ва хизматларни ривожлантириш мақсадида инфратузилмаларнинг алоқаларини ва фаолиятларини тўлиқ шакллантириш керак.

1.2. Чўл-яйлов чорвачилиги қуйи мажмуасида маҳсулотларни қайта ишлашнинг ҳозирги ҳолати

Мамлакатимизда барқарор ва самарали иқтисодиётни шакллантириш борасида амалга ошириб келинаётган ислоҳатлар бугунги кунда ўзининг натижаларини кўрсатмоқда. Жумладан, қисқа вақт ичида иқтисодиётда чуқур таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, аҳоли даромадларининг ўсишини таъминлаш, самарали ташқи савдо ҳамда инвестиция жараёнларини кучайтириш, қишлоқ хўжалигини ва унинг маҳсулотларини қайта ишловчи тармоқларни ислоҳ ҳамда модернизация қилиш, кичик бизнес ва тадбиркорлик соҳасини барқарор ривожлантириш, оқилана олиб борилган молия-кредит сиёсати республика иқтисодиётининг тез суръатлар билан ривожланишини таъминламоқда.

Мамлакат ялпи ички маҳсулоти 9,1 бараборга, аҳоли сони 17,8 фоизга кўпайганлигига қарамасдан аҳоли жон бошига ишлаб чиқарилган ялпи ички маҳсулот 7,7, амалдаги пировард истеъмол 9,9, истеъмол моллари ишлаб чиқариш эса 9,9 бараборга кўпайган. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқариш 6,2 бараборга, жумладан, деҳқончилик маҳсулотлари 6,6 ва чорвачилик

маҳсулотлари 5,7 бараборга ошган. Чакана товар айланмаси 10,4 марта ва аҳолига пуллик хизмат кўрсатиш 13,7 мартага кўпайган.

Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишловчи саноат соҳаларини хусусан озиқ-овқат, енгил, жумладан чарм-пойабзал ва ароқ-вино ишлаб чиқарувчи саноат корхоналарини модернизациялаш, техник ва технологик янгилаш ҳамда замонвий корхоналарнинг бунёд этилиши натижасида озиқ-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқариш 9,2 мартага, ноозиқ-овқат ва ароқ-вино маҳсулотлари мос равишда 10,3 ва 11,9 мартага кўпайган. Шу даврда озиқ-овқат маҳсулотларини экспорт қилиш 206,1 млн. АҚШ долларларидан 1675,6 млн. АҚШ долларларигача ёки 8,1 бараборга кўпайган.

Ўрганилаётган даврда аҳоли жон бошига истеъмол товарлари ишлаб чиқиш 105,3 минг сўмдан 883,0 минг сўмгача ёки 8,4 марта, шу жумладан, озиқ-овқат маҳсулотлари 41,7 минг сўмдан 324,9 минг сўмгача, ноозиқ-овқат маҳсулотлари 60,0 минг сўмдан 522,3 минг сўмгача, енгил саноат маҳсулотлари эса 11,1 минг сўмдан 110,3 минг сўмгача ёки мос равишда 8,8, 8,7 ва 9,9 бараборга кўпайган.

Қайта ишланиб, истеъмол товарлари сифатида саноат корхоналарида ип-газлама ишлаб чиқариш 30,3 % га, гилам ва гилам маҳсулотлари 37,4, пойабзал 109,3, гўшт ва гўшт маҳсулотлари 21,0, колбаса маҳсулотлари 32,3, сут ва сут маҳсулотлари 20,5, нон ва нон маҳсулотлари 0,2, консервалар 23,2, ун 8,2, ёрма 36,3, кандолат маҳсулотлари 55,8, макарон маҳсулотлари 18,0, маргарин маҳсулотлари 96,4 ва табиий чой 8,2 % га ошган. Жунли газлама ишлаб чиқариш деярли 5 бараборга, ўсимлик ёғи эса 1,0 % га камайган.

Гўшт ва гўшт маҳсулотлари ишлаб чиқариш 44,8 фоизга, сут ва сут маҳсулотлари эса 49,7 фоизга кўпайган. Аҳоли жон бошига гўшт ва гўшт маҳсулотлари ишлаб чиқариш 5,8 кг. дан 7,1 кг. гача, сут ва сут маҳсулотлари 9,5 кг. дан 12,1 кг. гача ёки мос равишда 22,4 % ва 27,4 % ошган.

Республикада ишлаб чиқарилган чорвачилик маҳсулотларини қайта ишловчи корхоналарнинг етишмаслиги, мавжудларининг эскирганлиги ва тўла қувват билан ишламаслиги оқибатида хом ашёнинг катта қисми қайта ишланланмасдан қолмоқда. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаб тайёр маҳсулот даражасига етказувчи енгил саноат корхоналари асосий фондларининг эскириш даражаси 32,6 фоизни, озиқ-овқат ишлаб чиқарувчи саноат корхоналарники эса 60,3 фоизни ташкил этди. Ишлаб чиқарилган қишлоқ хўжалик маҳсулотларини саноат асосида қайта ишлаш йилдан-йилга кўпайиб барётганлигига қарамасда пахта хом ашёсининг 34 %, меваларнинг 17 %, сабзавотларнинг 12 %, полиз экинларининг 7 %, узумнинг 25 %, терининг 28 %, жуннинг 17 %, гўштнинг 27 %, сутнинг 7 % саноатда қайта ишланмоқда холос.

Бу маълумотлардан кўрниб турибдики, қишлоқ хўжалик маҳсулотларни қайта ишловчи корхоналар сонини кўпайтириш билан биргаликда мавжудларини модернизациялаш зарур. Шунга қарамасдан қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишловчи корхоналар иқтисодий самарадорлиги қишлоқ хўжалигига нисбатан анча юқори. Қишлоқ хўжалигида етиштирилган маҳсулотларни қайта ишловчи соҳа корхоналарининг ишлаб чиқариш харажатлари таркибида хом ашё харажатлари 86-87 фоиз бўлган ҳолда, рентабеллик даражаси 47-48 фоизни ташкил қилса, қишлоқ хўжалигиники эса атиги 18,7 фоиз ёки деярли 3 барабор паст. Тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш учун сарфланадиган харажатларнинг 65-75 фоизи хом ашё етиштирувчилар ҳиссасига тўғри келгани ҳолда олинадиган даромаднинг 35-40 фоизига эгалик қилишмоқда. Бошқача айтганда, хом ашё етиштрувчилар ўз маҳсулотларни ярим нархидан ҳам арзон баҳоларда беришга мажбур бўлишмоқда.

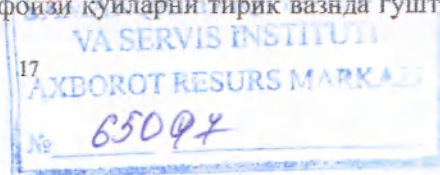
Агросаноат мажмуаси микёсида қишлоқ хўжалигида етиштирилган маҳсулотларини сақлаш алоҳида ишлаб чиқариш жараёни сифатида мустақил фаолият турига айланмоқда. Етиштирилган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари бузулишига ва исроф

бўлишига йўл қўймасдан сақлаш ўта муҳим аҳамиятга эга эканлиги шундан иборатки, аҳолини йил давомида узликсиз озиқ-овқат маҳсулотлари, саноатни эса хом ашё билан таъминлаш бевосита ушбу соҳанинг шаклланиши ва ривожланишига боғлиқ. Аммо, сақлаш ва қайта ишлаш корхоналари етишмаслиги ва замон талабларига жавоб бермаслиги, ишлаб чиқилган қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг исроф бўлишига олиб келмоқда. Сақлашнинг илғор усуллари қўллаш маҳсулотлар исроф бўлишини кескин камайтириш имконини беради.

Маҳсулотларни узоқ муддатли ва самарали сақлаш қишлоқ хўжалик маҳсулотларига нисбатан нархлар ошган мавсумларда сотишни ташкил этиш, уларни етиштирувчи ва сақловчи субъектларнинг иқтисодий самарадорлигини ошишига хизмат қилади. Сақлаш маҳсулотлар ишлаб чиқарилган яъни қишлоқ хўжалик корхоналарининг ўзида ёки истъеъмол қилинадиган жойларда, махсус ихтисослашга корхоналарда амлга оширилади.

Чўл-яйлов чорвачилиги маҳсулотларини хусусан гўшт, сут, коракўл тери, жун, мол терилари, кўзи ошқозони(ширдон) кабиларга дастлабки ишлов бериш ва сақлашнинг асосий вазифаси минимал харажатлар ҳисобига ўз вақтида ва сифатли қабул қилиш, тозолаш, қурутиш, сақлаш ва қайта ишлаш жараёнларини амалга ошириш ҳисобланади. Бу ишлар билан қишлоқ хўжалик, тайёрлов ва қайта ишлаш корхоналари шуғулланишади.

Ўзбекистонда ишлаб чиқарилаётган жами гўштининг 19,1 фоизини қўй гўшти ташкил этди. Жон бошига эса 11,7 кг. тирик вазнда қўй гўшти ишлаб чиқарилган. Барча гўшт турларининг ичида Ўзбекистонда қўй гўштини етиштиришга кам меҳнат ва моддий харажатлар сарфланилади. Чўл-яйлов чорвачилиги хўжаликларида қўй гўштини ишлаб чиқариш қорамол ва чўчка гўштига нисбатан 2,1-2,5 мартага, парранда гўштига нисбатан эса 2,7-3,2 марта арзонга тушади. Шу билан биргаликда чўл-яйлов чорвачилиги хўжаликлари олаётган даромадларнинг 70-75 фоизи қўйларни тирик вазнда гўштга

сотишдан келиб тушмоқда. Шу сабабларга кўра қўйларни бўрдоқилаш, гўшт ишлаб чиқариш ҳамда гўштни қайта ишлаш хўжаликлар учун ўта муҳим иқтисодий-молиявий аҳамиятга эга бўлган технологик жараёнлар ҳисобланади.

Қўйларни бўрдоқилаш асосан уч усулда амалга оширилади. Биринчиси, яйловларда бокиб бўрдоқилаш, иккинчиси, аралаш яйловда боқиш ва қўшимча омухта ем бериш, учинчиси, махсус озиклантириш майдончаларида яйловларда бокмасдан бўрдоқилаш. Бўрдоқилашнинг келтирилган дастлабки икки усули ҳосилдорлиги юқори бўлган яйловларда қулай, арзон ва тез семиртириш усуллари ҳисобланади.

Бўрдоқиланган молларни кечиктирмасдан, муддатида сўйиш ёки гўштга топшириш хўжаликлар учун муҳим иқтисодий ва молиявий аҳамиятга эга бўлган, технологик жараён ҳисобланади. Бу жараёни самарали ташкил этиш орқали семиртирилган молларнинг тирик оғирлиги ва гўшт чиқими кўпаяди, ортиқча сарф-харажатларнинг олди олинади. Гўшт саноати молларни сўйиш, гўшт, совутилган ва музлатилган гўшт ҳамда гўшт маҳсулотлари ишлаб чиқариш билан бевосита боғлиқ бўлган фаолият турларини амалга оширади. Бундан ташқари соҳа корхоналари мол гўшти ёғларини ажратиб олиш ва эритиш, гўшт ва гўшт-суяк уни, қўшимча маҳсулот ҳисобланган хом тери, ишлов берилган тери, суяк ва бошқаларни ишлаб чиқариш билан ҳам шуғулланишади.

Гўшт саноати корхоналарини шартли равишда уч гуруҳга бўлиш мумкин:

сўйиш ва сўйиб совитишнинг сўйишдан фарқи корхонада совутиш ускуналари мавжуд бўлиб, совутилган гўштларни қисқа муддатли ёки музлатилган гўштларни узоқ муддатли сақлашга мўлжалланган;

гўштни қайта ишловчи заводлар молларни сўйишдан ҳосил бўлган маҳсулотларни қайта ишлайди;

гўшт комбинатлари молларни сўйиш, гавдани ва олинган хом ашёларни қайта ишлаш билан шуғулланади.

Соҳанинг асосий корхоналари бўлиб, бир сменада 5 тоннадан 200 тоннагача гўштга ишлов берадиган гўшт комбинатлари ва бир сменада 10 тоннадан 40 тоннагача гўшт маҳсулотларини тайёрлайдиган гўштни қайта ишлайдиган заводлар ҳисобланади. Айрим қишлоқ хўжалик корхоналарида молларни сўйиш ва гўштни қайта ишлаш цехлари ташкил қилинган. Булар кичик ва ўртача қувватдаги цехлар ҳисобланиб, бир сменада 2 тоннагача гўшт маҳсулотларини қайта ишлашга асосан колбасалар ишлаб чиқаришга мўлжалланган.

Ўрганилган даврда саноатда гўшт ва гўшт маҳсулотлари ишлаб чиқариш 221,1 тоннага етиб, 44,8 фоизга, жон бошига эса мос равишда 5,8 кг. 7,7 кг., 32,8 фоизга кўпайган. Истеъмол қилинган гўшт ва гўшт маҳсулотлари шу даврда 292,0 минг тоннадан 310 минг тоннагача ёки 6,2 фоизга ошган. Жон бошига истеъмол қилингани эса 11,1 кг. дан 9,99 кг. гача ёки 10,0 фоизга камайган. Бу маълумотлардан кўриниб турибдики, йилига 90-100 минг тонна гўшт четдан олиб келиниб, қайта ишланмоқда.

Гўшт ва гўшт маҳсулотлари ишлаб чиқариш соҳаси корхоналари сифатли хом ашё билан таъминланиши муҳим аҳамиятга эга бўлган муаммолардан бири эканлигининг сабаби жами харажатларнинг деярли 70 % чорвачилик хом ашёсига тўғри келиши, олинadиган маҳсулотларнинг истеъмол қиймати бевосита уларнинг сифат кўрсаткичларига боғлиқлиги билан изоҳланади.

Аниқланганки, объектив баҳо берувчи кўрсаткич бу гавда оғирлиги, у эса бевосита молнинг ёшига ва жинсига боғлиқ. Гўшт чиқими молнинг ёшига боғлиқ. Қўйларнинг тирик вазнининг тез суръатлар билан ўсиши улар ҳаётининг биринчи 5 ойлигида ва ўсишининг давом этиши эса 18 ойлигигача кузатилади.

Ҳозирги вақтда гўшт саноати корхоналари томонида 500 турдан ортиқроқ гўшт маҳсулотлари тайёрланмоқда, жумладан колбасанинг

150 тури, 50 турдан кўпроқ гўштли консерва маҳсулотлари ишлаб чиқарилмоқда.

Аммо, чўл-яйлов чорвачилиги хўжаликларида молларни сўйиб, гўштни қайта ишлашнинг имкони бўлмаганлиги сабабли деярли барча моллар тирик, гўшт шаклидагисига нисбатан икки баровар арзон нархларда сотилмоқда.

Қўйчиликнинг йўлдош маҳсулотларидан бири – бу жун ҳисобланади. Қўй жунини қирқишни ташкил этиш катта меҳнат, моддий харажатлар ва жавобгарликни талаб этадиган ишлаб чиқариш жараёндир. Қоракўл қўйлари дағал жун берувчи зот бўлиб, йилига икки марта баҳор ва кузда қирқилади. Қирқишдан олдин махсус бассейнда чўмилтирилади ва қўйларнинг жуни қуругандан кейин махсус жиҳозланган пунктда қирқиб олинади ва жунни дастлабки тозолаш жараёни амалга оширилади, навларга ажратилади ва зараркунандаларга қарши ишлов берилиб, тойланади, истеъмолчига етказиб берилгунга қадар, жиҳозланган омборларда сақланилади.

Аммо, республикада ишлаб чиқарилаётган жунга талабнинг кескин қисқариши, жуни сотишдан олинган даромад қўйни қирқиш харажатларидан ҳам камлиги, катта меҳнат ва моддий харажатлар ҳисобига ишлаб чиқарилган жунни бир қисмидан воз кечишга яъни ахлатга чиқариб ташланишга ёки ёқиб юборилишига олиб келмоқда. Бундай ҳолатнинг юзага келишига сабаб, ишлаб чиқарилган жунни қайта ишловчи корхоналарнинг жуда камлиги, мавжудлари ҳам техник ва техногик жиҳатдан эскирганлиги улар томондан харид қилинган жун ҳақини йиллар давомида тўлаб берилмаслиги ҳамда маркетинг хизматининг йўлга қўйилмаганлигидир.

Қозоқистон Республикасида ҳам жунни қайта ишлаш корхонаси ишга туширилгунга қадар харидор топилгандагина 1 килограмм дағал жун 5 тенгеда сотилган, қўйни қирқиш учун эса 50 тенге ҳақ тўланган. Ишлаб чиқарилган жуннинг катта қисми ёқиб юборилган ёки кўмиб ташланган. Улар томонидан олиб борилган изланишлар натижасида ювилган жунга талаб катта эканлиги аниқланган. Заводда

қайта ишланадиган жунни ҳаммасига экспорт шартномалари тузилган. Завод ишга тушгандан кейин қайта ишланган жуннинг харидорлари 235 млн. тенге тўловни олдиндан амалга оширишган. Ҳозирда завод қайта ишлаган 1500 тонна жуннинг 500 тоннасини экспортга юборган. Ювилган жунга талаб катта бўлганлиги сабабли йилига 3000 тонна жуни қайта ишлаш қувватига эга комбинат жунни ювиб уддалай олмаганлиги туфайли бу жараёнга Тараза ва Алмаота заводлари ҳам жалиб қилинган. Комбинат 1 кг. дағал жунни сотиб олиш нарҳини 18 тенгегача оширган.

Йиллик ишлаб чиқариш қуввати 20 минг тонна жунни қайта ишловчи “Онтустик” СЭЗ заводи қурилиши бошланган ва у ишга туширилмасдан, Россия ва Хитой мамлакатларидан маҳсулотни сотиб олувчи харидорлар чиқишди.

Республикамиздаги айрим тадбиркор, хунармандлар ва оилалар томонидан дағал жундан тайёрланган бош, устки ва оёқ кийимлар, гилам ва гилам маҳсулотлари, уй хўжалиги ва отлар эгар-жавдуклари учун тайёрланган жун буюмлар, совға ва свинер ҳамда бошқа тайёр маҳсулотларга ташқи ва ички бозорларда харидорлар кўплигини кўрсатмоқда. Демак, мамлакатда ишлаб чиқарилаётган жун хом ашёсини қайта ишлашни ташкил қилиш бугунги куннинг ўта долзориб масаларидан бири ҳисобланади. Бу масаланнинг ечимини топиш фақатгина соҳа самарадорлигини оширишга, балки, чўл-яйлов чорвачилиги жойлашган ҳудудлардаги иқтисодий-ижтимоий муаммоларнинг ижобий ҳал бўлишига кўмаклашади ва экологик муҳитнинг яхшиланишига олиб келади.

Республика ҳудудининг истикболда ижтимоий-иқтисодий ривожланишини тезлаштириш ва хом ашё етиштирувчиларга нисбатан уни қайта ишловчилар 2-3 баробар кўп даромад олаётганлигини ҳисобга олиб, чўл-яйлов чорвачилиги маҳсулотларини қайта ишловчи корхоналарни жойларда ташкил этиш мақсадга мувофиқ. Яъни, ишлаб чиқариш, қайта ишлаш ва сотишни бир корхона ёки бир ҳудуд миқёсида жамлаш мамлакат

худудларининг барқарор ижтимоий-иқтисодий ривожланишини таъминлайди.

Хорижий мамлакатлар тажрибасидан маълумки, қўй жунини қайта ишлашни ташкил қилиш бизнеснинг энг қулай ва кам харажатли соҳаларидан бири ҳисобланади.

Жунни қайта ишлашнинг устунлик томони шундаки, у қишлоқ хўжалик маҳсулоти ҳисобланса-да, кўпчилик маҳсулотлардан фарқли ўлароқ, озиқ-овқат маҳсулотлари сирасига кирмайди. Шу сабабли, ишлаб чиқариш биноларига ҳам ва ишловчи ходимларга ҳам махсус талаблар қўйилмайди. Ишлаб чиқариш бинолари жорий қурилиш меъёрлари ва қоидаларига жавоб бериши керак. 2-3 линиядан ташкил топган ўртача заводда 5-6 киши ишлаши билан биргаликда ишчи-ходимлар махсус малакага эга бўлишлари шарт эмас. Шундай қилиб, биноларга ҳам иш ҳақи(технолог ёки муҳандисдан ташқари қолган ишчилар малакасиз ходимлар ҳисобланадилар) ҳам харажатлар минимал даражада бўлади.

Заводларни чўл-яйлов чорвачилиги ривожланган худудларнинг ўзига жойлаштириш маҳсулотларни истеъмолчига сотишда қулайликлар тўғдиради. Вилоят маркази ёки ўзга жойда қайта ишланадиган бўлса, жун воситачилар орқали етиб боради ва нархи ошади. Шу билан биргаликда давлатнинг қишлоқ жойларга мўлжалланган имтиёзларидан фойдаланиш имкониятига эга бўлиши мумкин. Бу имтиёзларга махсус шартларда кредитлар ажратиш, солиқ тўловидаги енгилликлар, техника сотиб олишдаги ва лизингга олишдаги қулайликларни киритиш мумкин.

Жунни қайта ишлаш учун қарак бўладиган жиҳозлар таркиби, заводга келиб тушадиган жунга қай даражада ишлов берилишига боғлиқ. Жунни йиғириш ёки ип ишлаб чиқариш, уни ювиб-тозалашга нисбатан анча кўп харажатни талаб қилади. Жунни қайта ишлаш шаклини танлашдан келиб тушадиган хом ашёнинг ҳажмини, худуддаги жун бозори ҳолатини, уни ушбу худуддан ташқарига ёки

хорижга сотиш имкониятларини ва бошқа омиларни ҳисобга олиш зарур.

Жунни ювиб-тозолаш нисбатан кам капитал қўйилмалар талаб қиладиган ишлаб чиқариш ҳисобланади. Ювиш ҳам катта меҳнат талаб қиладиган жараён. Заводга келиб тушадиган маҳсулотни жун хом ашёси стандартлари талабларига мувофиқ қабул қилиш ва навларга ажратиш, ишлов бериш кейин эса алоҳида сотиш жараёнларини ўз ичига олади.

Дастлаб жун махсус машиналарда ювилади, суви сиқиб чиқарилади ҳамда қуритиш машинасида қуритилгандан кейин тойланади ва сотишга юборилади.

Линиянинг нархи бевосита унинг қувватига боғлиқ. Мисол учун меҳнат унумдорлиги 10-20 кг/соат бўлган жунни ювиш ва қуритиш линияси 15000\$ атрофида туради, меҳнат унумдорлиги 400кг/соат бўлган линиянинг қиймати тахминан 315-320 минг доллар. Бундан ташқари жунни ювиш ва қуритиш линияси қувватига мос буғ қозони ҳам зарур. Меҳнат унумдорлиги 2 тонна ва 10 атмосфера босимида эга бўлган буғ қозони 61,0 минг доллар атрофида туради. Ишлатилган сувни тозолаш ва қайта ишлатиш учун тозолаш иншоат керак бўлади. Бу иншоат 80,0 минг доллар. Жунни пресслаб тойлайдиган (800X400 X600мм. ва оғирлиги 70-80 кг.) стенок 4800\$ туради. Жуннинг тойлангани тойланмаганига нисбатан юқори баҳоланишини такидлаш ўринли. Шу сабабли, жун пресслаш станогини ишлаб чиқариш жараёни такомиллаштиришнинг даслабки босқичи дейиш мумкин.

Тозаланган жундан ип ишлаб чиқариш анча мураккаб технологик жараён. Бу кўп микдорда инвестицияни ва ишлаб чиқариш биноларини кенгайтириш, ҳамда хизмат қилувчи ходимлар сонини кўпайтиришни(жунни ювишда 7-8 киши банд бўлса, ип ишлаб чиқаришда 20-25 киши ишлайди) талаб қиладиган. Жун йигириш машинаси 400,0 минг доллар, ип ишлаб чиқариш линияси қувватига (бир сменада 4 ёки 8т.) қараб 580-990 минг доллар туради.

Жун ишлаб чиқаришнинг асосий манбаси – кўйчилик, қоракўлчилик, эчкичилик ва туячилик каби соҳаларни ўз ичига олувчи чўл-яйлов чорвачилиги. Деярли 22,0 млн.бош майда шохли молларнинг 6,0 млн. бошдан кўпроғи қоракўл кўйлари, 2,0-2,3 минг боши эчкилар ва 21-22 минг боши туялар. Ўзбекистонда етиштириладиган жуннинг асосий қисмини дағал жун ташкил этиб, уларнинг ичида қоракўл кўйлари жунни нисбатан юқори сифатга эга. Республика «Қоракўлчилик» уюшмаси, тизимида жунни тайёрлаш ва қайта ишлаш “Қизилқум ВУУЛ Текс” кўшма корхонаси (1500 тоннагача Навоий вилояти), “Келес жун” (1500 тоннагача Тошкент вилояти), “Комтекс ПООШ” (Бухоро вилояти) каби корхоналарда марказлашган ҳолда амалга оширилади. Бу корхоналар турли сабабларга кўра ўз қувватларидан тўлиқ фойдалана олмаяптилар.

Булардан ташқари “Кенимех Комтекс”, “Шик” “WOOI tehs” ва бошқа кичик хусусий корхоналар ташкил этилган, улар жунни тайёрлаш, қайта ишлаш ҳамда ярим фабрикат ва тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқариш билан шуғилланишади. Ишлаб чиқиладиган жуннинг 20 фоизи саноат корхоналари томонидан қайта ишланади. Чўл-яйлов ҳудудларида маҳаллий аҳоли томонидан 18-20 фоиз жун қайта ишланиб гилам, гилам маҳсулотлари, тола ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқарилади. 60 фоиз атрофида жун қайта ишланмасдан қолади. Жунни қайта ишлаб, сотишни ташкил этиш жунни хом ашё сифатида сотишдан кўра 2,5-3,0 марта кўп даромад келтиради. Аммо, Ўзбекистонда йилига 35,0 минг тонна атрофида жун ишлаб чиқарилишига қарамасда жунли газлама ишлаб чиқариш йилдан-йилга камайиб бормоқда. Республикада жунли газлама ишлаб чиқариш 164,9 минг m^2 дан 36,6 m^2 гача ёки деярли 5,0 баробарга камайган. Бунинг асосий сабаби мамлакатда мавжуд жунни қайта ишловчи корхоналарнинг техник-технологик жиҳатдан жуда эскирганлиги, уларнинг ишлаб чиқариш қувватлари етишмаслиги, жун хом ашёсини паст нархларда сотиб олиши ва тўловини йиллар давомида амалга оширмаслиги, жунни қайта ишлаш, ички ва ташқи

бозорда жун ва жун маҳсулотларини сотиш бўйича зарур чора-тадбирлар олиб борилмаётганлигидир.

Қоракўл кўйининг асосий маҳсулоти қоракўл терилари – ўзининг истеъмол қийммати бўйича қайта ишловчи ва тайёр маҳсулот ишлаб чиқарувчи саноат-корхоналари учун тенги йўқ хом ашё ҳисобланади. Мамлакатда ишлаб чиқарилаётган 1,1-1,2 млн. дона қоракўл териларнинг 0,97 млн. донаси ёки 75-80 фоизи деҳқон хўжаликларида етиштирилиб, эски ананавий усулда ҳар бир маҳсулот ишлаб чиқувчининг ўз кўл меҳнати ёрдамида кўзилар алоҳида сўйилиб, дастлабки ишлов берилмоқда, яъни тузланиб қурутилмоқда холос.

Юқори сифатли қоракўл терилар ишлаб чиқариш учун кўзидан тери арчиб олиш, бирламчи ишлов бериш, сақлаш ва уларни ташишни ташкил этиш жараёнлари қоидаларига сўзсиз амал қилишни талаб қилади.

Бунинг учун эса махсус сўйиш пунктларини ташкил этиш ва қоракўл териларни ҳамда кўшимча маҳсулотларни қайта ишлашнинг илғор усуллари кўллашни талаб қилади. Сўйиш пунклари 5,0 минг ва унда кўп кўзиларни сўйишга мўлжалланган бўлиб, кўзини сўйиш ва ундан терини ажратиб олиш, терини ёғсизлантириш, бирламчи консервалаш ва маълум муддатга сақлаш амалга оширилади. Шу ернинг ўзида ширдон ва кўзи гавдасига дастлабки ишлов берилади.

Кўзиларни сўйишда конвейер технологиясидан фойдаланиш мумкин. Бу технологияда деярли барча жараёнлар машина ва механизмлар ёрдамида бажарилиб, меҳнат унумдорлиги 2-2,5 баробарга ошади, қоракўл терга ишлов харажатларини кескин камайтиради.

Қоракўл териларни консервалашда тузлаш усулидан фойдаланилмоқда. Териларга белгиланган меъёрларда туз сепилгандан кейин очик майдонларда 8-10 кун қурилади. Тузланган терилар қурилгандан сўнг тозоланилади. Тозолаш жараёнини ҳам машинада бажариш мумкин. Терини тозолашда машинадан фойдаланиш меҳнат унумдорлигини 10 ва ундан кўп

марта ошириш имконини бериш билан биргаликда қоракўл терининг рангини очиб, мафтункорлигини оширади яъни товар жозибадорлигини кучайтиради.

Республикада етиштирилаётган қоракўл териларни қайта ишлаш, ошлаш ва улардан жозибодор, бозор ва экспортбоп буюмлар тайёрлашнинг имконияти бўлмаганлиги сабабли дастлабки консервалаш билан якунланмоқда холос. Шу вақтгача қоракўл териларни ошлашни амалга ошириб келган мамлакатда ягона бўлган “Бухоро қоракўл” акциядорлик жамияти 1991 йилда 1073,1 минг дона терини ошлаган бўлса, 2001 йилга келиб атиги 168,1 минг дона терини ошлаган. Бугунги кунда эса замон талабларига жавоб бермаганлиги туфайли ўз фаолиятини бутунлай тўхтатган. Ҳозирда қоракўл териларни ошлаш ва тайёр ҳамда экспортбоп маҳсулотлар ишлаб чиқариш билан бир неча ўнлаб, кам қувватга эга бўлган кичик корхоналар шуғулланишмоқда. Кичик корхоналарнинг фаолиятлари таҳлили кўрсатдики, бир дона ошланган қоракўл терини ўртача 11-12 доллардан четга сотишмоқда, “Бухоро қоракўл” заводи эса 2000 йилларда 8-10 доллар сотган. Ошланган тери дастлабки консерваланган терига нисбатан 1,7-1,8 марта, буюмга айлантирилгани эса 3,0 баробардан кўп корхонага даромад келтирмоқда. Бу маълумотлардан кўриниб турибдики, чўл-яйлов чорвачилиги кичик комплексининг истиқболда барқарор ривожланишини таъминлаш бевосита ишлаб чиқарилаётган чорвачилик маҳсулотларини қайта ишлаш тизимини вужудга келтиришга ва ўзаро кооперациялашувини ва интеграциялашувини шакллантириш ҳамда улар ўртасидаги иқтисодий механизмларни бозор талабларига мувофиқ ишлаб чиқиш ва жорий этишга боғлиқ.

Қоракўл қўйининг яна бир маҳсулоти сут ҳисобланади. Қўй сути қадимдан халқмизнинг қимматли озиқ-овқат маҳсулоти ҳисобланади. Унинг таркибида инсон организми учун зарур бўлган оксил, ёғ, шакар ва бошқа минераллар, витаминлар мажуд.

Қўй сути таркибидаги жами қуруқ моддалар миқдори 20 фоизни ташкил этиб, унинг нордонлиги сизир сутига нисбатан анча юқори - 20-25°Тни ташкил этади. Ҳозирги вақтда қўй сути бутун дунё миқёсида кенг қўламда ишлатилади ва унинг миқдори йилига 7-8 млн. тоннани ташкил этмоқда.

Республикада қўй сути ишлаб чиқариш имкониятлари мавжуд. Қорақўлчиликда 40-50 % туғилган қўзилар қорақўл тери учун 1-3 кунлик ҳолатида сўйилади. Қўзиси сўйилган қўйларни лактация муддатида, яъни ўртача 2-3 ой соғиш натижасида ҳар бир қўйдан ўртача 30-50 килограммдан юқори сифатли қўй сути олиш имконини беради. Ҳар бир қўйдан кунига ўртача 400-500 грамм сут соғиб олиш ва уларга қайта ишлов бериш туфайли сифатли сут маҳсулотларини ишлаб чиқаришни амалга ошириш мумкин.

Қўй сути республикамиз миқёсида етарлича фойдаланилмаётган ресурслардан бири ҳисобланади. Бу ресурслардан фойдаланилмасликнинг сабаблари қилиб қуйидагиларни қайд этиш мумкин: яйлов шароитидаги отарларда қорақўл қўйларини соғиш ва сутга бирламчи ишлов бериш бўйича етарли илмий-тадқиқот ишлари ва тавсияномаларнинг ишлаб чиқилмаганлиги, қорақўл қўйларини соғиш учун мос техника воситаларининг мавжуд эмаслиги, қорақўл қўйларини соғишдаги табиий қийинчиликлар, яъни уларнинг соғишга мослашмаганлиги, соғиш вақтида ушлаб туришдаги ўзига хос қийинчиликлар ва кўп меҳнат сарфи, қорақўлчилик отарларидаги моддий техника воситаларининг етарлича эмаслиги, яйловлар ҳосилдорлигини ошириш ва соғиладиган қўйларни кўшимча озиклантириш, ферма ва отарларда кичик технология асосида сутни қайта ишловчи имкониятларнинг мавжуд эмаслигидир.

Хорижий мамлакатлар тажрибасидан маълумки, қўй сутини соғиб олиш учун зарур бўлган шароитларни яратиш мумкин. Ҳозирда қўйларни соғиш аппаратлари, соғилган сутни қайта ишлашнинг замонвий технологиялари, сут ва сут маҳсулотларини ташишга мослашган махсус транспорт воситалари мавжуд.

Россия ФРда бир станокли кўй соғиш аппарати яратилган. Удан фойдаланиш соғиш жараёнини жуда енгилаштиради ва соғлаётган сутнинг ҳар хил бактериялар билан ифлосланишининг олидини олиб, маҳсулот сифати пасайишига йўл қўйилмайди. Бу машинада 40-50 бош совлиқни бир соатда соғиб олиш мумкин. Қўйларни машинада соғиш тизимидан барча хўжаликлар, хусусан фермер ва деҳқон хўжаликлари юқори самара билан фойдаланишлари мумкин.

Ҳозирги кунда 1,1-1,2 млн. бош кўзилари қоракўл териға сўйилган она марри кўйлар мавжуд бўлиб, улардан йилиға 55-60 минг тонна кўй сути соғиб олиш ва қайта ишлаб юқори сифатли қимматбаҳо сут маҳсулотлари ишлаб чиқариш мумкин. Лекин, озиқ-овқат муаммоси дунёда, жумладан, республикамизда ҳам долзориб бўлиб турган бир вақтда мавжуд имкониятлардан фойдаланиш йўлга қўйилмаганлиги сабабли чўл-яйлов чорвачилик худудларида, марри кўйларни соғишдан воз кечилмоқда ва катта миқдордаги шифобахиш кўй сути маҳсулотлари истеъмолчига етказиб берилмаслиги оқибатида хўжаликлар олиши мумкин бўлган йирик миқдордаги даромаддан маҳрум бўлишмоқда.

Такидлаш ўринлики, чўл-яйлов чорвачилиги худудларида кўй сути билан биргаликда биологик ва истеъмол хусусияти бўйича бетакрор от, туя ва эчки сутларини ишлаб чиқариш имкониятлари ҳам мавжуд. Аммо, бу ресурслардан ҳам деярли фойдаланилмаяпти. Кузатишлар натижасида аниқландики, Навоий вилоятида 1л. туя сути 50-60 минг сўмға, Бухорода 70-75 минг сўмға сотилмоқда. Демак, чўл-яйлов чорвачилигида сут етиштиришни замонвий технологиялар асосида йўлга қўйиш, қайта ишлаш корхоналарини хом ашё, аҳолини қимматбаҳо озиқ-овқат билан таъминланиш дарижасини оширади ва худудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши учун йирик молиявий манба бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Қоракўл кўйлари териси пўстин-мўйна ва чарм маҳсулотлари ишлаб чиқариш учун муҳим хом ашё манбаи бўлиб хизмат қилишиға

қарамасдан етарли даражада фойдаланилмасдан келинаётган соҳа ресурсларидан яна бири ҳисобланади.

Қўй териси қоракўлчиликда қўшимча маҳсулот ҳисбланганлиги ҳамда териларни хом ашё сифатида хорижга чиқариш чеклланиб қўйилганлиги сабабли уларнинг сифатига жуда кам эътибор берилади.

Республикада ҳар йили барча тофадаги хўжаликлар томонидан 12,0 млн. дона тери хом ашёси олиниб, унинг 7,5 млн. дона майда ва 4,5 млн. дона йирик шохли мол терисидир. Қоракўлчилик хўжаликларида эса 1,7-1,8 дона майда шохли моллар териси етиштирилмоқда. Аммо, Ўзбекистонда чарм, мўйна ва пойабзал маҳсулотлари тайёрлаш 11,8 марта кўпайган бўлса-да, териларни қайта ишлаш 30,0 фоиздан ошмаяпти. Республикада мол териларни қайта ишловчи корхонлар етишмаслиги, терини хом ашё сифатида хорижга сотиш чекаланиб қўйилганлиги сабабли ишлаб чиқарилган териларнинг бир қисмига харидор топилмаяпти.

Навоий “Қоракўл” уюшмаси тизимидаги хўжаликларда 73711 дона мавжуд териларнинг 46882 донаси тайёрлов ташкилотларига сотилган, 5787 донаси бартер қилинган, 1215 донаси хўжалик аъзоларига иссиқ овқат учун берилган, 7632 донаси меҳнат ҳақи сифатида тўланган, қолган 12195 донаси сотилмасдан қолган. Умуман олганда 40 фоизга яқин ишлаб чиқилган мол териларига харидор топилмаган. Бундан 8-10 йил олдин бир дона қоракўл қўйи териси 35-50 минг сўмдан хорижга экспорт қилувчилар томонидан сотиб олинган бўлса, бугунги кунда хўжаликлар донасини 4000-5000 сўмдан харидори топилсагина сотишга мажбур бўлишмоқда.

Айрим тадбиркорлар ва кичик корхоналар қўй терисидан пўстин ишлаб чиқариб, четга 200-250 доллардан ва ички бозорда эса 2,0-2,2 минг сўмга сотишмоқда. Демак, қўй ва бошқа мол терилари замонавий технологиялар асосида қайта ишланиб тайёр маҳсулотга айлантириб сотилиши ишлаб чиқарувчилар учун йирик молиявий манба бўлиб хизмат қилиши муқаррар.

II-БОБ. ЧЎЛ-ЯЙЛОВ ЧОРВАЧИЛИГИ ҚУЙИ МАЖМУАСИ ИНФРАТУЗИЛМАСИ ВА УНИ РИВОЖЛАНТИРИШ

2.1. Чўл-яйлов чорвачилиги қуйи мажмуаси инфратузилмаси ва уни ривожлантириш

Агросаноатда ишлаб чиқаришнинг пировад натижаси бевосита қишлоқ хўжалигининг ривожланиши даражасигагина эмас, балки унга хизмат қилувчи тармоқларнинг ривожланиши даражасига ҳам боғлиқ. Қишлоқ хўжалигида маҳсулот ҳажмининг кўпайиши билан бирга моддий-техника ресурслари, зарур хом ашёлар, ёрдамчи материаллар ва бошқалардан фойдаланиш миқдори ўсиб боради. Хўжаликларнинг электро-энергияга, транспортга, алоқа воситаларига, маҳсулотни сақлаш учун омборлар ва бошқаларга бўлган эҳтиёжи ортади.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини техник-таъмирлаш хизматига, моддий-техника таъминоти ташкилотига, муҳандислик, зооветеринария, наслчилик, агрокимё хизмати ва бошқа хизматларга боғлиқлиги ўсади. Бунда қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг зарур миқдорини олишга мослашган тармоқ ва ишлаб чиқаришларни ривожлантириш билан бир қаторда маҳсулотдан самарали фойдаланишни таъминловчи ва уни истеъмолчига етказиб берувчи ташкилотларни ривожлантириш ҳам муҳимдир. Аммо, чўл-яйлов чорвачилиги ҳудудларида ишлаб чиқариш ва бозор инфратузилмаси эмас ҳатто ижтимоий инфратузилмаси ҳам мамлакатнинг бошқа ҳудудларига нисбатан анча паст даражада ривожланган.

Ҳозирги кунда ривожланган давлатларда хизмат кўрсатиш соҳасининг даражаси ялпи ички маҳсулотдаги улуши ўртача 70-80 фоизни ташкил этади. Бу кўрсаткич мамлакатимизда 55 фоиздан ошмайди. Мамлакат аҳолисининг ярмидан кўпи қишлоқ жойларда истиқомат қилишига қарамай, бу ерда хизмат кўрсатиш ҳажми охириги йилда 25-27 фоиздан ошмади. Такидлаш ўринлики, қишлоқ аҳолиси ва корхоналарнинг таъминот даражаси шаҳарникига нисбатан анча паст. Қоракўлчилик тармоғи жойлашган ҳудудларда мамлакатимиз қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқларига нисбатан

таъминот даражаси 10-15 марта паст. Бунӣ озиқ-овқат, пуллик ва маиший хизмат, электр энергияси, газ, сув таъминоти, моддий-техникавий таъминот, корхоналарнинг асосий фондлар билан таъминланганлик даражасида яққол кўриш мумкин. Мамлакат қишлоқ хўжалик тармоқлари ичида таъминланганлик даражаси бўйича қоракўлчилик тармоғи энг охири ўринда туради. Чўл-яйлов ҳудудлари таъминоти бўйича хизмат кўрсатиш соҳасини юксалтириш мақсадга мувофиқдир.

Чўл-яйлов чорвачилиги хўжаликлари технологик ва энергетик жиҳатдан кам таъминланган, уларда ўзаро ва қайта ишловчи корхоналар ҳамда савдо ташкилотлари билан иқтисодий муносабатларнинг пастлиги, инвестициянинг ва хом ашёни қайта ишловчи мутахассисларнинг етишмаслиги кузатишмоқда. Ҳозирда уларнинг яшаш эҳтиёжлари учун ҳаётий зарур бўлган таъминот даражаси атига 60-70 фоиз қондирилмоқда ҳолос, бунда тиббий, маиший, маданий ва бошқа ижтимоий таъминотларнинг кескин камлиги аниқланди. Чўл-яйлов чорвачилиги жойлашган ҳудудларда меҳнатга лаёқатли аҳолининг меҳнат билан бандлик даражаси 65 фоиздан ошмаяпти.

Барча товарлар бўйича аҳоли жон бошига чакана товар айланмаси шаҳарларда 2844,1 минг сўм, қишлоқ жойларда эса атига 901,7 минг сўмни, шу жумладан, мос равишда озиқ-овқат 1333,9 ва 427,4, нозиқ-овқат маҳсулотлари 1510,2 ва 474,3 минг сўмни ташкил қилган ёки товар айланмаси қишлоқ жойларда 3 баробардан ҳам паст.

Қорақолпоғистон Республикаси шаҳарларида барча товарлар бўйича аҳоли жон бошига чакана товар айланмаси республика ўртача кўрсаткичидан 38,1 %, Қашқадарё вилояти туманларида 17 %, Жиззах вилояти туманларида 15,3 % ва Самарқанд вилояти туманларида 14,1 % кам. Аҳоли жон бошига чакана товар айланмаси Қорақолпоғистон Республикаси қишлоқ жойларида барча товарлар бўйича республиканинг ўртача кўрсаткичидан 43,4 %, Хоразм вилоятиники 18,8 %, Сурхондарё вилоятиники 17,5 %, Қашқадарё вилоятиники 15,5 %, Самарқанд вилоятиники 15,6 %, Сирдарё вилоятиники 15,4 % га паст. Озиқ-овқат маҳсулотлари бўйича аҳоли жон бошига чакана

товар айланмаси Қорақолпоғистон Республикаси қишлоқ жойларида республика ўртача кўрсаткичидан 186,0 минг сўм, ноозик-овқат маҳсулотлари бўйича эса 205,8 минг сўмга Хоразм, Сурхондарё, Самарқанд ва Сирдарё вилоятларида мос равишда 80,3 ва 89,1, 74,7 ва 82,9, 66,5 ва 73,8, 65,8 ва 73,1 сўмга кам.

Демак, аҳоли жон бошига чакана товар айланмаси қишлоқ жойларда фақат шаҳарларга нисбатан паст бўлибгина қолмасдан вилоятлар бўйича ҳам кескин фарқ қилиб, бир қатор вилоятларда республика қишлоқ жойларининг ўртача кўрсаткичларидан ҳам сезилари даражада кам.

Республикада аҳоли жон бошига пуллик хизмат кўрсатиш 275,1 минг сўмдан 728,0 минг сўмга етган ёки 2,6 баробарга кўпайган. Шу билан биргаликда аҳоли жон бошига пуллик хизмат кўрсатиш ҳудудлари бўйича кескин фарқ қилиб, деярли иккига тенг. Сирдарё вилоятида 390,2 минг сўм, Сурхондарё вилоятида 410,3, Жиззах вилоятида 423,7, Қашқадарё вилоятида 442,7, Қорақолпоғистон Республикаси 501,4, Наманган вилоятида 523,5, Хоразм вилоятида 571,8, Форғона вилояти 613,7, Самарқанд вилояти 629,9, Бухоро вилояти 707,1 минг сўмни ташкил этиб, республика ўртача кўрсаткичидан мос равишда 46,4%, 43,6, 41,8, 39,2, 31,1, 28,1, 21,5, 15,7, 13,5, 2,9 фоизга кам.

Пуллик хизмат кўрсатиш турлари ҳажмида ҳам ҳудудлар бўйича катта фарқ мавжудлиги кузатилмоқда. Маиший хизмат ҳажми Сурхондарё вилоятида аҳоли жон бошига 17,2 %, Самарқанд вилоятида 15,8 %, Навоий вилоятида 15,8 %, Қорақолпоғистон Республикасида 6,1 фоиз юқори бўлса, аксинча, Сурхондарё вилоятида 23,4 минг сўмни, Қашқадарё вилоятида 50,2, Жиззах вилоятида 59,3, Бухоро вилоятида 60,8 минг сўмни ташкил қилиб, республика ўртача кўрсаткичидан тегишли равишда 77,0 %, 29,2, 16,4, 14,2 фоизга кам. Транспорт хизмати бўйича Сирдарё вилояти 82,3 %, Сурхондарё вилояти 74,6, Қашқадарё вилояти 72,4, Жиззах вилояти 70,2, Қорақолпоғистон Республикаси 62,2, Бухоро вилояти 36,0 фоизга паст. Алоқа хизмати бўйича Сурхондарё вилояти 26,5, Қашқадарё вилояти 25,7, Самарқанд вилояти 20,0, Жиззах вилояти

17,7 фоизга, республика ўртача кўрсаткичидан кам. Уй-жой-коммунал хўжалик хизмати бўйича Сурхондарё вилояти 56,9, Қашқадарё вилояти 47,5, Жиззах вилояти 35,7, Самарқанд вилояти 25,9, фоизга республика ўртача кўрсаткичидан паст. Деярли шундай ҳолат маданий, сайёҳлик-экскурсия, жисмоний тарбия ва спорт ҳамда санатория-курорт ва соғламлаштириш хизматлари бўйича ҳам кузатилмоқда.

5-жадвал

Республикада аҳолига маиший хизмат кўрсатиш ва унинг динамикаси (сўм)

Кўрсаткичлар	Йиллар					2014 й. 2010 й-га нисбатан, %
	2010	2011	2012	2013	2014	
Аҳоли жон бошига маиший хизмат кўрсатиш ҳажми	21857,0	30746,1	36927,0	56333,2	70940,9	324,6
шу жумладан:						
Шаҳарда	24823,3	36207,7	40520,2	58938,8	74790,5	301,3
қишлоқ жойларда	18304,2	24778,0	32897,4	53238,7	66478,4	363,2
Қишлоқ жойлар шаҳарга нисбатан, %	73,7	68,4	81,2	90,3	88,9	15,2 банд

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика кўмитаси маълумотлари асосида.

Аҳоли турмуш фаровонлигини таъминлашда маиший хизматнинг ўрни бекиёс. Бошқа хизмат турлари каби республика аҳолисига маиший хизмат кўрсатиш ҳажми ҳам йилдан-йилга кўпайиб бормоқда. Аҳоли жон бошига маиший хизмат кўрсатиш ҳажми 21,9 минг сўмдан 70,9 минг сўмгача ёки деярли 3,25 баровар кўпайган. Шаҳар аҳолисига маиший хизмат кўрсатиш таҳлил қилинаётган даврда 24,8 минг сўмдан 74,8 минг сўмгача, қишлоқ аҳолисиники эса 18,3 минг сўмдан 66,5 минг сўмгача ёки мос равишда 3,0 ва 3,6

мартага ошган. Шу даврда қишлоқ жойларда маиший хизмат кўрсатиш салмоғи шаҳарга нисбатан 73,7 фоиздан 88,9 фоизгача ошган. Аммо, қишлоқ аҳолисига хизмат кўрсатиш деярли 4 баробарга кўпайган бўлса-да, шаҳар аҳолисига нисбатан 8,3 минг сўм ёки 11,1 фоизга кам. Республика ҳудудлари бу кўрсаткич бўйича бир-биридан кескин фарқ қилади. Аҳоли жон бошига маиший хизмат кўрсатиш Сирдарё вилоятида 23,2 минг сўмни, Қашқадарё вилоятида 49,7, Хоразм вилоятида 53,5, Жиззах вилоятида 58,7, Бухоро вилоятида 60,3 минг сўмни ташкил этган ёки республиканинг ўртача кўрсаткичидан тегишли равишда 67,3 фоизга, 29,9, 24,5, 17,2, 15,0 фоизга паст. Республика шаҳарлари бўйича эса бу кўрсаткичнинг фарқи 5 мартадан, қишлоқ жойларида эса 8 баробардан ортиқ. Қашқадарё вилояти қишлоқ жойларида аҳоли жон бошига маиший хизмат кўрсатиш 10,3 минг сўмга, Сирдарё вилоятида 17,0, Тошкент вилоятида 22,9, Жиззах вилоятида 32,8, Бухоро вилоятида 41,2, Фарғона вилоятида 61,2 минг сўмга тенг ёки республика ўртача кўрсаткичидан мос равишда 84,5 фоиз, 74,4, 65,6, 50,7, 38,0, 8,0 фоизга кам.

Қашқадарё вилояти қишлоқ жойларида аҳолига маиший хизмат кўрсатиш шаҳар аҳолисига маиший хизмат кўрсатишнинг атиги 10,9 фоизини, Тошкент вилоятида 17,5, Жиззах вилоятида 37,1, Бухоро вилоятида 50,1, Сидарё вилоятида 56,1, Фарғона вилоятида 66,7, Навоий вилоятида 70, фоизни ташкил этган.

Амалга оширилган таҳлиллар натижасидан маълум бўлдики, чўл-яйлов ҳудудлари аҳолисига республиканинг қишлоқ туманларига нисбатан ҳам 30-40 фоиз кам ҳажмда хизмат кўрсатилмоқда.

**Респкблика ҳудудлари бўйича аҳолига маиший хизмат
кўрсатиш ҳажми**

Ҳудудлар	Аҳоли жон бошига, минг сўм			
	Жами	шу жумладан:		
		шаҳар жойларда	қишлоқ жойларда	Қишлоқ шаҳарга нисбатан, %
Ўз.Республикаси	70,9	74,8	66,5	88,9
Қорақолпоғистон Республикаси	74,7	65,1	82,9	127,3
Андижон	76,1	46,0	102,5	222,8
Бухоро	60,3	82,1	41,2	50,1
Жиззах	58,7	88,3	32,8	37,1
Қашқадарё	49,7	94,7	10,3	10,9
Навоий	81,5	96,7	68,3	70,6
Наманган	65,9	46,9	82,6	176,1
Самарқанд	81,3	80,8	81,7	101,1
Сурхондарё	82,2	18,2	138,2	759,3
Сирдарё	23,2	30,3	17,0	56,1
Тошкент	73,4	131,2	22,9	17,5
Фарғона	75,4	91,7	61,2	66,7
Хоразм	53,5	31,1	73,0	234,7
Тошкент ш.	88,1	88,1	-	-

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси
маълумотлари асосида.

**Навоий ва Самарқанд вилоятларида чакана товар айланмаси
ва маиший хизмат кўрсатиш ҳажми**

Худудлар номи	Аҳоли жон бошига чакана товар айланмаси				Аҳоли жон бошига маиший хизмат кўрсатиш			
	Минг сўм	Вилоятга нисбатан, %	Шаҳарга нисбатан, %	Туманлар ўртачасига нисбатан, %	Минг сўм	Вилоятга нисбатан, %	Шаҳрига нисбатан, %	Туманлар ўртачасига нисбатан, %
Навоий вилояти	3260,8	100	43,7	133,5	83,9	100	51,8	201,2
Навоий ш.	7459,9	228,8	100	305,5	162,1	193,2	100	388,7
Вилоят туманлари бўйича ўртача	2442,1	74,9	32,7	100	67,6	80,6	41,7	100
Нурота қоракўлчилик тумани	1370,1	42,0	18,4	56,1	60,7	72,3	37,4	89,8
Самарқанд вилояти	1712,5	100	47,9	124,3	72,2	100	23,9	122,8
Самарқанд ш.	3574,3	208,7	100	259,4	302,7	419,3	100	514,8
Вилоят туманлари бўйича ўртача	1377,7	80,5	38,5	100	58,8	81,4	19,4	100
Нуробод қоракўлчилик тумани	987,5	57,7	27,6	71,7	34,6	47,9	11,4	58,8

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси
маълумотлари асосида

7-жадвалдан кўринадик, қоракўлчиликка ихтисослашган Нурота туманида аҳоли жон бошига чакана товар айланмаси Навоий шаҳри кўрсаткичининг 18,4 фоизини, Навоий вилояти ўртачасиникининг 42,0, Навоий вилояти туманлари ўртачасиникининг 56,1 фоизини ва аҳоли жон бошига маиший хизмат кўрсатиш мос равишда 37,4, 72,3, 89,8 фоизини ташкил этган ҳолос.

Шунингдек, қоракўлчиликка ихтисослашган Нуробод туманида аҳоли жон бошига чакана товар айланмаси Самарқанд шаҳри кўрсаткичининг 27,6 фоизини, Самарқанд вилояти ўртачасиникининг 57,7, Самарқанд вилояти туманлари ўртачасиникининг 71,7 фоизини ва аҳоли жон бошига маиший хизмат кўрсатиш мос равишда 11,4, 47,9, 58,8 фоизини ташкил қилади ҳолос.

Алоҳида такидлаш ўринлики, хизмат кўрсатилиш ҳажми бўйича ҳам чўл-яйлов ҳудудлари бир-биридан кескин фарқ қилади. Масалан, Самарқанд вилояти Нуробод туманида аҳоли жон бошига чакана товар айланмаси 987,5 минг сўмни ташкил қилиб, Навоий вилояти Нурота туманидан 382,6 минг сўмга ва аҳоли жон бошига маиший хизмат кўрсатиш эса мос равишда 34,6, 26,1 минг сўмга ёки 27,9 ва 43,0 фоизга кам.

Чўл-яйлов ҳудудлари аҳолисини ҳаётий зарур товарлар билан таъминлашни тубдан яхшилаш ва хизмат кўрсатиш соҳаларини кескин ривожлантириш асосида ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини таъминлаш кун тартибида турган муҳим масалардан бири ҳисобланади.

Шунингдек, чўл-яйлов чорвачилиги ишлаб чиқаришига хизмат кўрсатиш ҳам бугунги кун талаблари даражасида эмас.

Манба: “Навоий қорақўл” бирлашмаси маълумотлари асосида.

38

ва транспорт воситалари 64,8 фоизга эскирган. Бу асосий воситалар жисмоний эскирган бўлиши билан биргаликда замонавий ишлаб чиқариш талабларига жавоб бермаганлиги сабабли ишлаб чиқриш самарадорлиги пастлигича қолмоқда.

Маълумки, яйлов қораўл кўйларининг асосий озуқа базаси ҳисобланади. Аммо, яйловлар деградацияси йилдан-йилга кучайиб бормоқда. Яйловларнинг инқрозга учраши оқибатида уларнинг йиллик ҳосилдорлик кўрсаткичлари кейинги йилларда 2,4 ц/га. дан 1,84 ц/га, яъни 21 фоизга пасайган. Ҳосилдорликнинг пасайиши Қорақалпоғистон Республикаси яйловларида-27%, Бухоро вилоятида-18,5, Жиззах вилоятида-16,9, Навоий вилоятида-26,5, Самарканд вилоятида-10,9 ва Қашқадарё вилоятида-6,2%-ни ташкил қилади. Ҳозирги кунда чўл яйловларига комплекс баҳо берадиган бўлсак, уларнинг 58% ини яхши яйловлар, 17 %ини ўрта яйловлар, 10 % ини қониқарли ва 12% ини яроқсиз яйловлар тоифасига киритиш мумкин. Ҳисоб-китобларга кўра, тоғ олди ярим чўл ҳудудида 40,0 минг тонна, гипсли чўлда 90,7 ва қумли чўл ҳудудида 59,4, жами 190,1 минг тонна яйлов озуқаси танқислиги мавжуд.

Яйловлар инқрозини юзага келтирувчи энг асосий омил — яйловлар ҳанузгача ўз эгасини топмаганлиги натижасида улардан узлуксиз ва палапартиш фойдаланиш бўлиб, рационал фойдаланиш ва мавсумий фойдаланиш тизимига тўсқинлик қилувчи муҳим омил — уларнинг сув таъминотидаги узилишидир. Аксарият сув манбалари (шахтали қудуқлар ва скважиналар) ҳамда чўпон уйлари, очик ва ёпик кўралардир, улар бундан 50-60 йил олдин ишга туширилган бўлиб, ҳозирги кунда уларнинг кўпчилиги таъмирлашга муҳтож ёки умуман ишдан чиққан. Ривожланган мамлакатларнинг тажрибаларидан келиб чиқадиган бўлсак, яйловларни, қудуқларни, чўпон уйлари, очик ва ёпик кўралар ҳамда ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатувчи озуқа тайёрлаш жараёнини ва цехларини, зооветеринария, сунъий уруғлантириш ва кўзиларни қоракўл тери учун сўйиш, жун қирқиш, пунктларини машина-трактор паркларини, машина ва механизмларни таъмирлаш устахоналарини ва бошқа объектларини модернизациялаш зарур.

Республика «Қорақўлчилик» уюшмаси тизимидаги қорақўлчилик хўжаликларида мавжуд чорва бинолари тўлик, шахтали қудуқларнинг 450 таси ёки 20,0 фоизи, скважиналарнинг 247 таси ёки деярли 34,0 фоизи таъмир талаб ҳисобланади.

Навоий вилоят “Қорақўлчилик” уюшмаси тизимидаги хўжаликларида маданий маиший ва коммунал хўжалигида хизмат килувчи ходимлар олдинги йилларда 5 кишини ташкил этган. Кейинги йилларда эса бу турдаги хизматларга барҳам берилган. Умумий овқатланиш ва савдо хизмати билан 2 киши шуғуланмоқда. Хўжалик ичида қурилишда шуғуланувчилар таҳлил қилинаётган даврда 61 кишидан 45 кишигача ёки 26,2 фоизга камайган. Иморат иншоотларни таъмирлаш амалга оширилмаган ва болалар боғчаси фаолият кўрсатмаган.

Ўрганилаётган даврда хизмат кўрсатувчи ходимлар сони 2,5 фоиздан 1,9 фоизгача ёки 0,6 бандга, меҳнат ҳақи ва одам соат бўйича эса тегишли равишда 2,3, 1,7, 0,6 ва 2,1, 1,7, 0,4 камайган.

9-жадвал

**“Навоий қорақўл” бирлашмаси тизимидаги ширкат
хўжаликларида меҳнат сарфи ва унинг таркиби**

Т/н	Тармоқлар	Йиллар					
		2013		2014		2015	
		Минг одам соат	Жамига нисбатан, %	Минг одам соат	Жамига нисбатан, %	Минг одам соат	Жамига нисбатан, %
1.	Ўсимчилик	605	9,9	563,6	10,5	586,3	10,9
2.	Чорвачилик	4525	72,4	3851,8	71,6	3857,8	71,9
3.	Тамирлаш устахонаси техника ва қуроллар, электр таъминоти ва сув таъминоти	224,5	3,6	173,8	3,2	128,3	2,4
4.	Кўрсатилган	133,8	2,1	83,6	1,6	84,4	1,6

	хизмат, қурилиш						
5.	Кўп йиллик кў- чатлар ўтказиш, ўстириш ва хизматлар	-	-	-	-	-	-
6.	Маҳсулот сотиш харажатлари ва жорий харажатлар	-	-	-	-	-	-
7.	Умумхўжалик харажати	679	10,9	689,3	12,8	688,3	12,8
8.	Тарнспорт харажати	19	0,3	19	0,3	19	0,4
9.	Жами	6247,9	100	5381,1	100	5364,1	100

Манба: “Навоий қоракўл” бирлашмаси маълумотлари асосида.

Меҳнат сарфи таҳлили кўринадикки, ўрганилаётган даврда таъмирлаш хизмтларига 224,5 минг одам соатдан 128,3 минг одам соатгача, кўрсатилган хизматларга эса 133,8 минг соатдан 84,4 минг соатгача ёки мос равишда 42,9 ва 36,9 фоизга меҳнат сарфи камайган. Шу даврда транспорт хизматлари учун сарфланган меҳнат миқдори ўзгаришсиз қолган, умумхўжалик хизматлари 679 минг одам соатдан 688,3 минг одам соатгача ёки 1,4 фоизга кўпайган холос.

Сарфланган меҳнатнинг 10,9 фоизи ўсимликчилик, 71,9 фоизи чорвачилик, 2,4 фоизи таъмирлаш, 1,6 фоизи кўрсатилган хизмат, 12,8 фоизи умумхўжалик хизматлари ва 0,4 фоизи транспорт хизматлари ҳиссасига тўғри келган.

Демак, ҳозирги кунда чўл-яйлов чорвачилиги қуйи мажмуаси тизимидаги ишлаб чиқаришда иштирок этаётган кишилар 80-83 фоизни, ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатувчи, маҳсулотни қайта ишловчи, савдо ва таъминот вазифасини бажарувчи кишилар 17-20 фоизни ташкил этади. Қуйи мажмуада бу кўрсаткични босқичма-

босқич, тегишли равишда 70:30; 60:40; 50:50; 40:60; 30:70 даражага етказиш шарт.

Қоракўлчилик ишлаб чиқарилишига хизмат кўрсатишнинг ўта муҳим турларидан бири унинг озуқа базасини мустаҳкамлаш ҳисобланади. Маълумки, қоракўл кўйлари йил давомида яйловдан озукланишга мослашган (қишнинг қорли-қировли кунларидан ташқари) чорва молларининг ўзига хос зоти ҳисобланади ва эҳтиёжи учун зарур бўлган озуқанинг 85-90 фоизи ҳатто кўпроғини ҳам табиий яйловлар ҳисобидан қондириш хусусияти маҳсулотларни арзон ишлаб чиқаришнинг ўта муҳим омилларидан бирдир. Аммо, ўтказилган таҳлилар натижасида аниқландики, яйловларнинг катта қисми деградацияланганлиги ва сув манбалари билан етарли даражада таъминланмаганлиги ҳамда ҳосилдорлик йилнинг келишига бевосита боғлиқлиги сабабли қоракўл кўйлариининг яйлов озуқаси билан таъминланиш даражаси атиги 50-55 фоизни ташкил қилмоқда, бир қатор хўжаликларда эса 25-30 фоиздан ошмаяпти. Ҳозирги кунда Самарқанд вилояти Нуробод тумани “Ўзбекистон” хўжалигида бир отарга (500 бош кўйга) 314 га. яйлов тўғри келмоқда.

Бир бош кўй яйловдан 800,0 кг. ўрнига 188,4 кг озуқа олмоқда ёки яйлов озуқаси танқислиги 611,6 кг., 500 бош кўйга эса 3058 центнерни ташкил қилади. Хўжаликлар етишмаган озуқани суғориладиган майдонларда етиштирилган пичан ва бошқа турдаги хашак ҳамда омукта емларни сотиб олиш ҳисобига қопламоқда. Бундан ташқари хўжаликлар ҳар йили дағал хашак жамғариш, сақлаш, майдалаш ва қайта тайёрлаш ҳамда охурларга сепиб чиқиш учун катта миқдорда моддий ва меҳнат ресурсларини сафарбар қилишга мажбур бўлишмоқда. Мисол учун 2015 йилда “Ўзбекқоракўли” компанияси тизимидаги қоракўлчилик ширкат хўжаликлар 1661089 бош шартли кўйларга 249165 тонна дағал-хашак жамғариши учун 293 та бригада ташкил қилишни, 2685 кишини ва 775 дона техника воситаларини жалб қилишни режалаштирган. Булар эса ишлаб чиқариш харажатлари ошиб кетишига олиб келиб, соҳа самарадорлигининг кескин пасайишига сабаб бўлмоқда.

Чўл-яйлов чорвачилиги хусусан қоракўлчиликнинг озука базасини мустаҳкамлаш мақсадида ишлаб чиқилган инновацион технологияни кенг миқёсда жорий этиш – қоракўл кўйларининг озукага бўлган талабини тўлиқ кондирилиши ҳисобига четдан дағал хашак ва омухта ем сотиб олиш ҳамда хашак жамғариш ва уни қайта тайёрлаш учун сарфланаётган харажатларни минимал даражагача камайтиради ёки деярли бутунлай бартараф қилиш имконини беради. Таклиф қилнаётган инновацион технология бўйича отарда табиий ёгин-сочин ҳисобига 150 га кўп компонентли, юқори ҳосилли (25 ц/га) яйлов агрофитоценози яратилса, агрофитоценозлардан 374 тонна, қолган 164 га табиий яйловдаги 49 тонна, жами бўлиб 423 тонна яйлов озукасини олиш мумкин бўлади. Демак, бу ҳолда ҳайвонларни яйлов озукаси билан таъминланиш даражаси 105,7 % га етади. Бу эса ўз навбатида нафакат қоракўлчилик маҳсулотларини ишлаб чиқаришни, хизмат кўрсатишни, қайта ишлашни, сотишни ҳам бозор иқтисодиёти талабларига жавоб берадиган, тубдан янги замонавий технологиялар асосида ташкил этишга имконият яратиб бериши мумкин.

Қоракўлчиликда она кўйларни сунъий қочириш жараёнини илмий асосда ташкил этиш ишлаб чиқариладиган маҳсулот миқдорини кўпайтириш ва сифатини яхшилашнинг муҳим омили ҳисобланади. Республикада 6,0 млн. бош қоракўл кўйлар мавжуд бўлиб, шу жумладан 3,4-3,5 млн. боши деҳқон хўжаликларида, 1,2 млн. боши фермер хўжаликларида ва 1,3 млн. боши қишлоқ хўжалиги фаолиятини амалга оширувчи корхоналарида парваришланмоқда.

Қишлоқ хўжалиги фаолиятини амалга оширувчи хўжаликларида боқилаётган 680,0 минг бош она кўйлардан 520-525 минг боши ёки 77,0 фоизи сунъий қочирилмоқда холос. Деҳқон ва фермер хўжаликларининг 2,2-2,3 млн. бош она кўйлар эркин яъни куйикиш даврида кўчқорларни кўшиб кўйиш йўли билан амалга оширилмоқда. Она кўйларни эркин уруғлантириш кўчқорлар бош сонини 3-4 март кўпайиш ҳисобига уларни парваришлаш харажатларининг ошишига олиб келиши баробарида олинадиган маҳсулот сифатининг кескин пасайишига ҳам сабаб бўлади. Шунинг учун она кўйларни сунъий

уруғлантиришни ҳам илғор технологиялар асосида такомиллаштириш ва мақбуллаштириш мақсадга мувофиқ.

Қўзиларни 2-3 кунлигида қоракўл тери учун сўйиш ва дастлабки қайта ишлаш муҳим технологик жараёнлардан бири ҳисобланиб, юқори сифатли қоракўл терилар тайёрлашда аҳамияти беқиёс. 2020 йил республикада 1152,1 минг дона қоракўл тери ишлаб чиқарилган. Шу жумладан, 82,1 минг донаси қишлоқ хўжалиги корхоналарида, 966,2 минг донасини деҳқон хўжаликларида ва 82,1 минг донаси фермер хўжаликларида етиштирилган. Мавжуд қўзиларни сўйиш ва танадан терини арчиб олишнинг механизациялашган конвейер жиҳозлари ва улар жойлаштирилган бинолар эскирганлиги туфайли фойдаланишга яроқсиз бўлиб қолган. Шу ва бошқа сабабларга кўра қўзиларни сўйиш, қоракўл терини кўзи танасидан арчиб олиш ва бирламчи ишлов бериш хўжаликларда махсус малакага эга бўлмаган, ёлланган ишчилар ёки чўпонлар томонидан қўл меҳнати орқали амалга оширилмоқда. Бу эса ўз навбатида қўзиларни сўйиш ва дастлабки ишлов бериш, омборда сақлаш жараёниларида терига етказиладиган нуксонларнинг кўпайишига ва сифатининг пасайиш ҳатто яроқсиз маҳсулот бўлиб қолишига сабаб бўлмоқда. Бундай ҳолатларга мавжуд замановий техника ва технологиялардан фойдаланган ҳолда махсус ихтисослашган доимий ва кўчма қоракўл қўзиларни сўйиш пунктлари ва махсус жиҳозланган омборларни ташкил этиш йўли билан барҳам бериш мумкин.

Қўзиларни қоракўл тери учун сўйиш, қўйлар жунини қирқиб олиш ва жунга дастлабки ишлов бериб тойлаш ҳам марказлашган ва механизациялашган махсус пунктларда бажарилар эди. Аммо, жун қирқиш пунктлари, жунни сақлаш омбор бинолари ва улардаги машина ва механизмларнинг ишлатишга яроқсиз ҳолга келиб қолиши ҳамда янгиланмаганлиги оқибатида қўйлар жунини қирқиб олиш ҳам қўл меҳнати асосида молларга маъсул шахслар томонидан бажарилмоқда. Демак, қўйлар жунини қирқиш ва дастлабки ишлов беришни ҳам илғор технологияларни қўллаган ҳолда қайта ташкил этишда лозим.

Қишлоқ хўжалигида турли мулк шаклларига асосланган хўжаликларнинг кўпайиши билан уларга хизмат кўрсатадиган турли хизмат кўрсатувчи яъни ММТП, СФУ, Минибанклар, ЁММ сотиш шохобчалари, Минерал ўғитлар сотиш шохобчаси, Ахборот таъминот ва консалтинг марказлари, зооветеринария, молларни сунъий ўрчитиш, омухта ем сотиш пунктларининг, ветеринария дорихоналарининг, ишлаб чиқиладиган маҳсулотларни қайта ишлаш ва сотиш билан шуғулланувчи корхоналарнинг сони ортаётир.

Қишлоқ хўжалигининг барқарор ривожланишида агросервис хизмати кўрсатувчи корхоналарнинг тутган ўрни ҳам муҳим. Чоп этилган маълумотларга кўра, республикаимиз қишлоқ хўжалигида сифатли хизмат кўрсатишни ташкил қилиш учун бугунги кунда республика бўйича 1404 та минибанк, 1720 та муқобил МТП, 1711 та СИУ, 917 та агрокимё ва минерал ўғит, 1377 та ЁММ сотиш ва 424 та қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сотиш шохобчалари, 2540 та зооветеринария ва наслчилик хизмати, 301 та ахборот таъминоти ва консалтинг, 82 та транспорт, 78 та тара идиш таъминлаш хизматлари шохобчалари ҳамда 267 та агрофирма ташкил этилган. Аммо, жойлардаги ҳолатни ўрганиш кўрсатдики, сервис хизмати миқдори ва сифати талабларга жавоб бермайди. Бир қатор тадқиқотчилар томонидан ўтказилган анкета сўровлари якуни кўрсатиб турибдики, техникавий хизматларга бўлган талабнинг қондирилиши бўйича берилган саволга сўралганларнинг 18,4 % и “ҳа” деб, 69,3 % и “йўқ”, деб жавоб берганлар, 12,3% и эса жавоб беришга қийналганлар, шу тариқа наслчилик, молиявий ресурслар билан таъминлаш ва транспорт хизматларига бўлган талабнинг қондирилмаслигини қайд қилганлар мос равишда 68,5%, 68,3% ва 62,3% ташкил этган, бошқа турдаги хизматлар бўйича ҳам шунга яқин ҳолатни кузатиш мумкин.

Қайси турдаги сервисни устувор ривожлантириш зарурлиги бўйича берилган саволга ҳам сўралганларнинг 68,3% и техникавий, 66,5% и транспорт, 62,3% и ветеринария, 59,7 % и агрокимё, 53,6% и уруғчилик, 52,3% и молиявий ресурслар билан таъминлаш хизматлари, деб жавоб қилдилар.

Сервис тузилмалари билан ўзаро муносабатларда нималар қониқтирмаслиги ҳақида сўралганда, респондентларнинг 100% и хизмат кўрсатиш баҳоларининг юқорилиги, 73,6% и шартнома шартларининг номукамаллиги, 66,3% и хизмат кўрсатиш сифатининг қониқарсизлиги, 55,9% и ишларни ўз вақтида бажармаслиги, 52,3% и хизматлар тур ва сон жиҳатидан етарли эмаслиги, 42,5% и хизмат кўрсатиш кўламининг торлиги ва зарур моддий-техника воситаларининг етишмаслигини эътироф этганлар.

Демак, хизмат кўрсатиш соҳасида рақобат муҳитини яратиш, яъни турли мулкчилик шаклидаги муқобил бўлган сервис тузилмалари сонини кўпайтириш, хизмат кўрсатиш баҳоларини белгилаш бўйича илмий асосланган услубиятга қатъий амал қилиш, хизматлар сифати ва хизмат кўрсатиш муддатларига риоя этишни қаттиқ назоратга олиш, шартнома шартларини қайта кўриб чиқиш ва шартномавий муносабатларни такомиллаштириш, сервис корхоналари моддий-техника базасини яхшилаш ва бошқа бир қатор ташкилий-иқтисодий тадбирлар амалга оширилиши лозим.

Асосий турдаги сервис хизматларига бўлган талаб ва уни қондириш даражасини таҳлил қилиш натижаси кўрсатишича, Қашқадарё вилояти бўйича техника сервис кўрсатиш 785,6 млн. сўмлик буюртма олинган бўлиб, ҳақиқатда бажарилган ишлар 644,2 млн. сўмни ташкил этган (82,0 %), кимё хизматлари бўйича бу кўрсаткичлар мос равишда 925,1 млн. сўм, 841,8 млн. сўм (91,0 %), транспорт хизматлари бўйича 589,0 млн. сўм, 496,0 млн. сўм (84,2 %), зооветеринария хизматлари бўйича 33,0 млн. сўм, 27,0 млн. сўм яъни (81,7 %) ни ташкил қилган. Шу билан биргаликда кўпчилик ҳудудларда зооветеринария ва наслчилик хизматлари ҳам яхши йўлга қўйилмаган. Бунга сабаб, сервис тизими монопол ҳолати, зооветеринария ва наслчилик хизматлари тизимли равишда ташкил этилмаганлиги, моддий техника ва малакали кадрлар таъминоти даражасининг пастлиги, бу мавсум даврида улардан фойдаланиш самарасини пасайтиради.

**Республикада чорва молларига кўрсатилган зооветеринария
сервис хизмати**

Худудлар	2011 йил					2013 йил				
	Шартли ¹ қўй, минг бош	Пунктлар сони, дона	1 пунктга тўғри келадиган шартли қўйлар сонини, минг бош	Сервис хизмати, млн. сўм	1 бошга тўғри келадиган сервис хизмати, сўм	Шартли қўй, минг бош	Пунктлар сонини, дона	1 пунктга тўғри келадиган шартли қўйлар сонини, минг бош	Сервис хизмати, млн. сўм	1 бошга тўғри келадиган сервис хизмати, сўм
Қорақалпоғис- тон Рес.	9016,5	125	72,1	585,6	64,5	9764	125	78,1	736,1	75,4
Андижон	9530,5	192	49,6	583,9	61,3	10818	192	56,3	735,7	68,0
Бухоро	11188,5	215	52,0	725,1	64,8	12615,1	215	58,7	888,6	70,4
Жиззах	8164,8	146	55,9	577,0	70,7	9259	146	63,4	714,7	77,2
Қашқадарё	15217	295	51,6	967,9	63,6	16997,5	295	57,6	1242,3	73,1
Навоий	5442,6	81	67,2	433,9	79,7	5562,3	81	68,7	542,6	97,5
Наманган	6267,4	140	44,8	413,4	66,0	6633	140	47,4	521,0	78,5
Самарканд	14455	434	33,3	1140,3	78,9	16012	434	36,9	1396,7	87,2
Сурхондарё	9401	279	33,7	659,3	70,1	10151	279	36,4	834,3	82,2
Сирдарё	3718	80	46,5	218,2	58,7	3873	80	48,4	270,7	69,9
Тошкент	8474	203	41,7	550,5	64,9	9209	203	45,4	700,9	76,1

Фаргона	8695	223	39,0	569,3	65,5	9893	223	44,4	695,0	70,3
Жами ²	112034,2	2591	43,2	8002,6	71,4	125407	2591	48,4	10006,1	79,8

1. Йирик ва майда шохли моллар ҳамда паррандалар шартли қўйга айлантирилган.

2. Республикада мавжуд чорва моллари шартли қўйга айлантирилган.

Манба: Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги маълумотлари асосида тайёрланган.

10-жадвалдан кўринадики, республикка чорва молларига зооветеринария сервис хизматини кўрсатувчи пунктлар сони ўрганилаётган даврда 2591донани ташкил қилиб, ўзгаришсиз қолган. Аммо, бир зооветеринария пункти томонидан кўрсатиладиган ўртача шартли қўйлар сони 43,2 минг бошдан 48,4 минг бошга ёки 12,0 фоизга кўпайган. Бир зооветеринария пункти чорва молларнинг жойлашган ҳудуд майдонини катта-кичиклигига қараб 8,0-12,0 минг бош шартли қўйлар ўринига 48,4 минг бош ёки 4-6 баробар кўп шартли қўйларга хизмат кўрсатмоқда. Битта зооветеринария пунктига тўғри келади чорва моллар сони бир-биридан кескин фарқ қилади. Масалан, Сурхондарё вилоятига 36,4 минг бош, Қорақалпоғистон Республикасига 78,1 минг бош шартли қўй тўғри келади ва бу икки баровардан ҳам кўпдир. Бир бош шартли қўйга кўрсатилган зооветеринария сервис хизмати 71,4 сўмдан 79,8 сўмгача ёки 11,8 фоизга ошган бўлс-да, хизмат кўрсатиш ҳажми (меъёр бўйича 15,0 минг сўм) ўта пастлигидан далолат беради.

Ушбу кўрсаткич миқдори Андижон вилоятида 68,0 сўм, Навоий вилоятида 97,5 сўм, фарқи 43,3 фоизга тенг. Бу эса ўз навбатида чорва молларининг катта қисмига зооветеринария хизматлари кўрсатилмаётганлигидан далолат беради. Натижада чорва моллари маҳсулдорлиги пасайиши, маҳсулот сифатининг ёмонлашиши ва молларнинг меъеридан ортиқча исроф бўлишига олиб келади. 2013 йил Навоий “Қорақўл” бирлашмаси хўжаликларида ҳаром ўлган майда шохли моллар сони 9527 бош, мажбуран сўйилганлари эса

16854 бошни ташкил қилган бўлса, йирик шохли моллар, отлар, туялар мос равишда 12 ва 11 бошни, 120 ва 69, 73 ва 60 бошни ёки 7 ва ундан кўп фоизни ташкил этмоқда.

Чўл-яйлов чорвачилиги хўжаликларининг гўшт етиштириш бўйича тажрибаларини ўрганиш шуни кўрсатдики, махсус жиҳозланган қушхоналар ва транспорт воситаларининг жойларда деярли мавжуд эмаслиги сабабли молларни сўйиб гўшт ва гўшт маҳсулотлари шаклида сотиш икки марта ва ундан кўп миқдорда даромад келтиришига қарамасдан катта қисми тирик ҳолда сотилмоқда.

11-жадвалдан кўринадики, республикада 383 та қушхоналар фаолият кўрсатмоқда. Бир туманга ўртача 2,4 та қушхона тўғри келиб, бир қушхона 197,6 минг аҳолига хизмат кўрсатмоқда. Республикадаги шаҳарларни ҳам туманларга қўшиб ҳисоблайдиган бўлсак, маъмурий ҳудудлар бирлигига тўғри келадиган қушхоналар сони 2,4 та ўрнига 1,3 тага тенг бўлади. Қушхоналар сони ўта кам бўлиши билан биргаликда маъмурий ҳудудлар бўйича бир хил тақсимланмаган. Масалан, Қашқадарё вилоятида бир туманга ўртача 1,2 та қушхона тўғри келиб, 227,6 минг кишига, Бухоро вилоятида эса мос равишда 5,1 та 162,3 минг кишига хизмат кўрсатмоқда. Сирдарё вилоятида бир қушхона ўртача 97,1 минг кишига, Самарқанд вилоятида эса 251,1 минг кишига хизмат кўрсатиб ўртадаги фарқ деярли 2,6 баробарни ташкил қилмоқда. Бунинг натижасида молларнинг катта қисми жойларда анъанавий яқка тартибда санитария ва гигиена талабларига роия қилинмасдан сўйилиши бир қатор мураккабликларни келтириб чиқармоқда, хусусан молни сўйиш натижасида ҳосил бўладиган чиқинди маҳсулотларни зарарсизлантириш масаласи билан биргаликда қўшимча гўшт маҳсулотлари ҳамда қимматбаҳо тери хом ашёсини жойларда қайта ишлаш, сақлаш ва сотиш имкониятлари чегараланганлиги сабабли асосий қисми исроф бўлиб кетмоқда.

**Республикада қушхоналар сони ва уларнинг маъмурий
худудлар бўйича тақсимланиши**

Худудлар	Қушхоналар сони, (дона)	Аҳоли сони, (минг киши)	Қишлоқ туманлари	Бир туманга тўғри келадиган қуш- хоналар, (дона)	Бир қушхона тўғри келадиган аҳоли сони, (минг киши)
Ўз.Республикаси	383	31022,5	157	2,4	197,6
Қорақалпоғистон Рес.	22	1763,1	14	1,6	125,9
Андижон	34	2857,3	14	2,4	204,1
Бухоро	56	1785,3	11	5,1	162,3
Жиззах	38	1250,1	12	3,2	104,2
Қашқадарё	15	2958,9	13	1,2	227,6
Навоий	19	913,2	8	2,3	114,2
Наманган	25	2554,2	11	2,3	232,2
Самарқанд	22	3514,8	14	1,6	251,1
Сурхондарё	24	2358,3	13	1,8	181,4
Сирдарё	15	777,1	8	1,9	97,1
Тошкент	33	2758,3	14	2,4	197,0
Фарғона	35	3444,9	15	2,3	229,7
Хоразм	17	1715,6	10	1,7	171,2
Тошкент ш.		2371,3	11		

Шаҳарлар сони-119 та ва шаҳар туманлари 11та.

Манба:Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги маълумотлари асосида тайёрланган.

Навоий вилояти ҳудудий “Қорақўл” бирлашмаси тизимидаги ширкат хўжаликларида 2014 йил ишлаб чиқарилган терилар(қорамол, қўй ва бошқа) 20608 дона ва ўтган йилдан қолган 53103 дона билан биргаликда 73711 донани ташкил қилган. Мавжуд мол териларининг 46882 донаси тайёрлов ташкилотларига сотилган, 5787 донаси бартер қилинган, 1215 донаси хўжалик аъзоларига иссиқ овқат учун берилган, 590 донаси мол ва парранда учун сарфланган ва 7042 донаси меҳнат ҳақиға натура шаклида берилган, 12195 донасига хардор топилмаган. Бошқа ташкилотларга сотилган бир дона қўй терисини ўртача сотиш нархи 2000 сўмни, иш ҳақиға берилгани

4504,5 сўми, қорамол териси мос равишда 40000 ва 21136 сўми ташкил қилган.

Республиканинг чўл-яйлов ҳудудларида сут ишлаб чиқариш учун сервис хизмати кўрсатувчи корхоналарнинг деярли шакилланмаганлиги сабабли 1,1-1,2 млн. бош марри она қўйларни соғишдан воз кечилмоқда. Агарда она қўйларни соғиш аппаратлари, зарур жиҳозлар, сутни ташувчи махсус автомашиналар, қайта ишлаш ва сотиш тизими вужудга келтирилса, йилига 450-500 минг тонна озуқавий қийммати юқори бўлган қўй сутини соғиб олиш ва қайта ишлаш имконини вужудга келтиради.

2.2. Сервис хизмати кўрсатиш ва чўл-яйлов чорвачилиги маҳсулотларни қайта ишлаш тизимини такомиллаштириш

Чўл ва ярим чўл ҳудудларидаги мавжуд кескин экстремал шароит ҳамда молларни тартибсиз боқиш яйлов ўсимлик қоплами деградациясини янада кучайтирувчи муҳим омиллардан ҳисобланади. Яйловлар деградациясининг олдини олувчи илмий асосланган ишланмалар мавжудлигига қарамасдан, боқиладиган моллар сонини яйлов сиғимига мувофиқлаштиришнинг иложи бўлмаганлиги сабабли ҳозиргача ишлаб чиқаришга жорий этилмасдан қолмоқда. Чоп этилган маълумотларга кўра, ҳозирги кунда 40 % яйловлар турли даражада “инкроз”га яъни деградацияга учраган, ҳосилдорлиги эса ўртача 21 % га пасайган. Бунинг натижасида қоракўл қўйларининг озуқага бўлган талаби яйлов ҳисобидан камида 85 фоиз таъминланиши ўрнига атиги 50-55 фоизга қондирилиши, қоракўлчилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш харажатларининг 30-35 фоиз ошишига ёки республиканинг суғориладиган майдонларда етиштириладиган озуқаларни сотиб олиш ҳисобига бир бош қўйга ўртача 21-22 минг сўм ортиқча харажат қилишга олиб келмоқда. Яйлов озуқаси танқислиги сабабли амалиётда, ҳар бир шартли қўй бош сонига қишлоқ мавсуми учун ўртача 150-200 кг. дағал хашак ва 35-40 кг. омухта ем захираси жамғарилади. Ишлаб чиқариладиган маҳсулотларнинг ҳажминини кўпайтириш, уларнинг таннархини пасайтириш, сифатини яхшилаш, рақобатбардошлигини оширишда

бу тармоқнинг озуқа базасини мустаҳкамлаш ўта муҳим вазифа ҳисобланади. Ҳаттоки, озуқа базаси мустаҳкам бўлмаган хўжаликларда қишлоқ мавсуми оғир келган йилларда қўй бош сонининг ярми ва ундан кўпроғи қирилиб кетиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Илмий тадқиқотлар натижаларига кўра қорақўл қўйларнинг маҳсулдорлигига тўғридан-тўғри таъсир этадиган омил — озиклантириш омили бўлиб, ўрта ҳисобда 67,0 фоизни ташкил этар экан. Маҳсулдорлик кўрсаткичларига таъсир этувчи ташқи омиллар ичида энг юқориси озиклантириш ҳисобланади. Қорақўл қўйларини паст ҳосилли ва сифатсиз озуқага эга бўлган яйловларда боқиш, уларнинг нафақат маҳсулдорлигига, балки зоогигиена жаҳатидан соғлигига ҳам салбий таъсир қилади. Бундай шароитда чорва моли нақадар насли бўлишига қарамасдан ўзининг генетик маҳсулдорлик кўрсаткичларини тўлиқ намоён эта олмайди. Наслчилик ишларини олиб борганда ҳам, албатта озиклантириш омилига қатъий риоя қилиш мақсадга мувофиқ.

Шу сабабли чўл-ййлов чорвачилиги хусусан қорақўлчиликни асосий озуқа базаси яйловлардан фойдаланишда инновация технологияларини жорий этиш йўли билан нафақат ишлаб чиқаришни, балки, соҳага хизмат кўрсатиш ҳамда маҳсулотларни қайта ишлаш тизимини чўл-ййлов ҳудудлари ижтимоий-иқтисодий ривожланишини тубдан яхшилаш мақсадида такомиллаштириш зарур.

Ер қурраси ўсимлик дунёси бир йилда 160 млрд. тонна CO_2 газини ютиб, 120 млрд. тонна кислородни ишлаб чиқариши, яъни глобал исишнинг олдини олувчи асосий экологик омил эканлиги маълум. Шу нуқтаи назардан, яйлов ўсимликлар нафақат яйлов чорвачиликнинг озуқа базаси, балки бир квадрат метр яйлов майдонидаги ўсимликлар 250-520 граммгача CO_2 газини утилизация қилувчи муҳим экологик восита ҳам ҳисобланади. Шу сабабли яйловларнинг ўсимлик қопламидан рационал фойдаланиш, уни муҳофазалаш, ўсимлик турлари билан бойитиш ва яйлов чорвачилиги самарадорлигини ошириш ҳамда сув тақчиллиги кучайиб бораётган ҳозирги даврда сув ресурсларидан тежамли фойдаланиш Ўзбекистон Республикаси учун ҳам ўта ўткир муаммоларидан бири ҳисобланади.

Яйловлардан фойдаланиш технологиялари ва уларнинг самарадорлиги

Кўрсаткичлар	Технология номи		
	Анъанавий (500 бош)	Инновацион (500 бош)	Инновацион (2500 бош)
Мавжуд яйлов майдони, га	314	314	1500
Талаб қилинадиган яйлов майдони, га	1500	314	1500
Шундан: табиий	1500	164	783
сунъий	-	150	717
Яйлов ҳосилдорлиги, ц/га:			
табиий	3,0	3,6	3,6
сунъий	-	25,0	25,0
Яйлов ялпи ҳосилдорлиги,			
ц:	942,0	590,0	2818,8
табиий	-	3750,0	17925,0
сунъий			
Жами ялпи ҳосилдорлик,	942,0	4340,0	20743,8
ц			
Бир бош қўйга талаб қилинадиган йиллик озуқа, кг	800,0	800,0	800,0
Бир бош қўйга тўғри келадиган яйлов озукаси, кг	188,4	868,0	829,7
Озуқа билан таъминланиш даражаси %	23,6	108,5	103,7
Она қўйлар, бош	500	500	1750
Олинадиган қўзилар, бош	500	500	1750
Шундан: ўстиришга, бош	275	275	962
қорақўл териға, дона	225	225	788
Етиштириладиган			
махсулот миқдори:			
гўшт, ц	81,0	81,0	377,0
жун, ц	12,2	12,2	63,0
барра гўшт, дона	225	225	788
сут, ц	135,0	135,0	394
Озуқа харажатларини тежаш ҳисобига олинадиган фойда, млн. сўм	0	112,5	540,0

Манба: Муаллифлар тадқиқотлари асосида ишлаб чиқилган.

Бу муаммоларни сув ресурсларидан фойдаланмай, табиий ёгин-сочин ҳисобига яйловни ҳимояловчи саксовул ихотазорларини барпо қилиш технологияси ҳамда юқори ҳосилли яйлов агрофитоценозларидан мавсумий фойдаланиш схемасини қўллаган ҳолда ечиш мумкин.

Қорақўл қўйларини яйловда боқишнинг амалдаги технологиясида сув манбаси (қудуқ) атрофидаги яйловлардан йил бўйи фойдаланилади, яйлов алмашиниш тизими йўқ, яйловларнинг қўй сиғими ҳисобга олинмаган. Масалан, 500 бош қўйни бир йил мобайнида яйловда боқиш учун 400 тонна яйлов озукаси зарур. Яйловлар ҳосилдорлиги ўртача 2,5-3,0 ц/га бўлган тақдирда 500 бош қўй учун 1500 гектар яйлов зарур бўлади. Ҳозирги кунда Самарқанд вилояти Нуробод тумани “Ўзбекистон” хўжаликда бир отарга (500 бош қўйга) 314 га яйлов тўғри келмоқда.

12-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, бир бош қўй яйловдан 800, кг ўрнига 188,4 кг озуқа олмоқда ёки яйлов озукаси танқислиги 611,6 кг, 500 бош қўйга 3058,0 центнерни ташкил қилади. Хўжаликлар етишмаган озукани суғориладиган майдонларда етиштирилган пичан ва бошқа турдаги хашак ҳамда омукта емларни сотиб олиш ҳисобига қопламоқда. Бундан ташқари хўжаликлар ҳар йили дағал хашак жамғариш учун катта миқдорда моддий ва меҳнат ресурсларини сафарбар қилишга мажбур бўлишмоқда. Мисол учун 2015 йилда “Ўзбекқорақўли” компанияси тизимидаги қорақўлчилик ширкат хўжаликлари 1661089 бош шартли қўйларга 249165 тонна дағал хашак жамғариш учун 293 та бригада ташкил қилишни, 2685 кишини ва 775 дона техника воситаларини жалб қилишни режалаштирган. Булар эса ишлаб чиқариш харажатлари ошиб кетишига олиб келиб, соҳа самарадорлигининг кескин пасайишига сабаб бўлмоқда.

Таклиф этилаётган инновацион технология бўйича отарда табиий ёгин-сочин ҳисобига 150 га қўп компонентли, юқори ҳосилли (25 ц/га) яйлов агрофитоценози яратилса, агрофитоценозлардан 374 тонна, қолган 164 га табиий яйловдаги 49 тонна, жами бўлиб 423 тонна яйлов озукани олиш мумкин бўлади. Демак, бу ҳолда ҳайвонларни яйлов озукаси билан таъминланиш даражаси 105,7% га

стади. Яйлов ихотазорларини яратиш ва улардан мавсумий фойдаланишга ўтиши эса табиий яйловлар ҳосилдорлигини 20% га ошириш имконини беради. Бунда 164 га табиий яйловдан олинадиган озуқа олдинги 49,2 тонна эмас, балки 59 тонна бўлади. Кўп компонентли агрофитоценозлар ва табиий яйловдардан олинадиган жами озуқа $374\text{т} + 59\text{т} = 433$ тоннани ташкил қилади, яъни яйлов озуқаси билан таъминланиш даражаси 108,5 % га етади. Бу эса 250 га суғориладиган майдонда $(250 \times 150\text{ц/га}) = 375\text{т}$ беда пичанини етиштириш учун сарфланадиган $(250 \times 1100\text{м}^3 \times 5) = 1375000\text{м}^3$ сувни тежашга ва отарда ҳар йили озуқага сарфланаётган харажатларни тўлиқ тежаш имконини беради. Демак, ҳар бир отардан олинадиган даромад фақат озуқа харажатларини тежаш ҳисобига 112,5 млн. сўмга ортади. Шу билан биргаликда, сув ресурсларидан фойдаланмай, табиий ёғин-сочин ҳисобига яйловлар ўсимлик қопламидаги биологик хилма-хиллик кўп компонентли яйловдаги ўсимлик турлари ҳисобига (саксовул, черкез, терескен, чўғон, изен, куйровук, эркак ўт, жпарцет) камида 8-10 турга бойитилади, яйлов озуқаси сифати кескин ортади ҳамда ҳозирда чўл-яйлов хўжаликларида озуқа тахирасини яратиш учун сарфланаётган моддий-техника ресурслари ва ишчи кучини кескин камайтириш ёки бутунлай барҳам бериш имконияти вужудга келади.

Яйловни химояловчи саксовул ихотазорларини барпо қилиш технологияси ҳамда юқори ҳосилли яйлов агрофитоценозларидан мавсумий фойдаланиш технологиясини 1500 га табиий яйлов майдонига жорий этишнинг ўзи 1200,0 га суғориладиган майдони ва 6600000 м^3 сувни тежаш имконини беради. Тежалиши мумкин бўлган ер ва сувдан озиқ-овқат экинларининг бошқа турларни парваришlashда фойдаланиш имкониятини вужудга келтиради. Шу билан биргаликда фақат озуқа харажатларини 540,0 млн. сўмга тежалиши ва қоракўлчилик маҳсулотларнинг хусусан ўстиришга қолдириладиган қўзилар сонини 275 бошдан 962 бошга, қоракўл тери 225 донадан 788 донагача, тирик вазнда гўшт етиштиришни 81,0 центнердан 377,0 центнерга, жунни 12,2 центнердан 63,0 центнерга, барра гўштини 225 донадан 788 донага ва қўй сутини 135,0 центнердан 394,0 центнерга кўпайтириш ва мақбул(оптимал) тўлиқ

пода айланмасни шакллантириш имконияти вужудга келади. Бу эса озук-овкат хавфсизлигинини таъминлашнинг муҳим омилларидан бири бўлиб хизмат қилиши мукқарар.

Таклиф этилаётган технологияни қоракўлчилик хўжаликларига жорий этиш учун дастлаб аҳолига савдо ва маиший хизмат кўрсатиш соҳаларини ҳамда бозор ва ишлаб чиқариш инфратузилмаларини шакллантириш ва ривожлантириш зарур хусусан чўл озукабоп ўсимликлари уруғларини 100-120 гектар майдонда етиштириб берувчи фермер хўжаликларини чўл-яйлов чорвачилиги ҳудудларидаги ҳар бир туманда ташкил этиш мақсадга мувофиқ. Чўл озукабоп ўсимликлар уруғларини етиштиришга ихтисослашган фермер хўжаликлари туман ҳудудида жойлашган чўл-яйлов чорвачилиги билан шуғулланадиган ихтисослашган қишлоқ хўжалик корхоналари, фермер ва деҳқон хўжаликларига ўсимлик уруғларини етказиб бериш билан биргаликда экиш ва парваришlash технологияси бўйича амалий ёрдам беришни ҳам ташкил этишлари лозим.

1500 га табиий яйловда таклиф этилаётган технологияни жорий этилишини таъминлаш бозор иқтисодиёти механизмига биноан фаолият юритадиган кўп тармоқли фермер хўжаликлари ва агрофирмаларни шаклланишига олиб келади. Ушбу технология асосида шаклланиши мумкин бўлган фермер хўжаликлари ва агрофирмалар чорвачилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш билан биргаликда, уларни қайта ишлаб тайёр маҳсулот даражасига етказиш ва сотиш билан ҳам шуғулланишади. Бу шаклдаги хўжалик юритувчи субъектлар етиштирган маҳсулотларини хусусан қоракўл, қўй ва бошқа молларнинг терилари, жуни, гўшти ва сутини қайта ишловчи замонавий технология билан жиҳозланган кичик саноат корхоналарнинг ҳудудда фаолият кўрсатаётган ихтисослашган хўжаликлар, фермер ва деҳқон хўжаликлари билан ўзрао интеграциялаши асосида ташкил этишлари мумкин бўлади.

Маълумки, хом ашёга нисбатан уни тайёр маҳсулотга айлантириб сотиш хўжалик юритувчи субъектларига ками билан 2-2,5 баровардан ортиқ даромад келтиради. Таклиф қилинаётган технология бўйича 1500 га яйлов майдонидан олиниши мумкин бўлган маҳсулотларни қайта ишлаб тайёр маҳсулот даражасига етказилса, жорий баҳоларда

ҳисобланилганда 468,5 млн. сўм ўрнига 936,9-1171,2 млн. сўмгача кўпайтириш имконини туғдириш билан биргаликда маҳсулотларни қайта ишлаш ҳисобиға 12-15 та янги иш ўринлари ташкил этилишиға олиб келади.

Демак, чўл-яйлов ҳудудларида сунъий яйловларни барпо этиш озуқа етиштириш учун ажратилаётган сув ва суғориладиган ерлардан озиқа экинларининг бошқа турларини парваришлаш, чорва молларини йил давомида яйлов озуқаси билан тўлиқ таъминлаш, озуқа харажатларини кескин камайитириш ҳисобиға тармоқ самарадорлигини ошириш, чўлланишнинг олдини олиш, экологияни барқарорлаштириш имкониятини яратади.

Юқорида такидланганидек, чўл-яйлов ҳудудларида хўжалик юритиш шаклларино такомиллаштириш, ишлаб чиқаришни инновация технологияларни қўллаш орқали жадаллаштириш, қорақўлчилик туманлари ижтимоий-иқтисодий ривожланиши республиканинг бошқа ҳудудларидан пастлигини ҳисобға олиб, уни тезлаштириш кўп жиҳатда ишлаб чиқариш ва бозор инфратузилмаси ташкил этилиши ҳамда фаолият кўрсатиш даражаси билан биргаликда чўл аҳолисиға ижтимоий хусусан пуллик, савдо ва маиший хизматлар кўрсатилиш ҳажмиға ҳам боғлиқ.

Қорақўлчилик республиканинг жуда катта ер майдонларида тарқоқ, шаҳар ва саноат марказларидан бир неча 100 км. узоқликда жойлашган хўжаликларда ўрчитилиши, қорақўл қўйларининг 56-58 фоизи нисбатан майда деҳқон хўжаликларида парваришланиши ва соҳа етиштираётган маҳсулотларининг асосий қисмини хусусан, қорақўл териларининг 78-80 фоизини ишлаб чиқараётганлигини ва чўл-яйлов чорвачилигининг йил давомида яйловдан-яйловға ўтказилиб боқилишини ва бошқа ўзига хос хусусиятларни ҳамда бозор иқтисодиёти талабларини ҳисобға олган ҳолда ишлаб чиқаришға хизмат кўрсатишни шакллантириш лозим.

Чўй-яйлов чорвачилигида, хусусан қорақўлчиликда ишлаб чиқариш ривожланишини барқарорлаштириш яйловлар деградациясининг олдини олувчи, ҳосилдорлигини кескин оширувчи технологияларни жорий этиш билан биргаликда чўпон уйларини,

ишлаб чиқариш биноларини, сув манбаларини ва ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатувчи бошқа объектларни модернизациялаш керак.

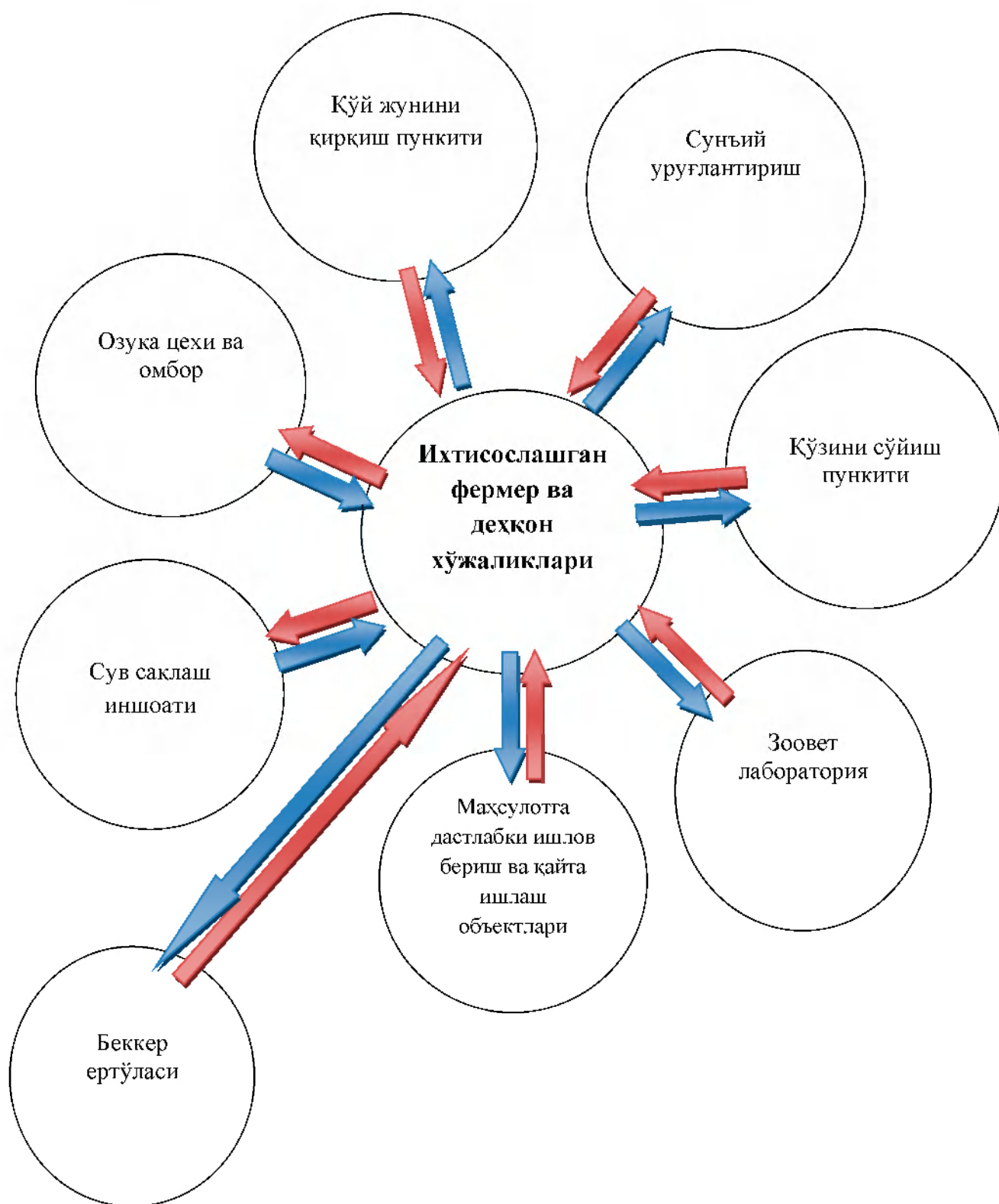
Қоракўлчилик соҳасининг ишлаб чиқариш бўлималари(отарлар, чорвачилик комплекслари, деҳқон ва фермер хўжаликлари) ҳажмидан келиб чиққан ҳолда хўжалик юритувчи ёки хусусий тадбиркорлар томонидан хизмат кўрсатиш учун мўлжалланган қуйидаги иншоатларни қуриш:

Қўйларни чўмилтириш иншооти, зарур машина ва жиҳозлар билан таъминланган қўй жуни қирқимини ташкил этиш пункти, сунъий қочириш пункти, зооветеринария тадбирларини ўтказишга мўлжалланган лаборатория, чўпон уйлари, очиқ ва ёпиқ қўтонлар, гараж, озуқа цехи ва озуқа сақлаш омборлари, сувни захира сақлаш учун иншоат, Беккер ер тўласи(1- расм). Шу билан биргаликда чўл-яйлов ўсимликлари уруғларини етиштириб беришга ихтисослашган фермер хўжаликлари, етиштирилган маҳсулотларни дастлабки ишлов бериш ва қайта ишлаш объектларни хусусан қўзиларни сўйиш, қоракўл тери ва жунига бирламчи ишлов бериш ва уларни қайта ишлаш ҳамда сақлаш, қўйларни гўштга сўйиш ва гўштни қайта ишлаш, марри қўйларни соғиш ва сутни қайта ишлаш, қўй ва бошқа моллар териларни қайта ишлаш объектларини жойларда бунёд этиш мақсадга мувофиқ. Электр-энергияси, табиий газ ва ичимлик суви таъминотидаги узулишлар ва хизмат кўрсатувчи объектларни кўчма ҳолда ташкил қилиниши уларнинг альтернатив энергия манбаси билан жиҳозланган бўлишини таълаб қилади (2-расм).

Маълумки, 1 тонна гўнгни қайта ишлаб 100м³ биогаз олиш, 2500 бош қўйдан йилига 560-570 тонна гўнг тўплаш ҳамда 56000-57000м³ биогаз ишлаб чиқариш мумкин. Унинг бир қисми газ ёқилғиси сифатида чўпон уйларида, транспорт воситаларига ёнилғи сифатида ишлатилса, иккинчи қисми электр энергияси ишлаб чиқариш учун генераторларни юргизишда фойдаланилиши мумкин. Бу эса ўз навбатида кунлик турмушда чўпон уйлаларига ва бошқа ходимларга қулайлик яратиши билан биргаликда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар ва кўрсатилаётган хизматлар нархининг сезиларли даражада арзонлашиши ва иш жараёнларининг бир маромда узликсиз амалга ошириш имкониятини яратади.

Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг ҳозирги ҳолати таҳлили кўрсатмоқдаки, ихтисослашган хўжалиги отарларида боқилаётган қўйларнинг сони 500-600 бошдан кўп эмас. Масалан, "Саҳоба ота" наслчилиқ хўжалигида ўртача 230 бош қўйлар парваришланаётган отарлар 7 фоиз, 363 бош—15,8, 470 бош— 37 бош, 543 бош— 21, ва 717 бош ўрчитилаётган отарлар— 19 фоиз. Ўртача бир отарда боқилаётган қўйлар 499 бошни ташкил этмоқда. Фермер хўжаликлари 206 бош— 66, 2 фоиз, 411 бош—22,5, 666 бош—5 ва 1200 на ундан кўп бош парваришлаётганлари 6,3 фоиз. Деҳқон хўжаликларида ўртача 50 бош қўйга эга бўлганлар 72,3 фоиз, 206 бош— 20,7 ва 400 ва ундан кўп бош қўйларни парваришлаётганлар 7,0 фоиз.

Хизмат кўрсатувчи объектлар ва уларнинг таркиби

Қоракўл кўйлар парваришланишининг ушбу ва юқорида такидланган хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда ҳамда янги, илғор технологияларни жорий қилиш мақсадида ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатувчи соҳа объектларини турғун ва кўчма шакилда ташкил қилиш мақсадга мувофиқ.

Яйловлардан фойдаланишнинг инновация технологиясини жорий қилиш ҳисобига кўйлар сонини 2500-3000 бошга етказган фермер ва деҳқон хўжаликлари ҳамда ихтисослашган хўжаликлар отарлари учун хизмат кўрсатиш объектларини турғун ҳолда кўйларни яйловдан-яйловга ўтказиб боқиш жараёнида кўчма чўпон уйидан фойдаланиш, майда хўжаликлар ва отарлар учун 2500-3000 бошга хизмат кўрсатувчи кўй жунини қирқиш, сунъий қочириш, кўзиларни қоракўл тери учун сўйиш, лаборатория ва қушхоналарни кўчма ҳолда ташкил қилиш иқтисодий нуктаи назардадан ўзини оқлайди (1-расм).

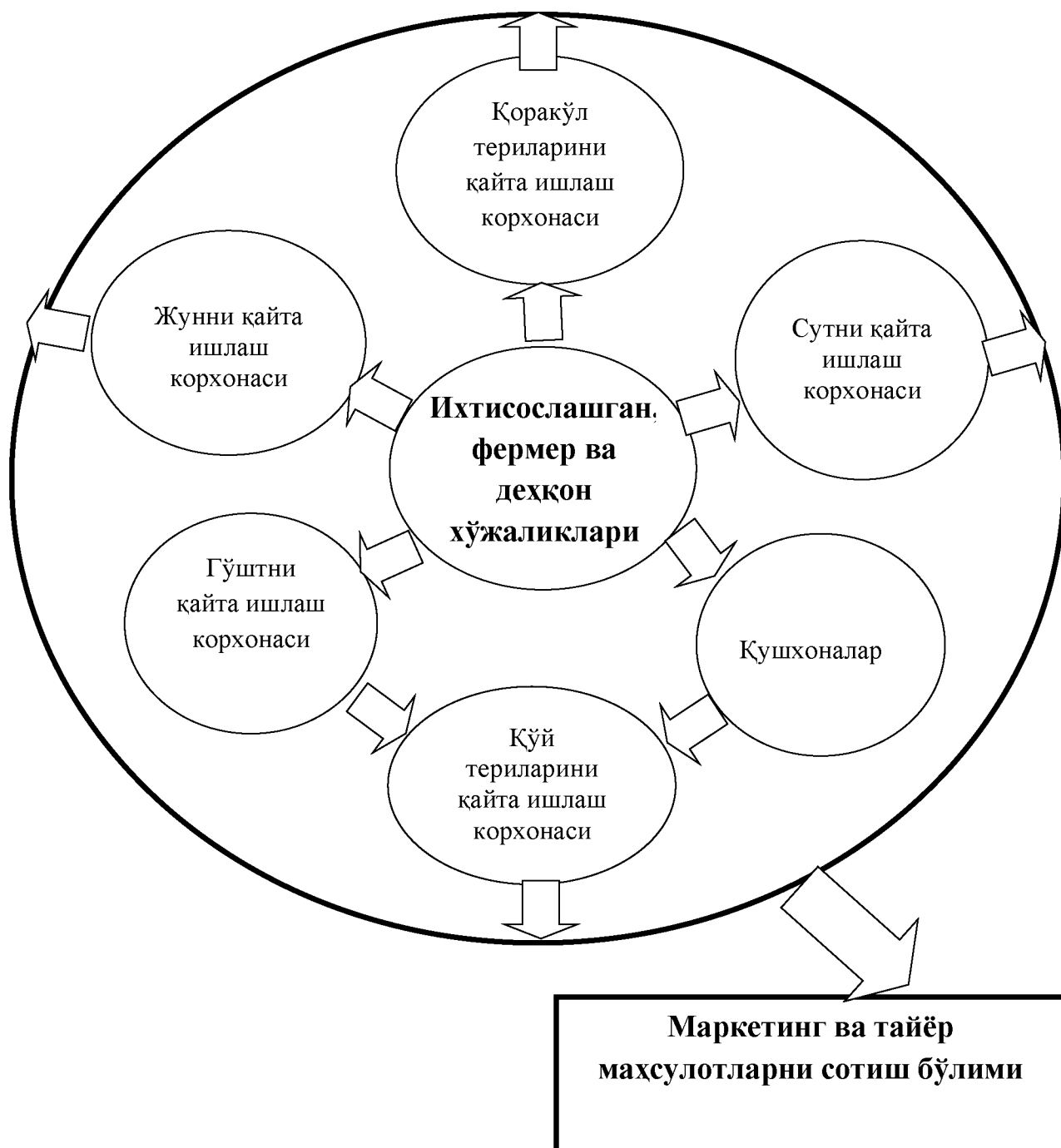
Чўл ва яримчўл минтақаларида чўл-яйлов чорвачилигини имкониятлари кенг аммо, бошқа тармоқларнинг ривожланиши учун иқтисодий шароитлар деярли мавжуд эмас. Тармоқнинг табиий, технолигик, ташкилий ва иқтисодий хусусиятларини ҳисобга олиб, бу ерда қишлоқ саноатини ривожлантириш ҳам иқтисодий ҳамда ижтимоий жиҳатдан афзал ҳисобланади. Бу минтақаларда омукта-ем ишлаб чиқариш, озуқа, қоракўл ва мол териларни, гўшт, жун ва сутни қайта ишлашни ташкил этиш мақсадга мувофиқ. Бундан ташқари аҳолига ва ишлаб чиқаришга сервис хизмати кўрсатадиган пунктларни шакллантириш лозим. Бир гуруҳ олимлар бундай шаклдаги корхона ва ташкилотларларни корпоратив мулк сифатида, яъни чўл-яйлов чорвачилиги хўжаликларнинг инвестиция маблағларини жамлаб хўжаликлараро, ташкилотлар барпо этиш ҳамда кичик бизнесни ривожлантириб, хусусий кичик корхоналар тариқасида ташкил этишни таклиф қилишса, иккинчи гуруҳ иқтисодчилар эса қишлоқ хўжалигини бозор иқтисодиёти шароитида фақатгина вертикал коопарация асосида ривожлантиришни тавсия этадилар. Бунда, “қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчи корхоналар нафақат ишлаб чиқарувчилар билан, балики маҳсулотни қайта ишловчи, уни тайёрловчи, савдо, тижорат-воситачи, сервис хизмат кўрсатувчи ташкилотлар билан иқтисодий алоқаларни ўрнатишлари

ва улар билан чамбарчас боғлиқликда фаолият кўрсатишлари лозим”(30). Бизнинг фикримизча чўл-яйлов чорвачилиги жойлашган минтақалар барқарор ижтимоий-иқтисодий ривожланишини таъминлаш учун ишлаб чиқариш, қайта ишлаш, сотиш, аҳолига маданий, маиший хизмат ва ишлаб чиқаришга сервис хизматлари кўрсатиш саҳоларини интеграциялаш йўли билан яхлит хўжалик организминини ташкил этиш яъни бир фирма миқёсида жамлаш мақсадга мувофиқ.

Такидланганидек, чўл-яйлов чорвачилиги етиштираётган маҳсулотларни қайта ишлаш ва истеъмолчиларга етказиб бериш ўз ечимини тўлиқ топмаган муаммолардан бири ҳисобланади. Ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг асосий қисmini қайта ишлаш қувватлари етишмаётганлиги, қўй сути, мол териси ва жун каби маҳсулотлардан деярли фойдаланилмаётганлиги ҳамда ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини тезлаштириш ва чўл аҳолиси турмуш фарованлигини мамлакат шаҳарлари даражасигача тенглаштириш мақсадида хом ашёни жойларнинг ўзида қайта ишлашни ташкил этиш ўзини оқлайдиган ташкилий, иқтисодий, ижтимоий тизим ҳисобланади.

Таҳлиллар кўрсатдики, Навоий вилоятида 116530 тонна ишлаб чиқарилган гўштнинг саноат асосида қайта ишлангани 30024,9 тоннани ёки атига 25,8 фоизни ташкил қилган. Қоракўлчилик туманларида ишлаб чиқарилган гўштни қайта ишлаш ҳатто 0,5 фоиздан ҳам ошмайди, айрим туманларда умуман қайта ишланмайди яъни молларни гўштга тирик ҳолда сотишмоқда. Бунинг натижасида ишлаб чиқарувчилар олиниши мумкин бўлган даромадларининг 60-70 фоизидан маҳрум бўлишмоқда. Шунинг учун ҳам чўл-яйлов чорвачилиги ҳудудларида 2 тоннагача гўшт ва гўшт маҳсулотларини қайта ишловчи хусусий мулкка ёки кооперацияга асосланган кичик цехларни ташкил этиш шаҳарларда жойлашган саноат корхоналари томонидан ўзлаштирилаётган катта микдордаги даромад учун жойларда унумли фойдаланиш имконини вужудга келтириш билан биргаликда ҳозирда катта қисми исроф бўлиб кетаётган қўй ва бошқа моллар терисини қайта ишлашни йўлга қўйиш ва бу орқали яна бир муҳим даромад манбаига эга бўлиш имкони туғилади (2-расм).

**Чўл-яйлов ҳудудида қоракўлчилик маҳсулотларни қайта
ишлаш ва сотиш тизими**

**2015 йилда Навоий вилоятида гўшт ишлаб чиқариш ва уни
қайта ишлаш ҳолати**

Туманлар	Гўшт ишлаб чиқариш, тонна	Гўштни қайта ишлаш, тонна	Гўштнинг қайта ишланиш даражаси, %
Навоий вилояти	166530,0	30024,9	18,0
Конимех	12954,8	61,1	0,5
Томди	11357,5	34,0	0,3
Учкудук	9201,9	-	0,0
Нурота	21329,0	6,4	0,03

Манба: Навоий вилояти статистика бошқармаси маълумотлари асосида.

Гўшт ва гўшт маҳсулотларини қайта ишловчи битта цех бир йилда фақат майда шохли моллар ҳисобидан 1200-1700 дона тери хом ашёсини тайёрлаш мумкин. “Ўзбекчармпойабзали” уюшмаси маълумотларига кўра республикада йилига 12,0 млн. дона тери хом ашёси олинади. Бундан 7,5 млн. донаси майда ва 4,5 млн. донаси йирик шохли моллар терисидир. Бу маълумотларга ҳўжалик ва хонодонларда сўйилган моллар, аммо, тайёрлов ташкилотларига топширилмасдан, йўқ қилиб юборилган мол терилари кирмаганлиги аниқ. Бизнинг ҳисоб-китобларимизга кўра йилига 600 млн.кв.дм. эмас балки, 1500-1600 млн.кв.дм. чарм маҳсулотлари тайёрлаш имкони мавжуд. Демак, 35-38 фоиз тери хом ашёси қайта ишланмоқда ҳолас. Такидлаш ўринлики, эркаклар оёқ кийимига бўлган талаб “Ўзбекчармпойабзали” уюшмаси корхоналари томонида 70-80 фоизга, аёллар ва болалар пойабзалига бўлган эҳтиёжнинг эса атиги 13 фоизини ташкил этмоқда. “Ўзбекчармпойабзали” уюшмаси корхоналарининг барчаси шаҳарларда жойлаштирилганлиги қишлоқ жойларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини чегараловчи омиллардан бири ҳисобланади. Мол териларини жойларнинг ўзида қайта ишлашни ташкил этиш ҳам қишлоқни саноатлаштиришга олиб

келади ва барқорар ривожланишини таъминлаш билан биргаликда инфратузилманинг ривожланиш ва қўшимча иш ўринлари яратилиши ҳисобига қишлоқ аҳолиси фаровонлигини оширади.

Қўй териси ўртача 80 кв.дм. ташкил қиладиган бўлса, бир донасини 4-5 минг сўмга эмас балки, чарм қилиб тайёрлангандан кейин 52-55 минг сўмга сотиш мумкин. Гўшт ва гўшт маҳсулотларини қайта ишловчи битта цех томонидан тайёрланган терилар ҳудудга 70,0-90,0 млн. сўм фойда келтириш имконини яратади.

14-жадвалдан кўринадик, Навоий вилоятида ишлаб чиқарилган жуннинг 21,4 фоизигина, бир қатор туманларда эса қайта ишлаш умуман мавжуд эмас.

14-жадвал

2015 йилда Навоий вилоятида жун ишлаб чиқариш ва уни қайта ишлаш ҳолати

Туманлар	Жун ишлаб чиқариш, тонна	Жунни қайта (ювиш) ишлаш, тонна	Жуннинг қайта ишланиш даражаси, %
Навоий вилояти	3488,0	744,8	21,4
Конимех	948,0	251,0	26,5
Томди	511,8	215,9	42,2
Учкудук	283,3	0,0	0,0
Нурота	509,2	2,6	0,5

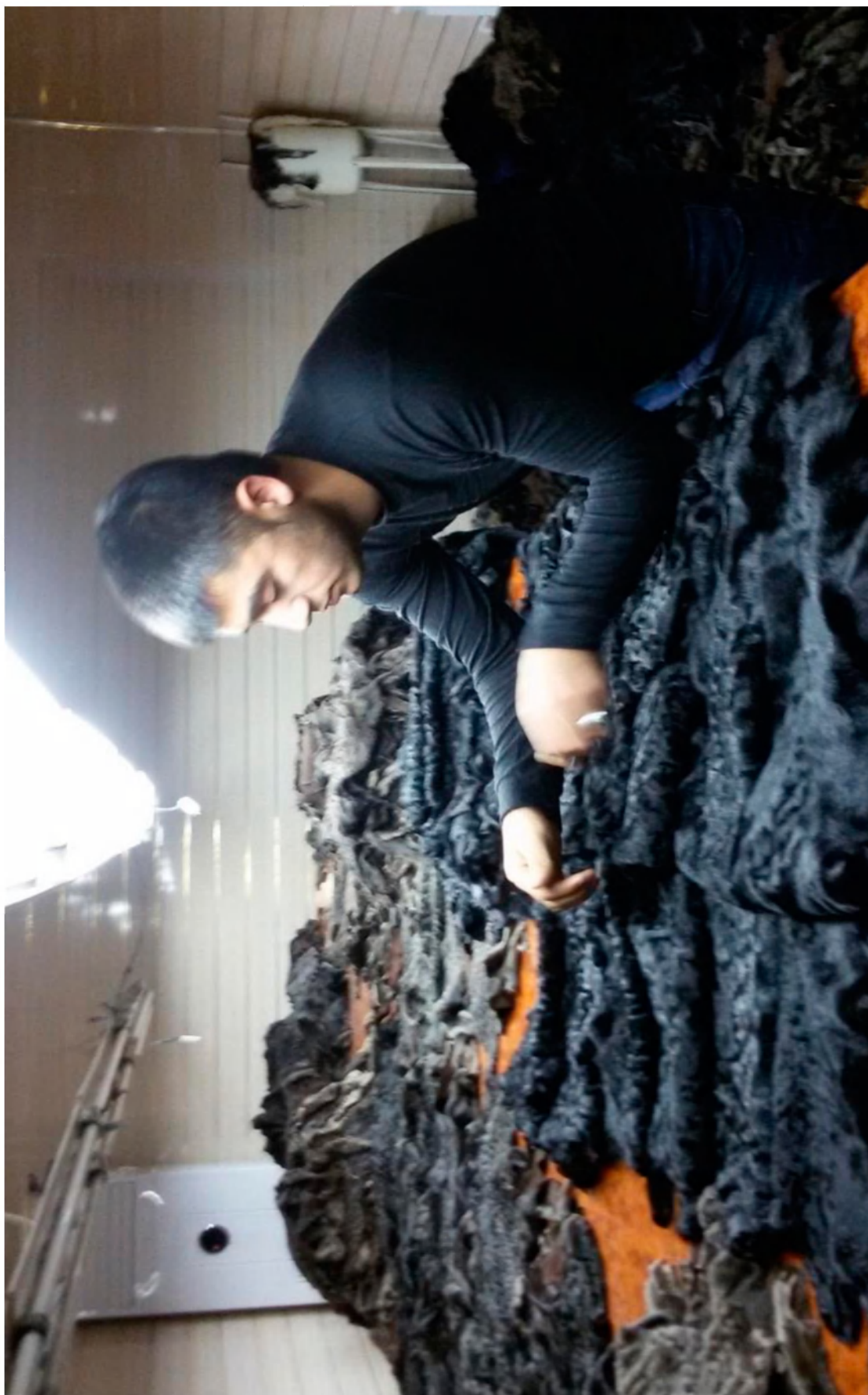
Манба: Навоий вилояти статистика бошқармаси маълумотлари асосида.

Жун қирқилгандан кейин дастлаб тозаланади, навларга ажритлади, тойланади ва сотилгунга қадар махсус жиҳозланган омборда сақланади. Етиштирилаётган жуннинг 60 ва ундан кўп фоизи қайта ишланмасдан қолаётганлигини ва ювилган жун 2,5-3,0 баробар кўп даромад келтиришини ҳисобга оладиган бўлсак, жойларда жунни ювиш бўйича кичик корхоналарни ташкил этиш лозим. 15000-20000 бош қўйлари мавжуд ҳар бир ҳудудда йилига 22-44 тонна жунни ювиш қувватига эга бўлган, жорий баҳоларда қиммати 160-162 минг

долларга тенг биттадан мини завод куриш мақсадга мувофиқ. Тозоланган жундан ип ишлаб чиқариш технологик анча мураккаб жараён ва катта инвестиция талаб қиладиган иш. Жундан ип ишлаб чиқариш учун яна 650-700 минг доллар сарфлаш ва жунни ювиб-тозалайдиган 25-28 та мини заводга битта ип йиградиган линияни ишга тушириш лозим.

Такидлаш ўринлики, якка тартибдаги тадбиркорлар ва кичик корхоналарга мўлжалланган жун титувчи, таровчи ва калаваловчи кичик ҳажмли машиналар қорақўлчилик ва чўл экологияси илмий тадқиқот институти олимлари томонидан яратилган ва улардан жойларда жунни қайта ишлашда унумли фойдаланиш мумкин. Қўзини сўйиб қорақўл тери олингандан кейин дастлаб тузланади ва 8-10 кун давомида махсус тайёрланган очик майдонларда қуриштилади. Қорақўл териларни тозаловчи, юмшатувчи ва силлиқловчи кичик ўлчамли машиналар мажумаси институт олимлари томонидан ишлаб чиқилган.

Қорақўл териларга дастлабки ишлов бериш жараёнида ушбу машиналар мажмуасидан унумли фойдаланиш мумкин. Такидланган машиналарни саноат асосида ишлаб чиқариш йўлга қўйилмаганлиги сабабли қуриштирилган қорақўл териларни тозалаш, юмшатиш ва силлиқлаш ишлари ҳозирги кунга қадар қўл меҳнати ёрдамида амалга оширилмоқда.

Қайта ишлаш корхонасида қорақўл териларини навларга ажратиш жараёни

Қоракўл териларни қайта ишлашнинг кейинги босқичи уларни ошлаш. Ошланган қоракўл терилардан турли буюмлар ишлаб чиқариш жараёни бошланади. 5000 донагача қоракўл териларни қайта ишлаш қувватга эга бўлган мини заводлар мавжуд. Демак, 15000 бош она қўйлари мавжуд бўлган ҳудудда битта қоракўл терини қайта ишловчи мини завод қуриш мумкин. Бундан ташқари 1500-2000 дона қоракўл терини қайта ишлашга мўлжалланган технологиялар ҳам ишлаб чиқарилган.

Қоракўлчиликда фойдаланилмаётган ресурслардан яна бири – марри қўйлардан сут соғиб олинмаётганлиги ва қайта ишланмаётганлигидир. Қўйни соғиш кўп меҳнат талаб қиладиган жараён. Лекин, қўйларни соғишни енгиллаштирада машиналардан фойдаланиш меҳнат унумдорлигининг юқори бўлишини таъминлайди ва соатига 50 бош қўйни соғиб олиш имконини беради. Қўй сутини чуқур қайта ишлашни ташкил этиш учун 3500-4000 бош она қўйи мавжуд ҳудудда битта мини завод қуриш мумкин.

III-БОБ. ЧЎЛ-ЯЙЛОВ ЧОРВАЧИЛИГИ ҚУЙИ МАЖМУАСИДА ЎЗARO ИҚТИСОДИЙ МУНОСАБАТЛАР ВА УЛАРНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

3.1. Чўл-яйлов чорвачилиги маҳсулотлари сотиш тизимини такомиллаштириш ва тармоқни модернизациялаш

Ҳозирги кунда қишлоқ хўжалик маҳсулотлари савдоси таркибига товар-хом ашё биржалари, чорвачилик маҳсулотлари ярмаркалари, тижорат-воситачи фирмалар, кичик ҳажмда чорвачилик маҳсулотлари улгуржи ва чаккан савдоси билан шуғулланувчи дўконлар, супермаркетлар, савдо уйлари, деҳқон бозорлари ва бошқа савдо шаҳобчаларини киритиш мумкин.

Чўл-яйлов чорвачилиги маҳсулотларини етказиб бериш тизими талаб даражасида шаклланмаганлиги, қайта ишловчи корхоналар етишмаслиги натижасида маҳсулот етиштирувчилар ҳам итеъмолчилар ҳам зарар кўришмоқда. Кўп ҳолларда тадбиркорлар ўз маҳсулотларини яқин жойлашган бозорларга олиб чиқиши маҳаллий бозорда маҳсулотлар миқдорининг кўпайшига ва нархнинг пасайишга ҳамда ишлаб чиқаривчининг зарар кўришига олиб келади. Қайта ишловчи корхоналар етишмаслиги сабабли ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг бир қисми сотилмасдан қолмоқда.

Чўл-яйлов чорвачилиги хўжаликлари ҳар куни бозорга маҳсулот чиқариш имкониятига эга эмаслар. Шу сабабли улар томонидан ишлаб чиқилган маҳсулотларни сотишда имтиёзли шароитлар яратилиши лозим.

Бу муаммо чўл-яйлов чорвачилигида маҳсулотларни қайта ишлаш ва сотишга ихтисослашган кооперативлар ташкил этиш йўли билан ечилади. Бундай кооперативларга чўл-яйлов чорвачилиги маҳсулотларини қайта ишловчи ва товар маҳсулотларини сотиш ҳамда транспорт хизмати кўрсатувчи корхоналарни киритиш мумкин.

Қоракўл тери ва жуннинг асосий қисми республикада 3-4 та фирма томонидан тайёрлананилмоқда ва улар Ўзбекистон бозорида

монополь мажксийга эгадирлар. Бу эса етиштирилган махсулотлар бозор баҳоларидан анча паст сотилиши ва ишлаб чиқарувчилар моддий манфатдорлиги камситилишига олиб келмокда. “Меховая Мода” МЧЖ фаолияти тахлили кўрсатдики, тузланган қоракўл терини ўртача 38,0 минг сўмдан сотиб олган, уни ошлаб 65,0 минг сўмдан сотган. Ушбу терилардан тайёрланган шубадаги бир дона қоракўл терининг ўртача нархи 118,0 минг сўмни ва мос равишда олинган фойда 17,0 ва 64,0 минг сўмни ташкил қилган.

“Истиклол” ихтисослашган наслчилик хўжалиги (ИНХ) тирик вазнда 1 центнер гўшти 683,6 минг сўмдан, гўшт шаклида 2000,0 минг сўмдан ва колбаса шаклида эса 2780,0 минг сўмдан сотган ва мос равишда 229,1, 985,9 ва 1810,0 минг сўм фойда олинган. “Сайхан” ИНХ, 1 центнер жуни 800,0 минг сўмдан кигиз тайёрловчи цехга сотиб 26,1 минг сўм фойда олган, цех эса тайёр махсулот шаклидаги жунни 3478,6 минг сўмдан сотиб, 1735,7 минг сўм фойда олган.

Такдлаш ўринлики, қайта ишлаш корхоналари етишмаслиги, махсулот ишлаб чиқариладиган жойларда уларнинг деярли йўқлиги сабабли махсулотларнинг катта қисми хом ашё шаклида сотилмокда, ҳатто бир қисми сотилмасдан қолмокда.

Шу сабабли кооперативларнинг асосий вазифаси – чўл-яйлов чорвачилиги махсулотларини майда товар ишлаб чиқарувчилардан йиғиш ва қўлай йўллар билан сотишни ташкил этиш, ҳамда бозор талабидан келиб чиққан ҳолда уларни қайта ишлаш. Шу билан биргаликда кооперативлар майда товар ишлаб чиқарувчиларни омухта ем ва дағал хашак билан таъминлайди, уларга зооветеринария хизматлари шунингдек, республиканинг чўл-яйлов минтақаларидаги товар ишлаб чиқарувчиларга ва аҳолига бошқа турдаги хизматлар кўрсатиш билан шуғулланишади. Бу шаҳар ва йирик аҳоли яшаш пунктларидан узоқда жойлашган майда товар ишлаб чиқарувчилар ва аҳоли учун ўта муҳим ижтимоий-иқтисодий масала ҳисобланади.

Чўл-яйлов чорвачилигининг барқарор ривожланиши ва мамлакат аҳолисини узликсиз озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш мақсадида (гўшт, қўй, от ва туя сути) ҳамда қоракўл териси, жун, қўй териси, ширдон ва бошқа турдаги йирик моллар териси каби қимматли хом ашёнинг жойларда тўлиқ қайта ишланишини амалга ошириш учун тармоқда ташкилий, иқтисодий, ҳуқуқий, технологик ва экологик тадбирларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ.

Ташкилий тадбирлар – селекция-наслчилик ишлари қисмида: юқори маҳсулдор, рақобатбардош тегишли рангдаги ва рангбаранликдаги (сур, кўк, кумуш, пўлати ва бошқа.) ва гул типдаги (қавурғасимон, ясси, қоракўлча) қоракўл тери берадиган қоракўл қўйларининг завод типларини яратиш, зотнинг мавжуд генфондини сақлаш ва бошқа мамлакатлардаги қоракўл қўйининг генотиплари билан уни бойитиш, зарур иқтисодий манфаатдорлик чораларини амалга ошириш, салоҳияти юқори насли кўчқорлар сперма банкини яратиш, генофонднинг сақланишини таъминлайди ва мавжуд зотларни такомиллаштиришнинг муҳим усулларида бири ҳисобланади. Шунингдек, барча хўжаликларни аввалом бор деҳқон ва аҳоли ёрдамчи хўжаликларини юқори маҳсулдор она қўйлар ва насли кўчқорлар ҳамда уларнинг спермалари билан таъминлаш лозим;

- қоракўл қўйини озиқлантириш ва сақлаш қисмида: озуқа тайёрлашнинг самарали технологияларидан фойдаланиб, уларни тўла қийматли (оксил ва витаминлар билан бойитилган) озуқалар билан таъминлаш, яйловнинг ҳосилдорлигини ҳисобга олган ҳолда эҳтиёт захира озуқани тайёрлаш;

- яйловлардан фойдаланиш ва чўлда озуқа тайёрлаш қисмида: яйлов ўсимликлари деградацияга учраганлиги сабабли кейинги йилларда молларнинг яйловдан оладиган озуқаси миқдори кескин камайган. Бунга сабаб, табиий яйлов озуқа захирасига нисбатан 3-4 марта кўп миқдордаги молларнинг боқилишидир. Сув манбаларининг эскриши ва ишдан чиқиши бир яйлов майдонида моллар ортиқча

боқилиши, иккинчисида эса боқилмаслигига олиб келмоқда. Шу сабабли янги яйлов майдонларини ўзлаштириш, сув манбалари билан боғлиқ бўлган масалани ечиш, ҳосилдорликни ҳисобга олган ҳолда яйловни бошқариш тизимини ишлаб чиқиш ва уни жорий этиш. Яйловлардан рационал фойдаланиш тизимини қўллаш ва ернинг кадастр баҳосини аниқлаш, юқори ҳосили навлардан фойдаланган ҳолда деградацияланган яйлов майдонларини фитомелиорациялаш, уруғ етиштириш майдонлари ташкил этиш, босқичма-босқич яйловларни сув манбалари билан таъминлаш, ҳамда юқори ҳосилдорли (табиий яйловга нисбатан 3-5 барабор кўп ҳосил берадиган) суъний яйловларни яратиш;

- чўл-яйлов чорвачилиги маҳсулотларини қайта ишлаш қисмида: биринчидан, маҳсулотларни ишлаб чиқарувчи, уларни қайта ишловчи, агросевис ва аҳолига маданий-маиший хизмат кўрсатувчи кўп тармоқли фермер хўжаликлар ва агрофирмаларини шакллантириш; иккинчидан, жойларда кооперация асосида чўл-яйлов маҳсулотларидан тайёр товарлар тайёрловчи ва озуқ-овқат маҳсулотларини сотувчи, ҳамда тайёр буюмлар ишлаб чиқувчи ихчам саноат корхоналарини куриш;

- тайёр товар маҳсулотларини сотиш қисмида: қорақўл териси ва ундан тайёрланган маҳсулотларни ишлаб чиқарувчилар халқаро мўйна аукционларида мунтаазам иштирок этишлари учун, шунингдек, қорақўл тери, жун, мол териларидан ишланган буюмларни сотиш мақсадида ўзга юртларда савдо уйлари очиши учун давлат уларни қўллаб-қувватлаши лозим;

- товар ишлаб чиқарувчилар билимини ошириш қисмида: чўл-яйлов маҳсулотларини ишлаб чиқариш ва қайта ишлаш бўйича ўқув-қўлланма тайёрлаш, уни ҳар бир ишлаб чиқарувчига етказиш ва ишлаб чиқариш самародорлигини ошириш бўйича жойларда семинар-тренинглар ташкил этиш;

- моддий техника таъминоти қисмида: ишлаб чиқариш эҳтиёжлари учун зарур бўладиган жихозлар ва материаллар хусусан

хорижий мамлакатлардан етказиб берилишида ишлаб чиқарувчиларга давлат имтиёзли шароит яратиши ва молиявий ёрдам кўрсатиши лозим.

Иқтисодий тадбирлар. Чўл-яйлов чорвачилиги минтақаларининг ижтимоий иқтисодий ривожланиш даражаси республиканинг ўртача кўрсаткичидан 5-6 марта камлигини ҳисобга олиб, ушбу иқтисодий ночор ҳудудлар ривожланишини барқарорлаштиришга қаратилган инфратузилмавий лойиҳаларини молиялаштириш мақсадида жисмоний ва юридик шахслар учун бир фоизлик ҳамдардлик (солидарлик) солиғини 5 йил муддатга жорий этиш ва шакллантирилган маблағларни чўл-яйлов чорвачилиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш ва қайта ишлашни модернизациялаш ва диверсификациялашга йўналтириш мақсадга мувофиқ;

чўл-яйлов чорвачилиги минтақаларида хўжалик юритиш шакллари мукаммаллаштириш даврида солиқ, кредит, бож, суғурта, лизинг, ижара тўловлари ва зарур моддий ресурслар, машина ва механизмлар ҳамда жиҳозлар харид қилишда давлат томонида имтиёзлар камида 5 йилга белгиланишини;

бозорнинг бошқа турлари билан биргаликда республикада насли қорақўл қўйлари бозори, мўйна ва қорақўл териси аукционини ташкил этишни;

- чўл-яйлов чорвачилиги маҳсулотларини ишлаб чиқарувчи ва қайта ишловчи субъектларга замонавий агросервис хусусан зооветеринария хизматлари кўрсатишни қишлоқ жойларда шакллантириш учун хусусий зооветеринария ва бошқа турдаги агросервис хизматларини кўрсатувчи шахобчаларни ташкил этиш мақсадида тадбиркорларга тижорат банкларидан имтиёзли кредитлар ажратилиши мақсадга мувофиқ.

- чўл-яйлов чорвачилиги маҳсулотларини жойларда қайта ишловчи хусусий, ихчам саноат корхоналарини ташкил этилишини йўлга қўйиш мақсадида тадбиркорларга давлат молиявий ёрдам

кўрсатиши ва тижорат банкларидан имтиёзли кредитлар ажратилишига кўмаклашиши;

- ихтисослашга аукционлар насли ва бошқа моллар сотилишни йўлга қўйиш, шунингдек, зооветеринария, наслчилик, молларни гўштга сўйиш ва бошқа хизматларни кўрсатадига пунктларни ташкил этиш йўли билан чўл-яйлов чорвачилиги ривожланган минтақаларда тадбиркорларнинг иқтисодий манфаатдорлигини кучайтириш;

- чўл-яйлов чорвачилиги маҳсулотларини қайта ишлаш, сақлаш, ташиш ва истеъмолчига етказиб беришнинг илғор усуллари ва замонавий технологиялари ҳамда уларнинг ўзаро ишлаб чиқариш-шартнома-молиявий муносабатлари бўйича махсус ўқув курслари ташкил этиш;

- замонавий технологик жиҳозларни, юқори самандорлиги технологиялар ва мини цехларни сотиб олиши учун чўл-яйлов чорвачилиги маҳсулотларини қайта ишловчи хўжалик ва корхоналарга узоқ муддатли кредитлар ажратиш;

- чўл-яйлов чорвачилигида муҳим вазифа – чорвадор-хўжайин шаклланишига қулай муҳит яратиш ҳисобланади. Бунинг учун бозор майдони, бозорнинг барча таркибий бўлинмалари (ишлаб чиқариш, қайта ишлаш, савдо, ижтимоий-истеъмол инфратузилмаси ва тижорат-воситачилик ташкилотлари) ва уларнинг ўзаро фаолият кўрсатиш механизмлари, босқичма-босқич хусусий мулкка асосланган фермер ва кўп тармоқли фермер хўжаликлари, ҳамда агрофирмалар ва бошқа хўжалик юритиш шакллари чўл минтақаларида ташкил этиш, бунда ишлаб чиқариш, маҳсулотларни сотиш ва фойдани тақсимлашда ишлаб чиқарувчининг иқтисодий эркинлиги таъминланади.

Ҳуқуқий тадбирлар: Чўл-яйлов чорвачилиги ривожланишини ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамлаш учун “Яйлов тўғрисида” ва “Қорақўл қўйларини асраш тўғрисида” қонунлар ва қонун ости

хужжатлари ишлаб чиқилиши ҳамда амалётга тадбиқ этилиши мақсадга мувофиқ.

“Кўп тармоқли фермер хўжаликларини ташкил этиш тўғрисида” “Қоракўлчилик наслчилик фермер хўжаликлари тўғрисида” ва “Қоракўлчиликка ихтисослашган хўжаликлари негизида агрофирмалар ташкил этиш тўғрисида”, “Чорвачилик кластерларини ташкил этиш тўғрисида”ги Низом лойиҳаларини амалдаги қонунлар ва чўл-яйлов ҳудудлари хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқиш ҳамда белгиланган тартибда тасдиқлашни;

- чўл-яйлов чорвачилиги хўжаликлари билан тайёрлов, қайта ишлаш, сотиш ва уларга хизмат қилишга ихтисослашган субъектлар ўртасидаги ўзаро шартномавий муносабатларнинг қонуний ва ҳуқуқий жиҳатдан устуворлигини белгилаш асосида томонларнинг ўзларига юклатилган мажбуриятларининг бажарилиши, уларнинг жавобгарликлари, ҳуқуқлари ва вазифаларини бозор тамойилларига мос келишини таъминлаш;

Чўл-яйлов чорвачилиги маҳсулотларини тайёрлаш, қайта ишлаш, сотиш ва уларга хизмат қиладиган субъектларни тенг ҳуқуқда мустақил фаолият кўрсатишини таъминлашга қаратилган сертификатлаштириш, лицензиялаштириш, стандартлаш ва рўйхатга олиш каби жараёнларни эркинлаштириш ҳамда қонун устуворлигини таъминлашдан иборат.

Технологик тадбирлар: Республика яйловларидан рационал фойдаланиш учун мавжуд шахтали қудуқ ва скважиналарни модернизациялаш ва янги сув манбаларини ишга тушириш ҳисобига сув билан таъминланмаган яйловларни ўзлаштириш ҳамда яйлов айланмаси тизимидан самарали фойдаланиш. Шу билан биргаликда яйловни ҳимояловчи ихотазорларини барпо қилиш ва юқори ҳосилли кўпкомпонентли яйлов агрофитоценозларини яратиш йўли билан уларни тубдан яхшилаш;

- инновацион технологиялар ҳисобига молларни озуклантириш ва сақлашни такомиллаштириш ҳамда озуқа тайёрлашнинг замонавий

технологияларидан фойдаланилган ҳолда уларни тўла қийматли озукалар билан таъминлаш, яйлов ҳосилдорлигини ҳисобга олган ҳолда эҳтиёт захира озука тайёрлаш;

- пода таркибини ва сифатини такомиллаштириш (она қўй салмоғи ками билан 70-75 %) ҳамда селекция ва наслчиллик ишларини тубдан яхшилаш ҳисобига чўл-яйлов чорвачилиги маҳсулотлари рақоботбардошлигини таъминлаш ва ишлаб чиқаришни кўпайтириш;

- чўл-яйлов чорвачилигида маҳсулотларини ишлаб чиқариш ва қайта ишлаш жараёнида ресурсотежамкор ва атроф – муҳитни муҳофазаловчи технологиялардан фойдаланишнинг долзориблиги, бозор талабларидан келиб чиққан ҳолда хўжаликлар фаолияти қоракўл теридан гўшт ишлаб чиқаришга йўналтирилганлиги (катта ёшларни бўрдоқилаш ва 2-3 ойлик кўзилардан кўзи гўшти етиштириш), чўл-яйлов чорвачилиги урчитиладиган жойларда қайта ишлаш корхоналарини куриш, қоракўл териси, мол терилари, жун, гўшт, сут ва бошқа маҳсулотларни қайта ишлайдиган замонавий технологиялар билан уларни жиҳозлаш;

- чўл-яйлов чорвачилиги мажмуасига кирувчи барча корхоналарда зооветеринария тадбирларини юқори даражада ташкил этиш.

Экологик тадбирлар: Чўл-яйлов чорвачилиги жойлашган минтақалардаги аҳолини доимий иш ўринлари, шунингдек, ичимлик суви, озиқ-овқат маҳсулотлари, табиий газ, электр энергияси ва бошқа кундалик зарур эҳтиёжлар таъминотини тубдан яхшилаш, табиий яйловлар деградациясини бартараф қилиш ва инкрозга учраган яйлов майдонларини тиклаш;

- яйлов ўсимлик қопламидан рационал фойдаланиш, тиклаш ва уларнинг ҳосилдорлигини ошириш, биологик хилма-хиликни ҳимоялаш ва бойитиш, чўл ҳудудларининг экологик ҳолатини яхшилаш ва тармоқнинг иқтисодий самарадорлигини ошириш;

- инновацион технологиялардан фойдаланиб, моллар гўнгидан биогаз ишлаб чиқаришни ташкил этиш.

Юқорида илгари сурилган таклиф ва тавсиялар чўл-яйлов чорвачилиги барқарор ривожланишини, озиқ-овқат ва хом ашё ҳамда тайёр товар маҳсулотлари ишлаб чиқиши кўпайишини таъминлайди, шунингдек, тармоқ иқтисодий самарадорлиги ошишига имконият яратади.

3.2. Чўл-яйлов чорвачилиги қуйи мажмуаси ташкилий-таркибини оптималаштириш.

Республиканинг чўл-яйлов минтақаларини қорақўл зотли қўйларни кўпайтиришга ихтисослаштириш, чўл ҳудудларининг табиий имкониятларидан интенсив фойдаланиш, чекка туманларда ишлаб чиқариш кучлари ривожланиши, агросаноат мажмуаси самарадорлигини ошириш ва ушбу асосда ижтимоий-иқтисодий ривожланиш масалаларини ечиш долзориб муаммолардан бири ҳисобланади.

Қорақўлчилик қуйи мажмуасининг халқ хўжалигидаги аҳамияти тормоқда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар билан белгиланади. Чўл-яйлов чорвачилигининг муҳим хусусияти – арзон табиий яйлов озукаси ҳисобига ривожланишидир. Қорақўлчиликда қорақўл териси, жун, қўй териси каби саноат учун ўта қимматбаҳо хом ашё, мазали қўй гўшти ва шифобахш сут каби озиқ-овқат маҳсулотлари етиштириб берувчи ўзига хос чорвачиликнинг ноёб соҳасидир.

Бозор иқтисодиёти шароитида агросаноат комплексини барқарор иқтисодий ва ижтимоий ривожлантиришни таъминлаш бевосита қишлоқ хўжалигини илмий асосланган хўжалик юритиш тизимини ишлаб чиқариш ва уни хўжаликларда, туманларда ҳамда ҳудудларда жорий этишдир. Бу тизимнинг марказий бўғини қорақўлчилик ҳудудлари учун яйловларни модернизациялаш ва қорқўлчилик маҳсулотларини интенсив технологиялар асосида ишлаб чиқаришни

ташкил этиш ҳамда уларни жойларда қайта ишлашни йўлга қўйиш. Бу жараёнда муҳим масала – қоракўлчилик қуйи мажмуасини мақбул (оптимал) ишлаб чиқариш таркибини аниқлаш, иқтисодий механизм ва унинг амал қилишини шакллантириш ҳисобланади.

Қоракўлчилик хўжаликлари ва уларнинг ишлаб чиқариш бўлималари ҳажмига хўжалик юритиш шакли, аҳоли яшаш пунктлари ҳудудда жойлашиш ўринлари, ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилманинг ҳолати, қишлоқ хўжалик ерлари майдони, қўйлар бош сони, ишловчилар сони, хўжаликнинг ихтисослашганлик даражаси, ишлаб чиқариш йўналиши яъни наслчилик хўжаликлари, наслчилик-маҳсулотлари (репродукторы) хўжаликлари, товар хўжаликлари, табиий яйловлар ва яйлов айланмаси билан таъминланганлиги, озуклантириш ва сақлаш технологиясининг қўлланиш даражаси, сув манбалари билан таъминланганлик ҳолати ва бошқаларга боғлиқ.

Юқорида такидланган омилларнинг мутонасиблиги хўжалик ва ишлаб чиқариш бирликларининг оптималлигини таъминлайди, буларнинг ичида ҳал қилувчиси озук билан таъминланганлигидир.

Яйловлардан узлуксиз ва пала-партиш фойдаланиш, уларнинг ҳосилдорлигини ошириш имконини берувчи фитомелиоратив тадбирларнинг олиб борилмаслиги туфайли ҳозирги кунда аксарият яйловларда турли даражадаги инқироз юзага келган. Кейинги йилларда олинган маълумотларга кўра, республика чўл-яйловларининг 9 млн. гектарида ўсимликлар дефляцияси натижасида ҳосилдорлик 20% га, 5 млн. га яйловда 20-30 % га ва 2,5 млн. га яйловда 40 % ва ундан юқори даражада пасайган. Яйлов инқирозини юзага келтирувчи асосий омил эса уларда меъёридан ортиқ мол боқишдир. Бундан ташқари, яйлов ўсимлик қопламидан ўтин сифатида фойдаланиш, техноген омиллар, казилма бойликларни ўзлаштириш, магистрал қувурларни ётқизиш каби инсон фаолияти ҳам чўл-яйлов экотизимларига катта салбий таъсирини ўтказмоқда.

Аммо, чўл-яйловларининг катта қисми деглодацияланганлиги, табиий яйловлар ҳосилдорлиги пасайиши ва сув манбалари билан етарли даражада таъминланмаганлиги, моллар бош сонининг кўпайиши қоракўл кўйларнинг табиий яйловларда ками билан 85,0 фоиз озуқасини олиш ўрнига атиги 50-55 фоизини олиши ҳамда хўжалик ва ишлаб чиқариш бирликларига хизмат кўрсатиш самарадорлигини тубдан ошириш ва етиштирилган маҳсулотларни қайта ишлашни йўлга қўйиш мақсадида яйловларни модернизациялаш асосида чўл-яйлов чорвачилиги комплексларини ташкил этиш мақсадга мувофиқ.

Чўл-яйлов чорвачилиги хўжаликлари фаолиятини ўрганиш натижалари кўрсатдики, ихтисослашган хўжаликларида отарлардаги кўйлар бош сони 750 бош ўрнига 500-600 бошдан ошмайди ёки ўрнатилган меъёрларга нисбатан 20-33 фоиз паст. 60 фоиздан кўпроқ деҳқон хўжаликларида 50 бошгача, 18-20 фоизида 100 бошгача, 7 фоизида 200 бошгача, 5 фоизида 300 бошгача ва 3 фоизида 500 ва ундан кўп кўйлар парваришланмоқда. Фермер хўжаликлари хажми ҳам кўй боши бўйича турлича бўлиб, 1000 ва ундан кўп бош ўрчитаётган фермерлар атиги 8-10 фоизни ташкил қилади. Отарлар ва хўжаликларнинг кўй бош сони бўйича майдалиги ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишни чегараловчи асосий омиллардан бири ҳисобланади. Шу сабабли ихтисослашган хўжаликларида бирламчи ишлаб чиқариш бирликларини (отарлар), фермер ва деҳқон хўжаликлари размерлари ишлаб чиқилган, янги технологиялардан унумли фойдаланган ҳолда оптималлаштириш мақсадга мувофиқ.

500 бош кўйни озуқа билан таъминлаш учун 1500 га. табиий яйловлар талаб қилинади. Ушбу майдонларга яйловларда фойдаланишнинг инновация технологиясини жорий қилиб, яъни бир бош кўйга 0,28-0,29 га. юқори ҳосилли сунъий яйловлар яратиб, кўйлар сонини ширкат хўжаликлари бирламчи ишлаб чиқариш бирликларига ва фермер хўжаликларида 2500 бошга ва деҳқон хўжаликларида 300-500 бошга етказиш ва ишлаб чиқариш

самарадорлигини кескин ошириш имконини бериш билан биргаликда ишлаб чиқариш инфратузилмаси ривожланиши ва маҳсулотларни қайта ишлашни шакллантириш ҳисобига чўл ҳудудларининг иқтисодий-ижтимоий ривожланишига муҳим маблағ манбаи бўлиб хизмат қилади.

Чўл-яйлов чорвачилиги комплексларини ташкил қилиш учун замон талабларига жавоб берадиган чўпон уйлари ва хизмат кўрсатувчи ходимлар учун уй-жой, ишлаб чиқариш ҳамда хизмат кўрсатувчи бино ва иншоотлар қуриш. Шулар билан биргаликда қоракўл қўйларининг асосий қисми майда деҳқон хўжаликларида парваришланаётганлигидан келиб чиқиб, ҳамда мавжуд техника ва технологияларнинг қувватини ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатиш шоҳабчалири миқдорини аниқлаш мақсадга мувофиқ. Ҳар 8000-12000 бош қўйлар мавжуд ҳудудда битта зооветеринария хизмати кўрсатувчи шаҳобча, ҳар 3500-4000 бош она қўйга битта турғун ёки кўчма сунъий қочириш пункти, ҳар 10000-12000 бош она қўйи мавжуд ҳудудда кўзи сўйиш ва қўйлар жунини қирқиш пунктлари, 700-800 бош марри қўйга 5 та соғиш аппаратидан иборат соғиш майдончаси, 54,0-55,0 минг бош қўйга эга бўлган ҳудудда битта гўштни ва қўй териларини қайта ишлаш корхоналарини ташкил этиш лозим.

15-жадвалда чўл-яйлов чорвачилигининг жойлашиш хусусиятларини ва мавжуд технологияларнинг имкониятидан келиб чиқиб, Навоий вилояти ва қоракўлчилик туманлари бўйича ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатиш шоҳобчалари миқдори келтирилган. Уни ташкил қилиш янги иш ўринлари ташкил этилишига олиб келади.

**Навоий вилоятида чорвачиликка хизмат кўрсатиш
шохабчаларга талаб**

Кўрсаткичлар	Навоий вилояти	Туманлар				
		Конимех	Қизилтепа	Нурога	Томди	Учкудук
Зооветеринария пункти:						
шартли кўйлар сони, минг бош	2721,9	495,3	402,3	418,0	332,1	142,9
хизмат кўрсатиш меъёри, бош	10000	10000	12000	10000	8000	8000
талаб қилинадиган пункт сони, дона	272	50	33	42	41	18
Суний қочириш пункти:						
она кўйлар сони, минг бош	1046,6	267,7	102,8	205,2	162,9	64,9
хизмат кўрсатиш меъёри, бош	4000	3500	4000	4000	3500	3500
талаб қилинадиган пункт сони, дона	262	76	26	51	46	18
Кўзиларни сўйиш пункти:						
сўйиладиган кўзилар сони, минг бош	494,9	132,4	43,4	92,4	89,3	38,4
хизмат кўрсатиш меъёри, бош	5000	5000	5000	5000	5000	5000
талаб қилинадиган пункт сони, дона	99	26	9	18	18	8
Кўй жунини қирқиш пункти:						
кўйлар сони, минг бош	1869,0	453,7	166,9	350,7	316,4	125,7
хизмат кўрсатиш меъёри, бош	12000	12000	12000	12000	12000	12000
талаб қилинадиган пункт сони, дона	156	38	14	29	26	10
Кўй сутини соғиш майдончаси:						
марри она кўйлар сони, минг бош	494,9	132,4	43,4	92,4	89,3	38,4

хизмат кўрсатиш меъёри, бош	800	800	800	800	800	800
талаб қилинадиган пункт сони, дона	618	165	54	12	11	5

Манба: Муаллифлар тадқиқотлари асосида ишлаб чиқилган.

Масалан, зооветеринария пунктлари ҳисобидан Навоий вилоятида 1360-1370 та иш ўрни яратиш имконияти вужудга келади. Она қўйларни сунъий қочириш пунктларини ташкил этишда бир ой давомида 785-790 кишини иш билан банд қилиш, қорақўл кўзиларни сўйиш пунктларига 30-35 кун давомида 1180-1190 кишини қорақўл терисига даслабки ишлов беришга, 1870-1875 кишини қўй жунини қирқишга ва 2-3 ой давомида 7415-7420 кишини марри қўйлар сутини соғиб олишга жалб қилиш мумкин бўлади.

Қўл-яйлов чорвачилиги ҳудудлари иқтисодий-ижтимоий ривожланишининг орқада қолиш сабабларидан бири етиштирилаётган маҳсулотларнинг хом ашё шаклида истемолчиларга етказиб берилаётганлигидадир.

16-жадвал

Маҳсулот бирликлари нархлари (минг сўм)

Т/р	Маҳсулот номи	Сотиб олиш нархи	Тайёр маҳсулотдаги сотилиш нархи	Тайёр маҳсулотдаги сотилиш нархининг сотиб олиш нархига нисбатан, %
1.	1 дона қора қорақўл тери	38,0	118,0	310,5
2.	1 ц гўшт	2000,0	2780,0	139,0
3.	1 ц жун	800,	3478,6	434,8
4.	1 дона қўй териси	15,0	225,0	1500,0
5.	1 дона бўри териси	200	600,0	300,0

Манба: Муаллифлар тадқиқотлари асосида ишлаб чиқилган.

16-жадвалдан кўринадики, бир дона қорақўл терини сотиб олиш нархи 38,0 минг сўм уни тайёр маҳсулот сифатида 118,0 минг сўм, 1 ц

гўшт, 1ц жун, бир дона қўй териси мос равишда 2000,0 ва 2780,0; 800,0 ва 3478,6; 15,0 ва 225,0 минг сўм ёки қайта ишланган маҳсулот 3-4 баробар юқори нархларда сотилган.

Таҳлиллар натижаси кўрсатмоқдаки, қайта ишлаш корхоналари ишлаб чиқариш харажатларининг 70,0-75,0 фоизи хом ашё ҳиссасига тўғри келишига қарамадан олинаётган фойданинг 80,0-90,0 фоизини ўзлаштиришмоқда. Бунга сабаб, сотиб олинган хом ашё бирлигини тайёр маҳсулот шаклида 3,0-4,0 баробар юқори нархларда сотилишидир. Хом ашёни ишлаб чиқарувчи ва уни қайта ишловчилар ўртасидаги номувофиқликни бартараф қилишнинг муҳим йўлларида бири чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқариладиган ҳудудларда уларни қайта ишлашни интеграция ва кооперация асосида ташкил этиш ҳисобланади. Қайта ишланилидиган маҳсулотлар миқдори ва улардан тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган корхоналар сони 17-жадвалда келтирилган.

Қайта ишлаш корхоналари турли мулкчилик шаклида, хусусан кооперация ва интеграция асосида босқичма-босқич шакллантириш чўл-яйлов ҳудудларида жойлашган мулкдорларнинг молиявий, тегишли мутахассисликка эга бўлган кадрларни тайёрлаш ва зарур инфратузилмаларни вужудга келтириш имкониятларига мос келади. Жойларда хом ашёни қайта ишлаш корхоналарини ташкил этиш ҳудудларда меҳнатга яроқли аҳолини иш билан таъминлашга имконият яратиб беради. Чорвачилик маҳсулотларини қайта ишлаш ҳисобига Навоий вилоятининг чўл-яйлов ҳудудларида 5100-5200 та янги иш ўринларини ташкил этиш мумкин. Бу эса ўз навбатида мавжуд ижтимоий-иқтисодий муаммоларнинг бартараф бўлишига олиб келади.

Бозор иқтисодиёти шароитида қорақўлчилик кичик мажмуасининг барқарор ривожланишини таъминлаш кўп жиҳатдан қулай иқтисодий муҳит яратилишига боғлиқ. Хўжалик юритишнинг бозор механизми мамлакатга катта миқдорда валюта олиб келинишини таъминлаб, республика аҳолиси турмуш даражасини кўтариш билан биргаликда ижтимоий тараққиётда орқада қолаётган қорақўлчилик ҳудудларида ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилмаларнинг ривожланишига ҳам хизмат қилади.

**Навоний вилоятида чорвачилик маҳсулотларни қайта ишлаш
корхоналарига талаб**

	Навоний вилояти	Туманлар				
		Конимех	Қизилтепа	Нурота	Томди	Учкулук
Қорақўл терини қайта ишлаш корхонаси:						
қорақўл терилар сони, минг дона	494,9	132,4	43,4	92,4	89,3	38,4
йиллик қайта ишлаш қуввати, дона	10000	10000	10000	10000	10000	10000
талаб қилинадиган қайта ишлаш корхонаси сони, дона	50	13	4	9	9	4
Ўштин қайта ишлаш корхонаси						
ишлаб чиқариладиган ўшт, тонна	133159	9213	20939	17335	9986	6577
йиллик қайта ишлаш меъёри, тонна	200	200	200	200	200	200
талаб қилинадиган корхона сони, дона	666	46	105	87	50	33
Жунни қайта ишлаш корхонаси:						
ишлаб чиқариладиган жун, тонна	3622	964,8	273,9	588,8	526,6	281,6
йиллик қайта ишлаш меъёри, тонна	50	50	50	50	50	50
талаб қилинадиган корхона сони, дона	72	19	5	12	10	6
Мол терисини қайта ишлаш корхонаси :						

мол терилари сони, дона	1363914	95152	184385	238349	156937	80178
йиллик қайта иш- лаш меъёри, дона	10000	10000	10000	10000	10000	10000
талаб корхона сони, дона	136	10	18	24	16	8
Қўй сутини қайта ишлаш корхонаси						
ишлаб чиқарила- диган сут, тонна	197,9	52,9	17,4	37,0	35,7	15,4
йиллик қайта иш- лаш меъёри, тонна	5,0	5,0	5,0	5,0	5,0	5,0
талаб қилинадиган корхона сони, дона	39	10	3	7	7	3

Манба: Муаллифлар тадқиқотлари асосида ишлаб чиқилган.

Кўп йиллик тажрибалар гувоҳлик беришча ишлаб чиқаришдан ажралган бошқарув уюшмаси маъмурий буйруқбозликка асос бўлиб хизмат қилади. Мулкчиликнинг турли шакллари бўйича фаолият кўрсатиётган шароитда моддий ишлаб чиқариш бевосита бозор иқтисодиётининг асосий принципи — бозор муносабатлари субъектлари тўлиқ ўз-ўзини бошқариш яъни барқарор тизимли кредитлаш ва солиқлар тўлови ёки интеграцияга биноан бирлашиш, иқтисодий маркетинг тизимида фаолият кўрсатувчи, сервис хизматини амалга оширувчи, функцияли бошқарув турида фаолият кўрсатиши ишлаб чиқарувчиларнинг иқтисодий манфатдорлигини шакллантиради ва бозор иқтисодиёти талабларига тўлиқ жавоб берадиган ишлаб чиқариш дастурларини амалга оширади.

Қорақўлчилик кичик мажмуасида ўз-ўзини бошқарувчи қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқарувчи, қайта ишловчи ва тайёр маҳсулотларни сотувчи таркибий тузилмалар “ишлаб чиқиш, қайта ишлаш, сотиш” нинг барча бўғинларда ўзаро ишлаб чиқариш ва иқтисодий муносабатлари, хўжалик шартномаларига асосланган бўлиши лозим.

Шартнома ўзаро иқтисодий муносабатларда томонларнинг жавобгарлигини кучайтириб, агросаноат мажмуаси самарадорлигини оширишга хизмат қилиш билан биргаликда ҳар бир аниқ корхонанинг ишлаб чиқариш ва хўжалик фаолиятини талаб ва тақлифга мослаштиради.

Хўжалик шартномалари режадан бутунлай фарқ қилиб, маҳсулот етказиб берувчилар ва хардорларнинг ўзаро товар-пул муносабатларини ифодалаш билан биргаликда бу муносабатларнинг барқарорлигини таъминлайди ва ишлаб чиқаришни истеъмолга мувофиқлаштиради, демак корхоналар ишлаб чиқариш харажатларини камайитиришга ва самарадорлигини оширишга ундайди.

Қишлоқ хўжалиги ва қайта ишловчи корхоналар ўзаро хўжалик шартномаларига биноан маҳсулот етказиб бериш, марказлашган режалаштириш ва бошқарув тизимида шаклланган оралик босқич ҳисобланган тайёрлов тизимини кераксиз бўғинга айлантиради. Шартномага мувофиқ **маҳсулот сотиш ҳажмини бажариш** миқдори эмас, балки қишлоқ хўжалиги ва қайта ишлаш соҳаларининг ўзаро боғлиқ фаолияти самарадорлигини ифодаловчи сифат кўрсаткичидир.

Тайёр маҳсулот шартномаларга биноан ва товар хом ашё биржалари орқали релизация қилинади. Қуйи мажмуанинг барча бўғинларида улгуржи савдони товар хом ашё биржалари орқали амалга ошириш имконини яратади. Бунда бозор фаолияти ва маркетинг бошқаруви таъсирида қуйи мажмуанинг бозор конъюнктурасига мувофиқ ривожланиш имкониятлари кенгаяди. Шу билан биргаликда хўжасизлик, ишлаб чиқариш ва меҳнатни нораціонал ташкил этиш натижасида келиб чиқаётган, фойдаланилмаётган ички имкониятлар ишлаб чиқариш жараёнига жалб қилиниб, ишлаб чиқариш харажатлари камайишига олиб келади.

Бозор иқтисодиёти шароитида қоракўл тери, мол терилари, гўшт, қўй, эчки ва туя жунлари, қўй, туя ва бия сутлари ва бошқа чўл-яйлов

чорвачилиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш ва қайта ишлаш асосида кенг халқ истеъмоли товарлари ишлаб чиқаришни ўзида мужассамлаштирадиган қорақўлчилик қуйи мажмуасини шакллантириш зарур. Чўл-яйлов чорвачилиги маҳсулотлари ишлаб чиқариш харажатларини максимал миқдорда қоплашга эришиш билан биргаликда турли мулк шаклларига асосланган хом ашёни қайта ишловчи корхоналарни шаклланиши ва ривожланиши ҳисобида қорақўлчилик хўжаликлари ва уларда ишловчиларнинг даромадлари кўпаяди.

Ҳозирда қорақўлчилик хўжаликлари кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни ташкил этиш имконияти чегараланган бир вақтда, ўз маблағлари ҳисобидан ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас.

Бу масалани маҳсулотларни ишлаб чиқариш, қайта ишлаш ва сотишни ўзида мужассамлаштирадиган ҳамда даромадларнинг ва валюта тушумини чўл-яйлов ҳудудларидан четга чиқиб кетишга йўл қўймайдиган қорақўлчилик қуйи мажмуаси тизимига кирувчи иқтисодий бақувват хўжаликлар ва корхоналар амалга оширилиши мумкин.

Товарларни сотиш бозорлари ва каналарини танлаш, ташқи ва ички иқтисодий ҳолатга, бозор конъюнктурасига, маркетинг ва бошқа маълумотларга боғлиқ бўлиб, уларни биргаликда ўрганиш яқин ва узоқ мақсадларни ҳисобга олган ҳолда экспорт стратегиясини ишлаб чиқариш ҳамда шундан келиб чиққан ҳолда тактика ва ресурсларни жойлаштиришга аниқлик киритилади. Бошқача айтганда, тавсия характерига эга бўлган 2-5 йил муддатга маркетинг режаси тузилади.

Товарларни бевоста истеъмолчиларга востачилар орқали сотиш каналарига бўлиш мумкин. Қорақўлчилик қуйи мажмуасида бозор муносабатларининг иштирокчилари бўлиб маҳсулот ишлаб чиқарувчилар деҳқон, фермер ва ихтисослашган хўжаликлари,

махсулотни қайта ишловчи корхоналар ва товарлар реализацияси билан шуғулланувчи корхоналар ҳисобланади.

Чўл-яйловлар аҳолига маданий маиший хизматлар кўрсатиш ўта қониқарсиз ҳолатдалиги, хўжаликлар таъминотидаги муаммолар, ишлаб чиқаришга сервис хизмати кўрсатишнинг пастлиги, қайта ишловчи корхоналарининг камлиги натижасида ишлаб чиқарилган маҳсулотлар паст баҳоларда сотилаётганлиги, бир қисми ўз хардорларини топаолмаётганлиги, ҳатто сут, жун ва мол териларининг катта қисми яроқсиз бўлаётганлиги, саноат маҳсулоти билан қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари баҳоларининг номутоносиблиги, сотилган маҳсулотлар ҳақини тайёрлов ва қайта ишлаш корхоналари томонидан, шартномадан белгиланган муддатлардан жуда кечиктириб тўланиши, бозор инфратузилмасининг талаб даражасида шаклланмаганлиги, қорақўл қўйларининг 60 фоизи, маҳсулотларнинг асосий қисмини етиштираётган майда, йирик майдонларда тарқоқ жойлашган деҳқон хўжаликларида хизмат кўрсатиш инфратузилмаси деярли шаклланмаганлиги хўжалик юритиш шакллари ва механизмларинигина эмас, балки аҳолига ва ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатиш тизимларини ҳам тубдан ислоҳ қилишни талаб қилади.

Чўл-яйлов чорвчилиги маҳсулотларини қайта ишловчи корхоналарни ташкил этиш мақсадида, чорвачилик билан шуғулланувчи, хўжалик юритувчи субъектлар ўз маблағларини бирлаштириб, маъсуляти чекланган жамиятлар, хусусий корхоналар, қўшма корхоналар ва бошқа шаклдаги хўжалик юритиш бирликлари ташкил қилишлари мумкин.

Бозор иқтисодиёти шароитида хусусий мулк асосида фаолият кўрсатаётган эркин товар ишлаб чиқарувчигина ўз фаолияти натижаларидан максимал миқдорда фойда олишга интилувчи хўжалик юритувчи субъект бўлиш имкониятига эга бўлади. Соҳада бундай субъектлардан бири фермер хўжаликлари ҳисобланади.

Фермерларнинг иқтисодий манфаатдорлиги ишлаб чиқарилаётган товарларнинг ички ва ташқи бозорларда рақобатбардошлигини таъминлайди ва ўз фаолиятини, йўналишларини бозор талабларидан келиб чиққан ҳолда такомиллаштиради, қайта ташкил этади ва ўзгартиради.

Бозор муносабатлари шароитида фермер максимал миқдорда фойда олиш мақсадида талаб катта бўлган товарларни ишлаб чиқаришга ва хизматлар кўрсатишга ўз фаолиятини йўналтиради.

Ҳозирда деҳқон ёки чорвадор ишлаб чиқариш таркибини, мулк шаклини, қандай маҳсулот етиштириш ва уни қайта ишлаш ҳамда хизмат кўрсатиш турини ўз фойдасини кўзлаган ҳолда мустақил белгилайди.

Шу сабабли фермер хўжаликларининг ишблармонликдаги эркинлиги таъминотчилар ва истеъмолчиларни танлаш, етиштирган маҳсулотларига баҳо белгилаш ва олинган фойдани солиқ тўловлари амалга оширгандан кейин, эркин, ўз хоҳишига биноан фойдаланиш имкониятини беради. Фермер хўжаликларининг барқорар ривожланиши бевосита баҳо, талаб, таклиф, рақобат ва давлатнинг мувофиқлаштириши каби ташкилий-иқтисодий механизмнинг самарадорлигини белгилайдиган ва хўжалик даромадини кўпайтиришга асосий шароитни яратиб берадиган бозор элименларининг амал қилишига боғлиқ.

Лотин Америкаси, Осиё ва Африка мамлакатлари ҳамда Ўзбекистон тажрибаларининг кўрсатишича, кўп тармокли фермер хўжаликлари қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш, қайта ишлаш билан биргаликда тижорат, агросервис ҳамда аҳолига маданий ва маиший хизмат кўрсатиш соҳаларини ҳам йўлга қўйганлиги сабабли юқори самарадорликка эришмоқда ва қишлоқ ҳудудларининг ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг етакчи бўғини бўлиб хизмат қилмоқда.

Хўжалик юритувчи субъектларнинг манфаатдорлигини ошириш ва чўл-яйлов ҳудудлари ижтимоий-иқтисодий ривожланишини янада

тезлаштириш мақсадида, чорвачиликда, хусусан қорақўлчиликда кўп тармоқли фермер хўжаликларини ташкил этиш, ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатиш, етиштирилган маҳсулотни қайта ишлаш, товарларни сотиш кабилар барқарор тизимларнинг шаклланиши билан биргаликда чўл аҳолисига сервис хизматлари кўрсатиш ҳажмларининг кескин кўпайишига ҳам олиб келади.

Чўл-яйлов ўсимликлари уруғларини етиштиришга ихтисослашган кўп тармоқли фермер хўжаликлари яйловларини ва улардаги сув манбаларни модернизациялаш, хашак тайёрлаш ва уни истеъмолчиларга етказиб бериш билан биргаликда ишлаб чиқариш бирликларига ва ҳудуд аҳолисига транспорт, механизация, техника-таъмирлаш хизмати кўрсатишни йўлга қўйиши мумкин.

Чорвачилик маҳсулотларни ишлаб чиқарувчи кўп тармоқли фермер хўжаликлари ўзига ва ҳудудда жойлашган хўжаликларга она молларни сунъий уруғлантириш, қўзиларни сўйиш ва қорақўл терига бирламчи ишлов бериш, зооветеринария, қўй, эчки ва туя жунини қирқиш кабилар билан биргаликда ҳудуд аҳолисига маданий маиший ва бошқа сервис хизматлари кўрсатишни ҳам ташкил этишлари мумкин. Кўп тармоқли бошқа фермер хўжаликлари эса ҳудудда етиштирилган маҳсулотни қайта ишлаш ва товарни сотиш билан биргаликда қишлоқ аҳолисига сервис хизмати кўрсатиш билан ҳам шуғулланиши мумкин. Тўртинчи шаклдаги кўп тармоқли фермер хўжаликлари маҳсулотларни ишлаб чиқариш, қайта ишлаш ва хизмат кўрсатиш ҳамда аҳолига сервис хизмати кўрсатишни амалга оширишлари мумкин (18-жадвал).

Кўп тармоқли фермер хўжаликларини ташкил этишда чўл-яйлов ҳудудларининг ўзига хос жиҳатларини, яъни, хўжаликнинг ташкилий-иқтисодий имконияти, аҳоли зичлиги, инфратузилма объектларининг ривожланганлик даражаси, жойларда маҳсулот ва хизматга бўлган талаб – тақлиф ҳамда бошқа хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ёндошув мақсадга мувофиқ.

Кўп тармоқли фермер хўжалиги шакллари

Яйлов ўсимликлари уруғини етиш- тирувчи ва техник хизмат кўрсатувчи	Кўп тармоқли чорвачилик фермер хўжалиги шакллари		
	Маҳсулот ишлаб чиқарувчи ва унга хизмат кўрсатувчи	Маҳсулот ишлаб чиқарувчи ва уни қайта ишловчи	Маҳсулот ишлаб чиқарувчи, қайта ишловчи ва хизмат кўрсатувчи
Кўп тармоқли фермер хўжаликлари шаклларининг фаолият йўналишлари			
Чўл-яйлов ўсим- ликлари уруғлари- ни етиштириш	Чорвачилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш	Чорвачилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш	Чорвачилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш
Яйловларни ва улардаги сув манбаларини модернизациялаш	Она молларни сунъий уруғлан- тириш хизмати	Етиштирган маҳсулотларини қайта ишлаш ва сотиш	Ишлаб чиқаришга сервис хизмати кўрсатиш
Хашак тайёрлаш ва уни истеъмол- чиларга етказиб бериш	Қўзиларни сўйиш ва қоракўл териға бирламчи ишлов бериш хизмати	Қишлоқ аҳоли- сига сервис хизмати кўрсатиш- суратхона, ҳаммом, ғўзалик салони, тўй ва бошқа маросимларни ташқил қилиш, умумовқатланиш шоҳобчалари, транспорт восита- ларига техник хизмат кўрсатиш, пойабзал таъмир- лаш ва тикиш, телерадио ва оргтехника аппа- ратларини созлаш устахоналари ташқил қилиш, савдо-сотиқ шоҳобчалари ва хоказо хизматларни кўрсатиши мумкин.	Етиштирган маҳсулотларини қайта ишлаш ва сотиш
Ишлаб чиқариш бирликларига ва худуд аҳолисига транспорт, механи- зация, техник- таъмирлаш хизмати кўрсатиш	Зооветеринария ва наслчилик хизмати	Қишлоқ аҳоли- сига сервис хизмат кўрсатиш	Қишлоқ аҳолисига сервис хизмат кўрсатиш
	Қўй, эчки ва туя жунни қирқиш хизмати		
	Худуд аҳолисига маданий-майиши ва бошқа сервис хизматлари кўрсатиш		

Таклиф этилаётган шаклларда кўп тармоқли фермер хўжаликларини шакллантириш натижасида етиштирилган маҳсулотларни қайта ишлаш, ишлаб чиқаришга сервис хизмати кўрсатиш ва тайёр маҳсулотларни сотиш хўжаликнинг ўзи томонидан бажарилиши ўзга тайёрлов ва қайта ишлаш ҳамда хизмат кўрсатиш корхоналарининг хизматларига эҳтиёж қолдирмайди ва улар томонидан ўзлаштирилаётган фойда хўжалик юритувчи субъектлар ихтиёрида қолишини таъминлайди. Бу эса ўз навбатида истеъмолга сифатли озиқ-овқат ва халқ истеъмоли молларини ишлаб етиштиришни, хом ашё ва маҳаллий ресурслардан унумли фойдаланишни, янги иш ўринлари яратилишини, аҳоли даромадлари кўпайишни таъминлаш билан биргаликда истеъмол бозорларига товарлар таклифининг кўпайишига ва рақоботнинг кучайишига олиб келади. Шу билан биргаликда ҳудуд аҳолисига сервис хизмати кўрсатиш ҳажми сезларли даражада кўпаяди ва сифати яхшиланади.

Агросаноат мажмуасида бозор инфратузилмаси етарли даражада ривожланмаганлиги етиштирилган маҳсулотларни реализация қилишдаги қийинчиликлар ва бир қатор хом ашёларнинг нобуд бўлиши қишлоқ хўжалик корхоналари учун уларни хом ашё сифатида эмас қайта ишланган шаклда сотиш қулай ва фойдалидир. Бундай ёндашувнинг афзаллиги шундан иборатки, ривожланган ишлаб чиқариш қувватларига эга бўлган саноат корхоналари томонидан юқори сифатли ва кенг ассортиментдаги маҳсулотлар ишлаб чиқариш учун уларнинг 20-35 % фойдаланилаётган бир вақтда етиштирилган барча маҳсулотлардан, жумладан, саноат ишлаб чиқариши талабларига жавоб бермайдиганларидан ҳам унумли фойдаланиш ва қишлоқ ҳудудларини ижтимоий-иқтисодий ривожланишини барқарорлаштириш имконияти вужудга келади. Таъкидланган муаммони ечиш ва шунингдек, қайта ишлашдаги монополияга бараҳм бериш учун қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилар ва қайта ишлабчиликни кооперациялашни кенг миқёсда ривожлантириш

асосида интеграциялашган тузулмаларни хусусан агрофирмаларни ташкил этиш лозим.

Бозор иқтисодиёти шароитида ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлиги кўп жиҳатдан маҳсулотларнинг қулай ва тез сотилишига, яъни қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларининг маркетинг фаолияти билан узвий боғлиқ. Шу сабабли кўп турдаги маҳсулот ишлаб чиқарувчи йирик корхоналар, шунингдек маҳсулотнинг асосий қисмини туман ва вилоят ҳудудидан четга сотувчи хўжаликлар ўзларига шахсий маркетинг хизматини ташкил этишлари лозим. Кам ҳажмда маҳсулот ишлаб чиқарувчи корхоналар эса махсус ихтисослашган маслаҳат (консалтинг) фирмалари хизматларидан фойдаланишгани мақсадга мувофиқ. Бунинг ҳаммаси хўжалик раҳбари ва мутахассисларини маҳсулотни талаб ва таклифдан келиб чиққан ҳолда қаерда ва қандай баҳода қулай сотиш, хизмат кўрсатиш тўғрисидаги маълумотлар билан таъминлайди ҳамда маркетинг стратегиясини йўналишда амалга оширишга ёрдам беради.

Баҳолар номувофиқлиги (диспаритет) шароитида қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқарувчиларига техника, нефт маҳсулотлари, ем-хашак, зооветеринария жиҳозлари, ветдорилар, лизингга ишлаб чиқариш воситалари олишида компенсациялар, шунингдек, имтёзли кредитлар белгиланиши мақсадга мувофиқ.

Давлатнинг асосий мувофиқлаштирувчи тамойили корхоналар нормал фаолият кўрсатиши учун агросаноат мажмуасида ишлаб чиқариш даромаддорлигини минимал даражада таъминланишига қаратилмоғи лозим. Таъкидланган тамойилни аграр соҳада олиб борилаётга баҳо, солиқ, сўғурта ва кредит сиёсатига сезиларли ўзгартиришлар киритиш орқали эришиш мумкин.

Йирик ихтисослашган хўжаликларни қайта ташкил қилиш йўли билан бозор иқтисодиёти талабларига жавоб берадиган ва чўл-яйлов ҳудудлари иқтисодий-ижтимоий ривожланишини таъминлайдиган агрофирмаларга айлантириш мақсадга мувофиқ. Бу ҳолда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришни саноат билан қўшиш мавсумий ишларни

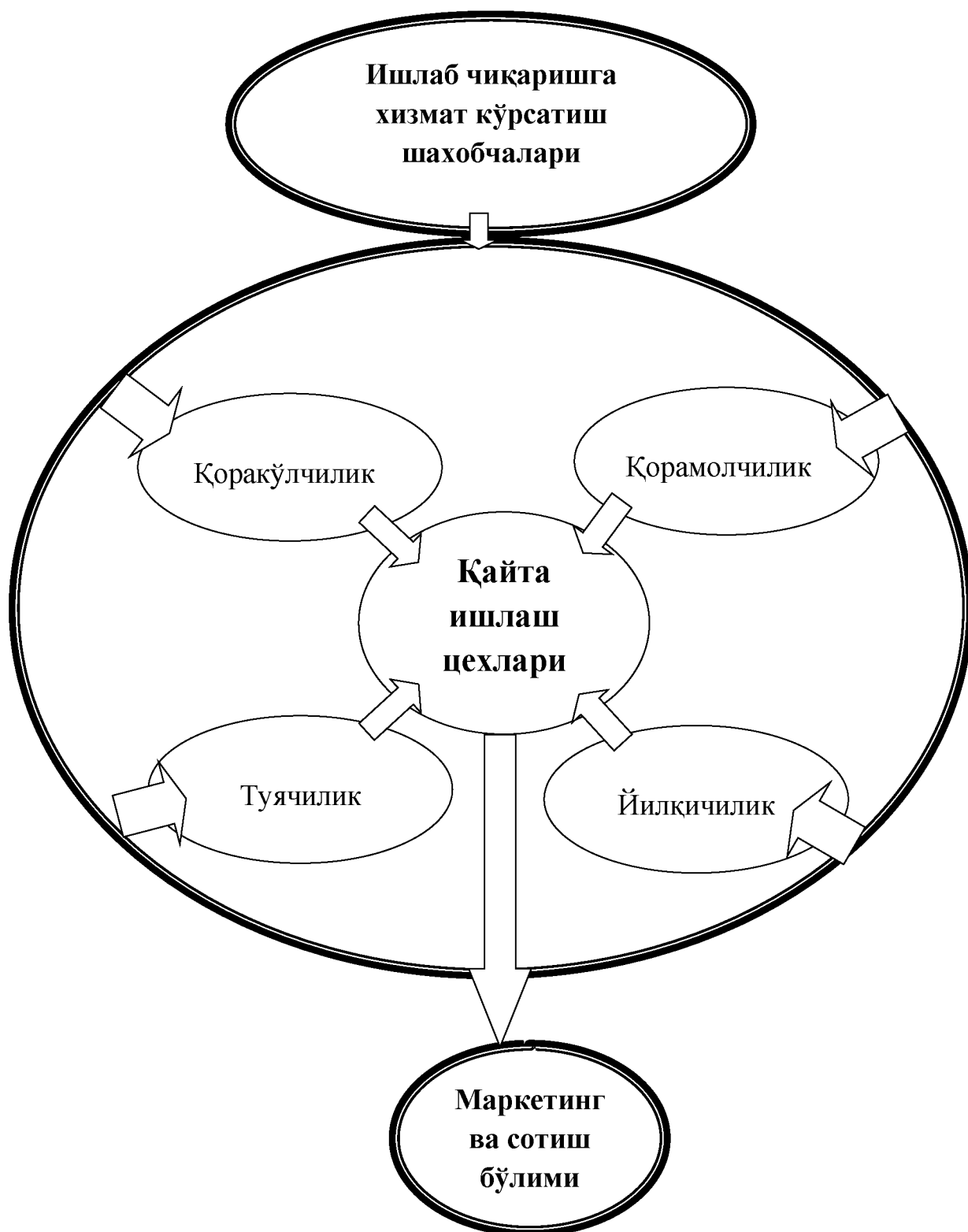
муддатида ўтказиш, хом ашёни қайта ишлашни чуқурлаштириш, товарларни қулай вақтда сотиш, иш кучини йил давомида бандлигини, бир маромда пул ресурслари тушиб туришини, ҳамда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқарувчилардан бегоналашуви ва хом ашё сифатида маҳсулотлар ишлаб чиқарилган ҳудудлар доирасидан чиқиб кетишининг олди олинishi натижасида бутун мажмуа самарадорлигини кескин ошириш имконини беради.

Қайта ишлаш корхоналари ишлаб чиқариш харажатларининг 70,0-75,0 фоизи хом ашё ҳиссасига тўғри келишига қарамасдан, олинаётган фойданинг 80,0-90,0 фоизини ўзлаштиришмоқда. Юқорида таъкидланганидек, сотиб олинган хом ашё бирлигини тайёр маҳсулот шаклида 3,0-4,0 баробар юқори нархларда сотилишидир.

Шунинг учун биринчидан, ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил этишни ўзгартирмаган ҳолда 50-60 минг бош қўй, ками билан 200 бошдан қорамол, от, туя каби чорва молларини парваришлаётган йирик ихтисослашган хўжаликлари ҳудудида гўшт, сут, қоракўл ва мол терилари, жун ва чорвачилик маҳсулотларини қайта ишловчи ва товарларни сотиш бўлимини ташкил этиб, хўжаликларни агрофирмага айлантириш.

Иккинчидан, ихтисослашган қоракўлчилик хўжалигига инновация технологияларни жорий этиб, отарлардан 2500-3000 бош қўй парваришланадиган чорвачилик комплекслари ёки уларда фермер хўжаликлари ташкил этиш ҳамда хом ашёни чуқур қайта ишлаш ва сотишни бир корхона миқёсида бирлаштириш орқали хўжаликни агрофирмага айлантириш мақсадга мувофиқ (3-расм).

Чўл-яйлов чорвачилигида агрофирма тузилмаси

3.3. Шартнома шартлари бажарилишидаги жавобгарлик ва уни ошириш масалалари

Чўл-яйлов чорвачилигида тадбиркор-мулкдор табиий, меҳнат, моддий-техниковий, молиявий ва қишлоқ хўжалиги ҳайвонларининг генетик ресурслари ҳамда маълум бир технологияга мувофиқликда, самарали фойдаланиб, қоракўл териси, гўшт, жун ва бошқа хом-ашё маҳсулотлари етиштиришувчи алоҳида ишлаб чиқариш инфратузилмаси ҳисобланади. Чўл-яйлов чорвачилиги маҳсулотларини ишлаб чиқарилишига хизмат қилувчи, таёрловчи, қайта ишлавчи ва савдосини ташкил этувчи ташкилотлар ўзаро иқтисодий муносабатларни тартибга солишда Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 29 августда қабул қилинган “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги Қонуни(бундан кейин матинда қонун деб ёзилади) ва “Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирувчилар билан тайёрлов, хизмат кўрсатиш ташкилотлари ўртасида шартномалар тузиш, уларни рўйхатдан ўтказиш, бажариш, шунингдек, уларнинг бажарилиши мониторингини олиб бориш тартиби тўғрисида” Вазирлар Мақамасининг 2003 йил 4 сентябрдаги 383-сонли қарори билан тасдиқланган Низоми (бундан кейин матинда Низом деб ёзилади) бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик юритувчи субъектлар ўртасида вужудга келаётган мазмунан янги иқтисодий муносабатларни тартибга солишда ҳамда шартнома интизомини мустаҳкамлашда муҳим аҳамият касб этмоқда. Айниқса, шартномалар тузиш тажрибасига етарлича эга бўлмаган чўл-яйлов чорвачилиги хўжалик (маъсулияти чекланган жамият, фермер ва деҳқон)лари, кичик ва хусусий бизнес субъектлари, хусусий тадбиркорларнинг иқтисодий алоқаларини мустаҳкамлаш, турли хил таъминотчи, тайёрловчи монополь корхоналар ва ташкилотлар билан шартномавий муносабатларда уларнинг ҳуқуқ ҳамда манфаатларини ҳимоя қилишда ушбу норматив-меъёри ҳужжатларнинг тутган ўрни бекиёсдир.

Демак, юқорида таъкидланган норматив-меъёри ҳужжатлар хўжалик юритувчи субъектларнинг манфаатли ўзаро иқтисодий алоқаларни мустаҳкамлашга асос бўлиб хизмат қилмоқда. Шу билан биргаликда чўл-яйлов чорвачилиги хўжаликларида шартномавий муносабатларни шакллантиришда бир қатор муаммолар ҳам учрамоқда.

Чўл-яйлов чорвачилиги хўжаликлари амалиётида қўлланилаётган омукта ем, дағал хашак ҳамда ишлаб чиқарилган чорвачилик маҳсулотларини етказиб бериш бўйича тузилган шартномалар тегишли қонунлар ва меъёри ҳужжатлар талабларига мутлоқ жавоб бермаслиги изланишлар натижасида аниқланилди.

Маҳсулот етказиб бериш бўйича ишлаб чиқарувчи ва тайёрловчилар ўзаро тузган шартномаларда шартноманинг умумий суммаси, томонларнинг ҳуқуқлари, тайёрловчининг мажбуриятлари тўлиқ кўрсатилмаган ва тўлдрилиши лозим бўлган бандлар очик қолдрилган. Маҳсулотларни топшириш, қабул қилиб олиш пунктлари, шартноманинг тузилган жойи ва почта реквизитлари, низоларни ҳал этиш тартиби ва бошқалар шартнома шаклида ўз аксини топмаган.

Қонуннинг 21-моддасида шартномалар ҳуқуқий экспертизадан ўтказиш лозимлиги белгилаб қўйилганлигига қарамасда шартномалар ҳуқуқий экспертизадан ва Низомнинг 22-бандига кўра эса шартнома туман қишлоқ ва сув хўжалиги бўлими томонидан рўйхатдан ўтказилиши лозим, аммо ўтказилмаганлиги аниқланилди. Бир қатор шартномаларда юқорида такидланган камчиликлардан ташқари шартноманинг мазмуни аниқ сотилаётган маҳсулот номига мувофиқ келмайди, сифати ва ассортименти, нархлар жуннинг сифати ва турлари бўйича, ҳисоб-китоб тартиби, форс-мажор ҳолатлари, сотиб олувчининг мулкӣ жавобгарлиги белгиланмаган, шартнома тузилган жой, ва бошқалар кўрсатилмаган. Чорва молларини суғурта қилиш бўйича тузилган ва суғурта бадали тўланганлигига қарамадан суғурта компанияси шартнома шартларни бажармаган. Қиш мавсумининг ноқулай келганлиги сабабли қўйлар нобуд бўлишган, аммо суғурта пули суғурта компанияси томонидан ўлган моллар суғурталанган моллар эканлигини аниқлашнинг имконияти бўлмаганлиги важи билан тўлаб берилмаган. Келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, шартнома шакллари амалдаги қонунлар ва меъёрий ҳужжатлар талабларига жавоб бермайди ва кўп ҳолларда маҳсулот ишлаб чиқарувчиларнинг зарарига тузилмоқда. Шу сабабли шартнома тузиш ҳақидаги таклиф келиб тушгандан кейин шартноманинг барча бандлари амалдаги қонун ва меъёри ҳужжатларга мувофиқлиги ҳамда муҳим шартлар бир тарафнинг манфаатларига зид эмаслигини аниқлиш ва ўзаро тўлиқ келишувга эришилгандан сўнг шартномани белгиланган тартибда расмийлаштириш мумкин.

Амалдаги қонунларга мувофиқ хўжалик шартномалари эркин, ихтиёрилик асосида тарафлардан бирининг таклифини иккинчи тараф қабул қилиш йўли билан тузилиши, тузилгандан кейин эса унга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш икки тарафнинг розилиги билан амалга оширилади ҳамда ёзма шаклда расмийлаштирилади. Шартномага бир томонлама ўзгартириш киритиш мумкин эмас. Аммо, шартномалар кўп ҳолларда юқори ташкилотларнинг кўрсатмалари орқали тузилаётганли ҳеч кимга сир эмас. Шу билан биргаликда хизмат кўрсатувчи ва таёрловчи корхоналар ўзларнинг монополь маъқайдан фойдаланишиб шартнома шартларни ўз фойдаларидан келиб чиқиб белгилашга уринишмоқда. Бундай ҳолларда хўжалик тузилган шартноманинг амалдаги қонунларга зид тузилганини кўрсатиб бекор қилинишни сўраб судига, мурожаат қилиши мақсадга мувофиқ. Акс ҳолда шартнома шартлари бажарилмаслиги ёки қисман бажарилмаслиги оқибатида катта зарар кўриши мумкин. Ҳақ тўлаш назарда тутилган шартномаларда (ФКнинг 356 моддаси) товарлар баҳоси кўрсатилмаган ва шартнома шартлари бўйича уни белгилаш имкони бўлмаган ҳолларда “Шартноманинг баҳоси, ҳисоб-китоб қилиш тартиби” қисмида “товарлар (ишлар, хизматлар)га тўловлар амалга оширилаётган даврда ўша минтақа бозорларида шаклланган ўртача бозор баҳоси бўйича ҳақ тўланиланди” деган банд ўз аксини топган бўлиши лозим. Бу банд тарафлар ўртасида товарлар (ишлар, хизматлар)га ҳақ тўлаш бўйича келиб чиқиши мумкин бўлган низолар ўз ўзидан барҳам топади. Шартномада мажбуриятни бажариш муддати кўрсатилмаган ёки муддат талаб қилиб олиш пайти билан белгиланган бўлса, у ҳолда қарздор бундай мажбуриятни кредитор талаб қилган кундан бошлаб етти кунлик муддатда бажариши шартлиги ФКнинг 242-моддасида белгилаб қўйилган.

Хўжалик шартномаларини ҳақиқий эмаслиги билан боғлиқ низолар келиб чикан тақдирда, битимнинг қонун талаб қиладиган шаклига риоя этмаслик ҳақидаги (ФКнинг 115 моддаси), янглишиш таъсирда тузилган (ФКнинг 122 моддаси), алдаш, зўрлик, қўрқитиш, бир тараф вакилининг иккинчи тараф билан ёмон ниятда қилиши ёки оғир ҳолатлар юз бериши таъсирида тузилган (ФКнинг 123 моддаси), қалбаки ва кўзбўямачилик учун тузилган (ФКнинг 124 моддаси) битимларни ҳақиқий эмас, деб топиш тўғрисидаги умумий қоидалар хўжалик шартномаларига нисбатан ҳам татбиқ этилиши мақсадга мувофиқ.

Башарти, шартнома шартларини белгилаш ва уларга қўшимчалар киритиш маҳаллий давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари ёки бошқа идораларнинг тазйиқи билан мажбуран амалга оширилган бўлса, бундай шартнома ФКнинг¹²³ моддасига мувофиқ, ҳақиқий эмас деб топилиши масаланинг бир томони, иккинчи томони хўжалик етказиладиган маънавий ва моддий зарарларни аниқлаш, уларни қоплаш механизмини ишлаб чиқиш, ўз ваколатларни суйистеъмол қилган мансабдор шахсларга нисбатан қўлланиладиган жазо чораларини ишлаб чиқиш ҳамда жорий этиш лозим. Мансабдор шахслар тазйиқи остида тузилган шартномалардан ҳосил бўладиган барча маънавий ва моддий зарарларни тазйиқ ўтказган шахсдан ундрилиши билан биргаликда етказилган зарарларнинг 15 фоизи миқдорда молиявий жарима ҳам қўллаш мақсадга мувофиқ.

Меъёри ҳужжатларга зид равишда маҳсулот бериш, хизматлар кўрсатиш учун олдиндан тўлов тўланиши амалга оширилмаганда, бартер шартномалари тузилганда, тўловларни учинчи шахслар ҳисобидан ундрилишига йўл қўйилган тақдирда, бундай битимларнинг тузилишига йўл қўйган мансабдор шахслардан етказилган зарар тўлиқ ундириш билан биргаликда шартнома қиймманинг 15 фоизи миқдорида жарима ундрилишни ҳам йўлга қўйиш зарур деб ҳисоблаймиз.

Қонуннинг 20-, 21-моддаларида хўжалик шартномаларининг тузилиши вақтида юридик хизмат кўрсатувчи ёки адвокат томонидан шартноманинг қонун ҳужжатларига мувофиқлиги текширилиб, имзоланиши, қонун ҳужжатларида белгиланган энг кам иш ҳақи миқдорининг икки юз барабаридан ортиқ суммадаги хўжалик шартномалари хўжалик юритувчи субъектлар хизматининг ёки жалб этилган адвокатларнинг ёзма хулосасидан кейингина тузилиши кўрсатилган, Низоми 5-бандида эса “Хўжаликлар билан тайёрлов ва хизмат кўрсатиш ташкилотлари ўртасида кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари сотиш, моддий-техника ресурслари етказиб бериш ва хизматлар кўрсатиш (ишларни бажариш) юзасидан тузилган барча турдаги шартномалар туман кишлоқ ва сув хўжалиги бўлимларида рўйхатдан ўтказилгандан кейин бажарилиши керак”, деб белгилаб қўйилган. Ушбу талабларга риоя этилмаслиги натижасида тарафларнинг кўрган маънавий ва моддий зарарларини қонунбузарликка йўл қўйган мансабдор шахслардан тўлиқ ундириш ва шартнома қиймматининг 15 фоизи миқдорда жарима солинишини

йўлга кўйиши шартномаларнинг қонунчиликка мувофиқ тузилишига маъсул раҳбар ходимларнинг жавобгарлигини оширади.

Умумий қоидага кўра, қонун ҳужжатлари ва шартномада бошқача тартибда жавобгарлик назарда тутилмаган бўлса, шартнома шартларини бажармаганлик ёки лозим даражада бажармаганлик (шартнома интизомини бузганлик) учун Қонуннинг 25-32-моддаларига асосан жавобгарлик қўлланилади. Агар ҳўжалик шартномасида шартнома интизомини бузиш билан боғлиқ ҳолатлар учун жавобгарлик белгиланган бўлса, тарафларнинг жавобгарлиги шартномага асосан қўлланилади. Шу сабабли ва ҳар хил низолар (судга асоссиз мурожаат қилиш ва бошқа тушунмавчиликлар) келиб чиқишининг олдини олиш ва шартнома шартлари бажарилишида тарафлар маъсулиятини ошириш мақсадида ҳар иккала томоннинг жавобгарлигини шартномада аниқ белгилаб кўйилиши мақсадга мувофиқ.

Агар шартномада шартнома интизомини бузиш билан боғлиқ айрим ҳолатлар учун жавобгарлик кўзда тутилган бўлса, фақат шу ҳолатлар учун жавобгарлик шартномага асосан қўлланилади. Шартномада кўзда тутилмаган шартнома интизомини бузиш ҳолатлари учун эса жавобгарлик Қонуннинг 5-боби, тегишли моддаларига асосан қўллашрилиши лозим. Хусусан, шартномада товарни ўз вақтида етказиб бермаганлик учун жавобгарлик кўзда тутилгани ҳолда сифати, ассортимент, нави лозим даражада бўлмаган товарларни етказиб берганлик, тўлов, товар-транспорт ҳужжатларини юборишни кечиктирганлик, аккредитивдан фойдаланмаганлик ва бошқа ҳолатлар учун шартномада жавобгарлик белгиланмаган бўлса, шартномада кўзда тутилган шартнома интизомини бузганлик учун жавобгарлик шартнома асосида, кўзда тутилмаган шартнома интизомини бузиш ҳолатлари учун жавобгарлик Қонуннинг 26-, 29- ва 30-моддаларига асосан қўлланилади.

Ҳозирги кунда ҳўжалик юритувчи субъектларнинг ўзаро шартнома муносабатларини тартибга солувчи норматив-меъёрий ҳужжатлар ўзаро иқтисодий алоқаларни мустаҳкамлашда муҳим ҳуқуқий асос бўлиб хизмат қилмоқда.

Шу билан биргаликда, ҳўжалик юритувчи субъектлар фаолиятида уларга амал қилишда бир қатор муаммолар учрамоқда. Ҳўжалик юритувчи субъектлар иқтисодий барқарорлиги таъминланиши бевосита шартнома шартларининг муддатида ва тўлиқ бажарилишига боғлиқдир.

Чўл-яйлов чорвачилиги хўжаликларига хизмат кўрсатувчи, таъминотчи, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини тайёрловчи ва қайта ишлаш ташкилотлари томонидан шартнома шартларини бажармаслиги оқибатида маҳсулот етиштириб берувчига ҳам маънавий, ҳам моддий зарар етказилмоқда.

Шу сабабли қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш, тайёрлаш, қайта ишлаш ва сотиш жарёнларида ва шунингдек, хизматлар кўрсатиш борасидаги шартнома муносабатларини такомиллаштиришда қуйидаги вазиятларга асосий эътиборни қаратиш лозим:

- қишлоқ хўжалигида шартнома муносабатларини такомиллаштириш нафақат шартнома шартларининг бажарилиши устидан давлат назоратини жамоат ташкилотлари назоратларини кучайтириш билан боғлиқ, балки, қишлоқ хўжалиги корхоналарига турли хизматлар кўрсатаётган (МТП лар, зооветеринария, техник-таъмирлаш, қурилиш, маркетинг, кимё таъминоти корхоналари, тайёрлов ва қайта ишлаш корхоналари, турли маслаҳат хизмати кўрсатиш борасидаги тузилмалар) корхоналар тизимида бозор муносабатлари талабларига жавоб берадиган фаолият механизмининг жорий этиш, хусусан, хусусий тадбиркорликни ривожлантириш муҳим аҳамият касб этади чунки, монополистик ташкилотлар ўз монопол мавқеидан фойдаланиб кўпроқ даромад қилишади ва буюртмачининг талабларини эса кейинги ўринларга қўйяди.

- чўл-яйлов чорвачилиги маҳсулотларини етиштирувчи корхоналар билан тайёрловчи, қайта ишловчи корхоналар ўртасида шартномалар тузилиши биринчи навбатда шартнома предмети ҳисобланувчи чорвачилик маҳсулотлари хусусиятларини ҳисобга олиши лозим. Чунки, маҳсулот етиштириш миқдори ва сифати кўп жиҳатдан табиий яйловларнинг мавсумлар ва йиллар бўйича ҳосилдорлигига ҳамда чўл –яйлов чорвачилиги жойлашган ҳар бир ҳудуднинг ўзига хос табиий иқлим шароитларига боғлиқ бўлади. Шунингдек, чорва молларининг ҳар хил касаликларга чалиниши, йилнинг оғир келиши ҳамда бошқа табиий офатлар туфайли бош сонининг камайиши, олинган маҳсулотларнинг турли зараркунанда ва ҳашоратлар таъсирига мойиллиги кабилар шартномалар тузилиши чоғида асосий мезонлардан бири сифатида қабул қилиниши лозим. Томонлар ўртасида тузилган контрактация шартномалари табиий иқлим шароитининг кескин ёмонлашуви сабабли бажарилмай қолиши ёки талаб даражасида бажарилмаслиги мумкин. Бундай

маҳсулот етиштирувчи томонини айблаш ноўрин бўлади. Лекин шартномаларда бундай вазиятлар учун «Форс-мажор» шарти киритилиши кўзда тутилса-да, кўп ҳолларда контрактация шартномалари «Форс-мажор» вазиятига юзаки ёндашилган ҳолда имзоланади. Бу ҳол кўпроқ маҳсулот етиштирувчилар зарар кўради, шу жиҳатдан ҳам ушбу масала алоҳида аҳамият беришни талаб қилади;

- чўл-яйлов чорвачилиги маҳсулотлари хусусан сут, гўшт, ширдон ва жун, мол терилари кабиларни ишлаб чиқариш ва уни сотиш борасидаги шартномаларда маҳсулотнинг тез бузулувчанлиги, сифати пасайиши ёки умуман яроқсиз ҳолга келиб қолиши мумкинлигини шартномалар тузиш чоғида атрофлича ҳисоб-китобларга таянувчи шартлар киритилишини тақазо этади. Бунда етиштирилган маҳсулотларни буюртмачи томонидан қабул қилиш, ташиш жараёнлари, уларни сақлаш шароитлари мавжудлигини ҳисобга олиш алоҳида аҳамиятга эга.

Республикамизда чўл-яйлов чорвачилиги хўжаликлари билан тайёрловчи, қайта ишловчи ташкилотлар ўртасида тузилаётган шартномалардан ушбу вазиятлар деярли ҳисобга олинмайди. Шунингдек, бугунги кунда етиштирилган қорақўл териси, жун, моллар терисини қабул қилишда маҳсулот сифатини асосан қабул қилувчи ташкилот белгилайди ва бу жараёнда хўжаликлар иштироки етишмайди. Ёки ушбу жараёнга аралashiш учун хўжаликларга шароит туғдирувчи механизм мавжуд эмас.

Юқоридаги ҳолатни тез бузулувчан сут маҳсулотлари етиштириш ва қайта ишлаш корхоналарга топшириш чоғида ҳам кузатиш мумкин. Бу вазиятда ҳам қайта ишловчи ташкилот монополист бўлганлиги боис маҳсулот сифатини бир томонлама белгилайди ёки маҳсулот учун баҳо белгилашда ўз шартини кўяди. Акс ҳолда хўжалик етиштирган маҳсулот киска вақтда бузилиб ўз сифатини йўқотиш мумкин.

Шу боис қабул қилиниши кечиктирилиши натижасида бузилган маҳсулотдан кўрилган зарарни хўжаликка тўлаб берилишини таъминловчи ҳуқуқий шарт-шароитлар яратиш катта аҳамиятга эга.

Чўл-яйлов чорвачилигининг муҳим хусусиятларидан бири бу ҳудудларда асосан қорақўлчилик, эчкичилик, туячилик каби чорвачиликнинг ноёб соҳаларини ривожлантириш мумкинлиги билан қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқларидан ажралиб туришиди. Шу сабабли чўл-яйлов чорвачилиги жойлашган минтақаларда бозорбоп

юқори даромад келтирадиган маҳсулотларни бозордаги талаб ва таклифдан келиб чиқан ҳолда, танлов асосида етиштириш имконияти чекланган. Аммо таъкидланган чорвачилик соҳаларидан олинаётган маҳсулотлар миқдорини кўпайтириш ва сифатини яхшилаш ҳамда уларни қайта ишлаб, тайёр маҳсулот даражасига етказиш ва бозорни ташкил этиш йўли билан соҳалар самарадорлигини тубдан ошириш мумкин. Етиштирилаётган маҳсулотларга нарх белгилаш ва сотиш бўйича қайси ташкилот билан шартнома тузиш юқори бошқарув органлари томонидан белгилаб қўйилмоқда. Бундай ҳолатда томонларнинг шартнома тузишдаги эркинликлари чекланилади. Шу сабабли юқори бошқарув органларининг хўжалик юритувчи субъектлар хўжалик юритиш фаолиятига, хусусан ўзаро шартномаларни тузиш жараёнига аралашувини тақиқлайдиган механизм ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқ.

Маълумки, қишлоқ хўжалигида, жумладан чўл-яйлов чорвачилиги маҳсулотлари ишлаб чиқариш мавсумий характерга эга. Бу эса хўжалик маҳсулотни етиштириб, уни бозорга таклиф қилиш учун маълум муддат қўшимча сармояларини ишлаб чиқаришга жалб қилиниши мумкинлигини тақозо этади. Чунки, бугунги кунда хўжаликда аксарият ҳолларда эркин маблағни етишмаслиги, ишлаб чиқаришни ташкил этишга тўсиқ бўлмоқда. Даромад эса фақатгина хўжалик йили якунида маҳсулот сотилгандан сўнг пайдо бўлиши, чўл-яйлов чорвачилиги хўжаликларини йил давомида тайёрловчи, қайта ишлаш корхоналари томонидан бўнақлар билан таъмин этиш заруриятини ёки қисқа муддатли қарз олиш учун шароит яратишни тақозо этади.

Айниқса, хўжаликларни йил давомида етарли миқдорда ва ўз вақтида омухта ем, дағал хашак, ёқилғи мойлаш материаллари, яйловларни сув билан таъминлаш, қўзиларни бантировка қилиш, қўзиларни қоракўл териси учун сўйиш, молларни гўшт ва гўшт маҳсулотлари ишлаб чиқариш учун сўйиш, қоракўл ва мол териларига ишлов бериш, қўйларнинг жунини қирқиб олиш, учун зарур асбоб ускуна ва жиҳозлар, эҳтиёт қисмлар билан таъминлашнинг қай даражада йўлга қўйилганлиги маҳсулот сифати ва миқдори бўйича хўжаликнинг шартнома шартларини бажарилишини белгилаб беради. Чўл-яйлов чорвачилиги хўжаликларини зарур ресурслар билан таъминловчи корхоналарнинг монопол вазиятини ҳисобга оладиган бўлсак, шартнома шартларни шу нуқтаий назарда такомиллаштириш лозим.

Юқорида такдланганлардан келиб чиқиб, шартнома муносабатларини такомиллаштириш куйидаги йўналишларда олиб борилиши мақсадга мувофиқ. Чўл-яйлов чорвачилиги хўжаликлари раҳбарлари ва мутахассисларнинг доимий равишда ҳуқуқий билимларини ошириш йўналишдаги ўқув семинарлари, қисқа муддатли курслар ташкил этиш аҳамияти ортиб бормокда. Республикада қабул қилинаётган ҳуқуқий меъёрий, ҳужжатлар кўплиги, улар доимий равишда такомиллашиб бораётганлиги боис, чўл-яйлов чорвачилиги хўжаликлари раҳбарлари уларнинг борлигини билиши шарт бўлмаса-да, хўжалик раҳбари етарли даражадаги ҳуқуқий онгга эга бўлиши ўз ҳақини ҳимоя қилиш учун тегишли мутахассис ва идораларга мурожаат қилишига имкон туғдиради.

Чўл-яйлов чорвачилиги хўжаликлари билан турли ташкилотлар ўртасида пайдо бўлаётган низолар таҳлиллари кўрсатишича аксарият ҳолларда хўжалик раҳбари шартномаларни имзолаш пайтида лоқайдликка йўл қўйган, ёки шартномада кўзда тутилган шартларнинг моҳиятини охиригача англаб етишга уриниб кўрмаган ҳолда шартномаларни имзолашган. Бу эса йил сўнгида тайёрловчи ва хизмат кўрсатувчи ташкилотлар фойдасига турли низолар пайдо бўлишига олиб келади ва хўжалик судга мурожаат қилиш имкониятидан маҳрум бўлади. Шу жиҳатдан ҳам ҳуқуқий онг шаклланиши чўл-яйлов чорвачилиги хўжаликлари ва хусусий қишлоқ тадбиркори ҳисобланувчи фермер ва деҳқон хўжаликлари учун катта аҳамиятга эга.

Шартномавий муносабатлар томонларнинг эркин мулоқати ва ўзаро фойдали ҳамкориликни ҳуқуқий расмийлаштириш жараёни бўлиб ҳисобланса-да, шартнома муносабатлари ва ҳуқуқий онг шаклланишининг ҳозирги босқичида чўл-яйлов чорвачилиги хўжаликлари манфаатлари доирасида шартномаларнинг наъмунавий нусхалари Республика Адлия Вазирлиги томонидан тасдиқланиб борилиши мақсадга мувофиқ. Чунки, қайта ишловчи ва тайёрловчи ташкилотлар юқори малакали мутахассисларга эга, шунингдек, тегишли ташкилотларга мурожаат қилиш учун чўл ҳудудларида фаолият юритаётган хўжаликларга нисбатан қулайроқ имкониятларга эга.

Чўл-яйлов чорвачилиги хўжаликлари хусусан фермер ва деҳқон хўжаликлари сони жуда кўплиги, ҳажми кичиклиги хўжаликлар раҳбарлари кўп ҳолларда тегишли маълумотлар ва билим савиясига

эга бўлмаган тадбиркорлар эканлиги, дастлабки вақтларда фермерлар ва деҳқонлар мафаатлари ҳимоясига алоҳида аҳамият беришни тақозо этади.

Таҳлиллар кўрсатишича шартномалар нусхалари асосан тайёрловчи, қайта ишловчи ва хизмат кўрсатувчи ташкилотлар томонидан тайёрланиб, хўжаликларига имзолаш учун тақдим этилади ва хўжалик раҳбарлари бунни эътиборсиз ҳолда имзолайди.

Чўл-яйлов чорвачилиги ривожланиши истиқболи, шартнома шартларига риоя қилишни томонлар ўзлари учун мажбурият сифатида қабул қилишига, шартнома шартларини бажармаслик катта миқдорлардаги жарималар тўлашга олиб келиши муқаррарлигига ишонч шаклланишига боғлиқ бўлади.

Тадқиқот натижаларидан келиб чиқан ҳолда тақдлаш мумкинки, қоракўлчилик хўжаликларида мулк ва мулкый муносабатлардаги камчиликлар - мулк ўзининг ҳақиқий эгасини топишига ва ундан самарали фойдаланишга йўл қўймапти. қоракўлчилик хўжаликларида мулкый муносабатларни такомиллаштириш ва мулкдан фойдаланувчиларнинг жавобгарлигини ошириш мақсадида шартномавий муносабатларни мукаммаллаштириш лозим. Хўжалик билан тузилган шартномаларни ўрганишдан аниқландики, шартнома шакллари амалдаги қонунлар ва меъёри ҳужжатлар талабларига жавоб бермайди ва кўп ҳолларда маҳсулот ишлаб чиқарувчиларнинг зарарига тузилмоқда. Бунини бартараф этиш қуйидагилардан иборат:

- қоракўлчилик хўжалиги ва унга хизмат қилувчи корхоналар ўртасидаги шартномавий муносабатларни мукаммаллаштирилган ва такомиллаштирилган контрактация-шартномалари асосида ташкил этиш;

- хўжалик билан унинг бўлималар ўртасидаги иқтисодий муносабатларни мустаҳкалаш мақсадида ички хўжалик шартномаларини такомиллаштириш ва амалда қўллаш мақсадга мувофиқдир.

Мукаммаллаштирилган ва такомиллаштирилган контрактация шартномалари амалда жорий этиш ўзаро манфаатли иқтисодий алоқаларни мустаҳкамлабгина қолмай, балки, томонлар фаолиятлари иқтисодий самарадорлигининг ошишига ҳам хизмат қилади.

3.4. Чўл-яйлов чорвачилиги қуйи мажмуасида иқтисодий муносабатлар

Чўл-яйлов чорвачилиги қуйи мажмуаси фаолияти самарадорлиги бевосита ҳамкор корхоналарининг ўзаро иқтисодий муносабатлар тизимига боғлиқ. **Иқтисодий муносабатлар** - бу ишлаб чиқариш фаолияти ва унинг натижаларини алмашиш жараёнларида корхоналарнинг иқтисодий манфаатлари амалга ошириладиган алоқаларнинг бир шакли.

Қуйи мажмуа тизимида ишлаб чиқариш воситаларини сотиб олиш, маҳсулот ишлаб чиқариш, қайта ишлаш, сақлаш ва сотиш, билан шуғулланадиган корхоналар ва ташкилотлар ўртасидаги иқтисодий муносабатларни ташкил этишнинг асосий шакли - хўжалик шартномасидир. Унинг ёрдамида ўзаро ҳамкор корхоналар ва ташкилотлар моддий ресурсларни етказиб бериш ва кўрсатиладиган хизматлар ҳажмлари, маҳсулот сифати, ассортименти ва етказиб бериш муддатлари, маҳсулотлар ва хизматлар баҳолари ва тарифлари, шартнома шартлари бузилганлиги учун санкция миқдорларини белгилайди. Демак, шартнома томонларнинг аниқ натижалар учун ҳуқуқлари, мажбуриятлари ва жавобгарликларини тартибга солувчи иқтисодий-ҳуқуқий ҳужжат ҳисобланади.

Аммо, чўл-яйлов чорвачилиги хўжаликларига омукта ем, дағал хашак етказиб бериш ҳамда етиштирилган чорвачилик маҳсулотларини реализация қилиш бўйича тузилган шартномалар амалдаги қонунлар ва меъёри ҳужжатлар талабларига мутолақа жавоб бермаслиги изланишлар натижасида аниқланилди. Масалан, “Сарибел” қорақўлчилик хўжалиги билан “Бухоро-Қорақўли-Ғайрат” маъсулияти чекланган жамият ўртасида тузилган қорақўл терисини етказиб бериш шартномасида корхона шакли, тузилган жойи, шартнома(мавзуси) предмети, тарафларнинг ҳуқуқлари, маҳсулотларни етказиб бериш тартиби ва шартлари, топшириш-қабул қилиб олиш (ишларни бажариш, хизматлар кўрсатиш) пунктлари ва даврлари (муддатлари), шартноманинг баҳоси, ҳисоб-китоблар тартиби, шакли ва муддатлари, низоларни ҳал этиш тартиби, якунловчи қоидалар(тўлдрилиши лозим бўлган жойлар очик қолдирилган) шартномада ўз аксини топмаганлиги шартнома шартларини бажаришда бир қатор ноаниқликларни ва низоларнинг келиб чиқишига сабаб бўлмокда.

Шу билан биргаликда шартномалар ҳуқуқий экспертиза ва рўйхатдан ўтказиш лозимлиги белгилаб қўйилганлигига қарамасда ўтказилмаган, форс-мажор шартлари ўз аксини топмаган, сотиб олувчи томонидан маҳсулот ҳақ муддатида тўлаб берилмаган. Демак шартноманинг шакли, таркиби ва мазмуни қонун ҳужжатлари талабларига жавоб бермайди ва ўзаро манфаатли иқтисодий алоқаларнинг барқарор ривожланишига тўскилик қилмоқда.

Бошқаришнинг бозор шароитларига ўтиш билан чўл-яйлов чорвачилиги маҳсулотларини ишлаб чиқарувчиларининг қайта ишлаш саноати билан ўзаро муносабатларидаги аҳвол анча ёмонлашди. Қайта ишлаш корхоналарини хусусийлаштириш чўл-яйлов чорвачилиги қуйи мажмуасида ишлаб чиқариш ва иқтисодий алоқаларни мустаҳкамлашга, уларнинг монопол ҳолатини йўқ қилишга ёрдам бермади. Қайта ишлаш корхоналарининг асосий қисми акциялаштириш вариантини танладилар, бунда бошқарув улуши уларнинг меҳнат жамоаларида қолди, қолган қисми хомашё етказиб берувчилар ўртасида тақсимланди. Шу билан бирга, чўл-яйлов чорвачилиги ишлаб чиқарувчиларига тегишли акциялар маҳсулотларни етказиб бериш мажбуриятларни уларга юкламайди, улар янада қулай шартларда хомашёни бошқа корхоналарга етказиб беришлари мумкин. Шундай қилиб, акцияларга эгалик уларнинг эгасини ишлаб чиқариш ривожланишдан манфаатдор шахсга айлантирмади.

Акция эгасининг қизиқиши максимал дивидендларни олишдир, аммо тўловлар инқироzi кўпинча ишлаб чиқариш харажатларини қоплашга ҳам имкон бермади. Шунинг учун ҳам дивидендлар қуйи мажмуа корхоналарининг ўзаро иқтисодий муносабатлари ривожланиши ва барқарорлашишига хизмат қилмади. Натижада кўплаб чўл-яйлов чорвачилиги маҳсулотларини қайта ишлаш корхоналари инқрозга юз тутишди. Бу эса ўз навбатида чўл-яйлов чорвачилиги маҳсулотларини сотиш муаммосини келтириб чиқарди.

Чўл-яйлов чорвачилиги қуйи мажмуаси корхоналари ўртасида ўзаро иқтисодий манфаатли муносабатлар тизими яратилмаганлиги, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг асосий қисмини қайта ишлаш қувватлари етишмаётганлиги, катта меҳнат ва харажатлар сарфлаб ишлаб чиқилган қўй сути, мол териси ва жун каби қайта ишлаш корхоналари учун қиммат баҳо хомашёларни ахлатга чиқариб

ташланишига, қоракўл тери, гўшт ва бошқа маҳсулотлар чуқур қайта ишланмасдан асосий қисми хомашё сифатида сотилишига олиб келди. Бу эса ўз набатида чўл-яйлов чорвачилиги қуйи мажмуаси рақобатбардошлигини кескин пасайишга сабаб бўлди. Масалан, Навоий вилоятида гўштни қайта ишлаш 18-20 фоиздан, жунни 20-21, мол терилари 30 фоиздан ошмаяпти. Қоракўл тери қайта ишлаш ошлаш, жунни эса ювиш билан яқунланмоқда холос. Улардан тайёр буюмлар ишлаб чиқариш деярли йўлга қўйилмаган. Натижада, жуннинг товарлик даражаси 66,9 фоизни, қоракўл тери 34,7 ва мол терилариники 9,9 фоизни ташкил қилган холос ва ишлаб чиқилган 2783,7 ц жун, 3649 дона қоракўл тери ва 15775 дона мол терилари ўз харидорларини топмаган.

Демак чўл-яйлов чорвачилиги хўжаликлари барқарор ривожланишини тўсиқ бўлаётган яна бири жиддий муаммо етиштириган маҳсулотларни сотишдир. Олиб борилган тадқиқотлар, ҳам ички ҳам ташқи бозорларда хом ашё эмас тайёр маҳсулотларга кучли талаб мавжудлигини кўрсатди. Бухора, Тўрткўл, Нурота шаҳарларида ва айрим хўжаликларда фаолият кўрсатаётган кичик корхоналар чўл-яйлов чорвачилиги маҳсулотларидан турли хилдаги буюмлар тайёрлаб ички ва ташқи бозорларда сотишдан хомашёга нисбатан 4-5 баробар кўпроқ даромад олишмоқда. Қўшни Қозоқистон Республикасида ҳам жунни қайта ишлаш корхонаси ишга туширилганига қадар харидор топилгандагина 1 килограмм дағал жун 5 тенгеда сотилган. Ҳозирда эса 1 кг. дағал жунни сотиш нархи 18 тенгача кўтарилган.

Чўл-яйлов чорвачилиги маҳсулотларининг қайта ишланаётган қисми ҳам шаҳарларда жойлашган саноат корхоналари томонидан амалга оширилмоқда. Ушбу саноат корхоналари сони камлиги ва қувватларининг етишмаслиги ҳамда монопол ҳолатдалиги чўл-яйлов чорвачилигида яратилган қийматнинг катта қисмини ўзлаштириб олишга имкон бермоқда яъни ўзаро муносабатларда иқтисодий адолатсизлик содир бўлмоқда.

Масалан, қоракўл теридан тайёр маҳсулот тайёрлаш учун сарфланган харажатларнинг 62,4 фоизи уни ишлаб чиқариш, 37,6 фоизи қайта ишлашга сарфланган. Аммо, қоракўл терини қайта ишлашга 37,6 фоиз харажат қилган ҳолда тайёр маҳсулот ишлаб чиқувчи 86,7 фоиз фойдани ўзлаштирамоқда, маҳсулотни ишлаб

чиқарувчи эса атги 13,3 фоиз фойдага эгалик қилмоқда. Гўштни қайта ишлаш учун уни ишлаб чиқувчи 73,2 фоиз харажат сарфлаган ҳолда фойданинг фақатгина 11,2 фоизини, қайта ишловчи эса 26,8 фоиз харажат сарфлаб фойданинг 88,8 фоизни олган. Жунни қайта ишловчи олинган фойданинг 86,9 фоизини ўзлаштирган ҳолда 13,3 фоиз ишлаб чиқариш харажатларини сарфлаган ҳолос. Демак, ўзаро иқтисодий муносабатлар тизимидаги камчиликлар хусусан баҳолардаги диспаритет туфайли қайта ишловчи саноат корхоналари маҳсулот ишлаб чиқарувчи хўжаликларнинг 70-75 фоиз даромадларини асоссиз ўзлаштириб олишмоқда.

Ҳозирги иқтисодий қийинчиликлар кооперация ва интеграцияни такомиллаштирган ҳолда шакллантириш заруриятини кетириб чиқармоқда. Булар, авваламбор, баҳолар диспаритети (баҳолар номутаносиблиги) ва солиққа тортишнинг мураккаб тизими, маҳсулотларни сотишда ва ишлаб чиқариш ресурсларини харид қилишда муккамал алоқаларнинг йўқлиги, қишлоқда мулкчилик ва ер муносабатларининг ўзгариши, чўл-яйлов чорвачилиги қуйи мажмуасида иқтисодий фаолиятни самарасиз бошқариш тизими, бозорнинг шаклланиши билан боғлиқ кескин зиддиятлардир. Ишлаб чиқарувчи, қайта ишловчи, хизмат кўрсатувчи ва бошқа корхоналар моддий манфаатлари бевосита қуйи мажмуа якуний натижа билан эмас балки ўз фаолияти натижаси билан боғлиқлиги ўзаро иқтисодий манфаатли алоқаларни йўлга қўйилишидаги жиддий тўсиқлардан биридир.

Такидланганлар билан биргаликда чўл-яйлов чорвачилиги қуйи мажмуаси учун малакали кадрлар тайёрлаш тизимининг мавжуд эмаслиги, илмий тадқиқот ва наслчилик ишлари тизимли олиб борлимаётганлиги, маркетинг(сотиш) хизмати ташкил этилмаганли, ишлаб чиқариш ва бозор инфратузилмаси ривожланмаганлиги каби йирик муаммоларни ўзаро ташкилий-иқтисодий боғлиқ хусусан ишлаб чиқиш ва бозор хизматларини кўрсатувчи, маҳсулот ишлаб чиқарувчи, хом ашёни қайта ишловчи, тайёр маҳсулотларни сотувчи корхоналар ва хўжаликлар фаолиятини кооперациялаш ва интеграциялаш йўли билан ечиш тақоза этмоқда.

Интеграциялашган ишлаб чиқаришга ўтиш объектив равишда иқтисодий ривожланиш даражаси ва тармоқлараро алоқалар билан белгиланади. Интеграцияни ишлаб чиқариш кучлари ривожланишининг маълум бир босқичида пайдо бўладиган, меҳнат

таксимоти асосида ривожланган тармоқлараро ўзаро таъсирнинг ташкилий-иқтисодий шакллари етарли бўлмаганда пайдо бўладиган самарали ва иқтисодий тараққиётни таъминлайди ижтимоий-иқтисодий жараён деб ҳисоблаш мумкин.

Интеграция натижасида синергетик самарага эришилади, бу маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг ошиши, жорий харажатларнинг тежамкорлиги, маҳсулот сифатининг яхшиланиши, харидорга етказиб бериш муддатининг қисқариши ва натижада - унинг эҳтиёжларини янада тўлиқ қондиришдир. Синергетик самаранинг иқтисодий кўрсаткичлари - бу ишлаб чиқариш ҳажмининг кўпайиши (ресурслар ҳажми ўзгармаган ҳолда) ва маълум ҳажмдаги маҳсулотни ишлаб чиқариш учун жорий харажатларни тежаш натижасида ялпи даромад, фойда ва рентабеллик даражаси ўсиб боради.

Маҳсулот етиштирувчи хўжаликлар ҳам ва хомашёни қайта ишловчи корхоналар ҳам якка ўзлари иқтисодий инкрездан чиқишлари жуда қийин. Агар режали-маъмурий иқтисодиёт шароитида чўл-яйлов чорвачилиги қуйи мажмуаси тармоқлари ўртасидаги муносабатлар бутунлай давлат томонидан ўрнатилган бўлса, энди бу масалалар билан корхоналар ўзлари шуғулланишлари шарт. Бундай ҳолатда чўл-яйлов чорвачилиги хўжаликлари ичида, хомашёни қайта ишлаш ва агросервис корхоналари ўртасида келиб чиқадиган карама-қаршиликлар ва муаммолар кооперация ва интеграция доирасида ўз ечимларини осон топиши мумкин.

Мавжуд муаммоларнинг оқилана ечимни топиш жамоавий уйғунлашувни талаб этмоқда. Барқарор тараққиётни таъминлашни таълим, фан ва ишлаб чиқаришнинг самарали интеграциялашувсиз, инновацион жараёнларсиз тасаввур этиш мумкин эмас. Чунки, инновация билимлар тугал концентрациялашган интеграциялашув туфайли пайдо бўлган ғоядан бошланувчи илмий-тадқиқот, фан, таълим ва ишлаб чиқаришнинг фаол ҳамкорлиги маҳсули, янгиланишларга асосланган тўкин ва фаровон ҳаёт, ижтимоий ва иқтисодий юксалишни таъминловчи омилдир.

Маҳаллий ва хорижий тажриба шуни кўрсатадики, қишлоқ хўжалиги ва қайта ишлаш корхоналари ўртасидаги иқтисодий алоқалар самарадорлигини ошириш қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш ва қайта ишлаш бўйича интеграция ва кооперациянинг, турли хил яхлит ташкилий шакллари ишлаб чиқиш ва кенг жорий қилиш асосида эришилганлигини кўрсатмоқда.

Шунингдек чўл-яйлов чорвачилиги қуйи мажмуаси соҳалари ва корхоналарини интеграциялаш ва кооперациялаш жараёнларини амалга оширишда ушбу қуйи мажмуанинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш шарт. Хусусан чўл-яйлов чорвачилиги маҳсулотлари асосий қисми майда деҳқон хўжаликларида 21,0 млн.гектардан кўп майдони эгаллаган кам ҳосили чўл яйлов майдонларида етиштирилишини, ўнлаб турли хилдаги маҳсулотлар ишлаб чиқарилишини, ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилма ривожланмаганлигини, аҳоли тарқоқ жойлашганлиги, бозор механизмлари суст шакилланганлиги ва бошқалар.

Масалан, республикада урчитилаётган 6,2 млн. бош қорақўл қўйларидан 4,4 млн. боши деҳқон хўжаликлари 0,5 млн. боши фермер хўжаликлари ва 1,3 млн. боши қишлоқ хўжалиги фаолиятини амалга оширувчи ташкилотлар ёки уларнинг ҳиссасига мос равишда 71,0 фоиз, 8,0 ва 21 тўғри келган. Мавжуд она қўйларнинг 30 фоизигина сунъий уруғлантирилган. Бу эса харажатларнинг ошиб кетишига ва маҳсулот сифатининг пасайишига олиб келмоқда. Шу сабабли чўл-яйлов чорвачилиги маҳсулотлари етиштирилаётган ҳудудларда хомашёни чуқур қайта ишлаб тайёр маҳсулот тайёрловчи, маҳсулотларни сақлаш, қуйи мажмуага агросервис хизматларини кўрсатувчи, моддий-техник ресурслар таъминоти ташкил этувчи ва тайёр маҳсулотлар сотилишини ташкил этувчи кохоналарни маҳсулот ишлаб чиқарувчилар мулк ва маблағларини бирлаштириш ҳисобидан исътемом кооперативлари шаклида барпо этилиши уларнинг ўзаро ишлаб чиқариш ва иқтисодий муносабатларини мустаҳкамлайди, фаолияти самарадорлиги ошишини таъминлайди ҳамда молиявий барқарорлигини кучайтиради. Шунингдек, қуйи мажмуа хўжаликлари ва корхоналарини кооперациялаш натижасида минглаб янги иш ўринлари пайдо бўлади ва чўл-яйлов ҳудудларни ижтимоий ривожлантириш учун ҳам имкониятлар вужудга келади.

Интеграция ишлаб чиқариш ва иқтисодий алоқаларни мустаҳкамлашга, ўзаро боғлиқ ишлаб чиқариш цикли иштирокчиларининг манфаатларини яхшироқ мувофиқлаштириш зарурлигига олиб келади. Бу ерда асосий вазифа ҳар бир иштирокчининг якуний натижага қўшган ҳиссасини адолатли аниқлашдир. Маҳсулотларни ишлаб чиқариш, қайта ишлаш ва сотиш босқичларининг тенг рентабеллик принциpidан фойдаланиш энг яхшисидир. Бундай ҳолда, тайёр маҳсулотни сотишдан тушадиган

пул маблағлари меъёри харажатлар ва рентабелликнинг меъёри даражаси асосида ёки пировард маҳсулот ишлаб чиқариш учун сарфланган жами харажатлар асосида (мутоносиб) тақсимланади.

3.5. Чўл-яйлов чорвачилигида кластер ва унинг аҳамияти

Чўл-яйлов чорвачилиги қуйи мажмуасида бозор механизмидан самарали фойдаланишга тўсқинлик қилувчи бир қатор омиллар мавжуд. Хусусан, тадқиқотларнинг кўрсатишича, хизмат кўрсатиш корхоналари суст ривожланмоқда, хўжаликларнинг сервис хизматларига бўлган талаблари етарли даражада қондирилмаяпти. Ушбу соҳаларда ҳанузгача соғлом рақобат муҳити шаклланмаган, хизмат кўрсатувчи корхоналарнинг замонавий муқобил ва нодавлат шакллари ташкил этиш ва зарур инвестицияларни жалб қилиш талаб даражасида эмас. Ширкатлар фермер хўжаликларига айлантирилиши, кўп тармоқли ишлаб чиқаришга ўтилиши каби сабаблар нафақат агросервис хизматларига бўлган талабнинг кескин ортишига, балки ушбу тизимда диверсификациялаш жараёнини такомиллаштириш заруратига олиб келмоқда. Зотан, ҳозирги шароитда маҳсулот ишлаб чиқарувчиларни сифатли ва арзон агросервис хизматларига бўлган талабини ўз вақтида қондириш жиддий муаммолардан бири бўлиб қолмоқдаки, бу эса ўз навбатида бозор механизмини жорий этишга ҳамда соҳанинг барқарор ривожланишига ва рақоботбардошлигига салбий таъсир кўрсатмоқда. Бир зооветеринария пункти чорва молларнинг жойлашган ҳудуд майдонинг катта-кичиклигига қараб 8,0-12,0 минг бош шартли қўйлар ўринига 48,4 минг бош ёки 4-6 баробар кўп шартли қўйларга хизмат кўрсатмоқда. Қашқадарё вилоят зооветеринария хизматлари кўрсатишга 33,0 млн. сўмлик буюртма олган ва 27,0 млн. сўмга ёки 81,7 % га бажарган холос. Республикада бир бош шартли қўйга кўрсатилган зооветеринария сервис хизмати 15,0 минг сўм ўрнига атги 80,0 сўмни ташкил қилган. Бундан ташқари Мамлакат аҳолисининг ярмидан кўпи қишлоқ жойларда истиқомат қилишига қарамай, бу ерда хизмат кўрсатиш ҳажми охириги йилда 25-27 фоиздан ошмади. Қоракўлчилик тармоғи жойлашган ҳудудларда мамлакатимиз қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқларига нисбатан таъминот даражаси 10-15 марта паст. Шунингдек, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг асосий қисми қайта ишлаш қувватлари етишмаётганлиги, қўй сути, мол териси ва жун каби маҳсулотлардан деярли фойдаланилмаётганли ва маҳсулотларнинг

чукур қайта ишланмасдан катта қисми хомашё сифатида сотилаётганлиги чўл-яйлов чорвачилиги қуйи мажмуаси рақобатбардошлигини кескин пасайишга сабаб бўлмоқда. Масалан, Навоий вилоятида гўштни қайта ишлаш 18-20 фоиздан, жунни 21-21, мол терилари 30 фоиздан ошмаяпти. Қоракўл тери қайта ишлаш ошлаш, жунни эса ювиш билан якунланмоқда холос. Улардан тайёр буюмлар ишлаб чиқариш деярли йўлга қўйилмаган. Натижада, жуннинг товарлик даражаси 66,9 фоизни, қоракўл тери 34,7 ва мол териларики 9,9 фоизни ташкил қилган холос ва ишлаб чиқилган 2783,7 ц жун, 3649 дона қоракўл тери ва 15775 дона мол терилари ўз харидорларини топмаган. Демак чўл-яйлов чорвачилиги хўжаликлари барқарор ривожланишини чегаралаб қўйаётган омиллардан яна бири етиштириган маҳсулотларни сотиш муаммосидир. Ички бозорда ҳам ташки бозорда ҳам хом ашё эмас балик чукур қайта ишланган маҳсулотларга кучли талаб мавжудлигини олиб борилган тадқиқотлар кўрсатдики. Бухора, Тўрткўл, Нурота шаҳарларида ва айрим хўжаликларда фаолият кўрсатаётган кичик корхоналар чўл-яйлов чорвачилиги маҳсулотларидан турли хилдаги буюмлар тайёрлаб ички ва ташки бозорларда сотишдан 4-5 баробар кўпроқ даромад олишмоқда. Қўшни Қозоқистон Республикасида ҳам жунни қайта ишлаш корхонаси ишга туширилганига қадар харидор топилгандагина 1 килограмм дағал жун 5 тенгеда сотилган. Ҳозирда эса 1 кг. дағал жунни сотиш нархи 18 тенгача кўтарилган. Тадқиқотлар кўрсатмоқдаки, қоракўл теридан тайёр маҳсулот тайёрлаш учун сарфланган харажатларнинг 62,4 фоизи уни ишлаб чиқариш, 37,6 фоизи қайта ишлашга сарфланган. Аммо, қоракўл терини қайта ишлашга 37,6 фоиз харажат қилган ҳолда тайёр маҳсулот ишлаб чиқувчи 86,7 фоиз фойдани ўзлаштирмоқда, маҳсулотни ишлаб чиқарувчи эса атги 13,3 фоиз фойдага эгалик қилмоқда. Гўштни қайта ишлаш учун уни ишлаб чиқувчи 73,2 фоиз харажат сарфлаган ҳолда фойданинг факатгина 11,2 фоизини, қайта ишловчи эса 26,8 фоиз харажат сарфлаб фойданинг 88,8 фоизини олган. Жуни қайта ишловчи олинган фойданинг 86,9 фоизини ўзлаштирган ҳолда 13,3 фоиз ишлаб чиқариш харажатларини сарфлаган холос. Демак, қайта ишловчи корхоналар мустақил хўжалик юритувчи субъект сифатида, энг муҳим монопол мавқедан фойдаланиб, маҳсулот ишлаб чиқарувчи хўжаликларнинг 70-75 фоиз даромадларини асоссиз ўзлаштириб олишмоқда. Такидланганлар билан биргаликда чўл-яйлов чорвачилиги қуйи мажмуаси учун

махсус малакали кадрлар тайёрлаш тизими шаклланмаганли, илмий тадқиқот ва наслчилик ишларининг қонқарсизлиги, маркетинг(сотиш) хизмати ташкил этилмаганли каби йирик муаммоларни ўзаро ташкилий-иқтисодий боғлиқ хусусан ишлаб чиқиш ва бозор хизматларини кўрсатувчи, маҳсулот ишлаб чиқарувчи, хом ашёни қайта ишловчи, тайёр маҳсулотларни сотувчи, илмий ва юқори малакали мутахассис кадрлар тайёрлаш бўйича хизмат кўрсатувчи муассасалар, корхоналар, хўжаликлар фаолиятларини бир технологик тизимга бирлаштирувчи кластер бошқарув технологиясини жорий этиш орқали ечиш мумкин. Мавжуд муаммоларнинг оқилана ечимни топиш жамоавий уйғунлаувни талаб этмоқда. Барқарор тараққиётни таъминлашни таълим, фан ва ишлаб чиқаришнинг самарали интеграциялашувисиз, инновацион жараёнларсиз тасаввур этиш мумкин эмас. Чунки, инновация билимлар тугал концентрациялашган интеграциялашув туфайли пайдо бўлган ғоядан бошланувчи илмий-тадқиқот, фан, таълим ва ишлаб чиқаришнинг фаол ҳамкорлиги маҳсули, янгиланишларга асосланган тўкин ва фаровон ҳаёт, ижтимоий ва иқтисодий юксалишни таъминловчи омилдир. Бунинг учун чўл-яйлов чорвачилиги қуйи мажмуаси учун юқори малакали кадрлар тайёрлаш тизимини тубдан такомиллаштириш, дунё стандартлари даражасидаги замановий талабларга мос зооинженерқоракўлчи, ветеринар, инжнер-технологик, инжнер-техник мутахассислар билан биргаликда ўрта махсус мутахассисларини етиштириш, қайта тайёрлаш, малакасини ошириш бўйича барқарор тизим яратилиши лозими. Иқтисодиётда кластер бу нафақат рақобат, балки мавжуд муаммоларнинг ечимини жамоавий ёндошувда, мавжуд хом ашё, энергия ва меҳнат захираларидан самарали фойдаланиб, фаол билимлар алмашинувига асосланган турғун ижтимоий-иқтисодий муносабатлар ва ўзаро ишончли ҳамкорликда бир технологик тизимга бирлашган ишлаб чиқариш корхона ва ташкилотлари гуруҳи шаклланиши демакдир. Ижтимоий-иқтисодий тараққиётни таъминловчи, аҳоли турли қатламларининг бандлигини, реал даромадларини изчил оширувчи, ноёб тармоқ-чўл-яйлов чорвачилигида маҳсулот етиштиришдан бошлаб чуқур қайта ишлашгача бўлган тизим, қуйи мажмуани янада ривожлантирувчи, турли фан, таълим соҳалари олимлари, ишлаб чиқариш мутахассислари, иқтисодчилар ҳаётий тажриба, малака, билимларини мужассамлаштиручи кластер бошқарув технологиясини жорий этиш мақсадга мувофиқдир. Бухоро вилоятида “Komteks pposy” МЧЖ

шаклида ташкил этилаётган, маҳаллий ҳокимлик томонидан бошқарилувчи қўй жунини саноат усули асосида қайта ишлайдиган кластерга киритилаётган сармоя асосан мавжуд йиғириш, тўқув ва тикув-трикотаж қувватларини жойида йириклаштириш ва модернизация қилишга йўналтирилади. Бу мажмуа ички ва ташқи бозорга йилига 1,5 млн. дона тайёр маҳсулот, 2,5 минг тонна калава ип, қарийб 4 млн. поғоно метр тўқима маҳсулотлари етказиб бериш имконини яратади. Аммо, қоракўл қўйларидан жун билан биргаликда унинг асосий маҳсулоти бўлган ноёб қоракўл тери, гўшт, қўй терилари, сут ва бошқа маҳсулотлар ҳам олинади. Алоҳида маҳсулот тури бўйича эмас балик чўл-яйлов чорвачилиги қўйи мажмуасини битта кластерига камраб олиниши мақсадга мувофиқ. Бунга сабаб биринчидан, қоракўл тери, жун, гўшт, сут ва қўй терилари қоракўл қўйларидан олиниши билин биргаликда эчкичилик, қорамолчилик, туячилик, йилқичилик, паррандачилик каби соҳалардан ҳам маҳсулотлар олинади, иккинчидан, фақат бир маҳсулот тури бўйича кластер ташкил этиш эса бошқа маҳсулот турларини чуқур қайта ишланиб тайёр товар маҳсулотга айланишини таъминламайди, учинчидан, кластер ташкил этилган маҳсулот турига иқтисодий ресурсларнинг асосий қисми йўналтирилиши оқибатида ишлаб чиқариш технологиясининг муқаррар бузилишига олиб келади. Кластерни бошқариш юқори малакали мутахассислардан шакллантирилган махсус мувофиқлаштурувчи кенгаши томонидан амалга оширилади. Бу кенгаш кластер ҳудудида тайёрланадиган ҳар бир тайёр маҳсулот тури бўйича гуруҳлардан иборат бўлиши мақсадга мувофиқ. Кенгаш “Чўл-яйлов чорвачилиги кластери”нинг истикболда барқарор ижтимоий-иқтисодий ривожланиш стратегиясини ишлаб чиқиш ва унинг амалда бажарилишини мувофиқлаштириш вазифасини бажаради. Кластер камраб олган ҳудудда юқори самарадорли техника ва технологияларни ишлаб чиқиш, жорий этиш, илмий-амалий муаммолар ечимлари билан тегишли илмий-тадқиқот муассалари, юқори малакали мутахассислар тайёрлаш олий ва ўрта махсус таълим муассалари томонидан амалга оширилиши ташкил этилади. Чўл-яйлов ўсимликлари уруғларини етиштирувчи ва инновацион технологияларни қўллаш асосида яйловлар ҳосилдорлигини (2,5-3,0 ц/га ўрнига) 20-25 ц/га кўтарилишни таъминлаш ҳамда сув таъминоти тизимини шакллантирувчи, озуқа тайёрловчи уни қайта ишловчи, зооветеринария хизматларини амалга оширувчи, қўйлар жунини

киркувчи, кўзиларни қоракўл тери учун сўйувчи, гўштни, жуни, қоракўл терини, мол териларини, қўй ва бошқа моллар сутини қайта ишловчи ва тайёр товар маҳсулотлари тайёрловчи ҳамда уларни сотиш билан шуғулланувчи корхоналарни барпо этишни тақозо қилади. Натижада минглаб янги иш ўринлари яратилади, олинаётган даромад эса 4-5 баробарга кўпаяди яъни ҳудуднинг барқарор ижтимоий-иқтисодий ривожланиши учун имкониятлар вужудга келиши билан биргаликда чўл-яйлов чорвачилиги қуйи мажмуаси рақобатбардошлиги кучайишини таъминлайди. Бошқаришнинг кластер технологияси жорий этиш юқори қўшимча қийматга эга бўлган маҳсулотларни тайёрлашнинг таъминланиши ўз навбатида мажмуанинг барча бўғинларини ақлли машиналар тизими ёрдамида бошқариш, ишлаб чиқариш харажатларини кескин қисқартирадиган сувдан ўта арзон (1 л. сувдан олинган энергия билан автомашина 1400 км масофани босиб ўтган ёки 1 сўм харажатга 300 сўм даромад олиш мумкин) энергия олиш, биогаз ишлаб чиқариш ва шунга ўхшаш бошқа технологияларни хард қилиш ва жорий қилиш имкониятини ярағи. Натижада олинadиган фойдани яна бир неча баробарга оширади ва мажмуа рақобатбардошлигини янада мустаҳкамлайди.

3.6. Агросаноат мажмуасида баҳолар диспаритети ва уни бартараф қилиш йўллари

Агросаноат мажмуасининг турли корхоналари ўртасидаги баҳолар даражасининг мақбул нисбати қишлоқ хўжалиги соҳасини самарали ишлаши учун асосий мезон ҳисобланади.

Жаҳон амалиёти кўрсатдики, саноат корхоналарида ишлаб чиқариладиган ишлаб чиқариш воситалари нархлари ва кўрсатиладиган хизматлар тарифлари қишлоқ хўжалик маҳсулотлари бозоридаги баҳоларга нисбатан бир неча баробар тез ўсиб бормокда.

Ўзбекистон Республикаси агросаноат мажмуасида баҳолар диспаритети муаммоси алоҳида долзарбликни касб этмокда. Ҳар қандай мамлакат иқтисодиётини ривожлантиришнинг энг муҳим элементи баҳолар ҳисобланади. Давлат баҳолардан иқтисодий восита сифатида фойдаланиб, устувор тармоқлар ва ишлаб чиқариш ривожланишини рағбатлантириши ёки ноқулай шароитда катта миқдорда моддий харажатлар ва ишчи кучи талаб қиладиган маҳсулотлар ишлаб чиқаришни секинлаштириши мумкин.

Баҳолар агросаноат мажмуасининг алоҳида бўлимлари, соҳалари рентабеллик даражасини, уларнинг ўзаро ишлаб чиқариш алоқаларининг манфаатли асосда ривожланишини, ривожланиш шартларини, ишчи ва ходимларни моддий рағбатлантириш даражасини белгилайди.

Агросаноат мажмуаси корхоналари маҳсулотларига баҳолар ва кўрстиладиган хизматларга тарифларни белгилаш механизми илмий тадқиқотлар учун муҳум аҳамиятга эга. Асосий эътибор, биринчи навбатда, қишлоқ хўжалиги ва саноат маҳсулотларининг эквивалент тармоқлараро алмашинувини асослашга, харид баҳоларининг асосий даражасини белгилашда объектив иқтисодий омилларни ва баҳоларда маҳсулот сифати тўлиқ ҳисобга олинишга қаратилади. Бунинг натижасида қишлоқ хўжалиги тармоқлари маҳсулотларга самардорли баҳони шакллантириш стратегиясини ишлаб чиқиш зарурияти туғилади.

Шу билан бирга, айти пайтда кўплаб қишлоқ хўжалиги корхоналари раҳбарлари мувозанатли баҳо сиёсатини ишлаб чиқишда етарли тажрибага эга эмаслар, бу эса баҳолар диспаритетнинг сабабларидан бири ҳисобланади.

Ҳозирги вақтда мамлакат иқтисодиётда баҳо белгилашнинг асосий усули бозор усули ҳисобланади. Маълумки, бозор баҳоси - бу харажатлар, тўловга қодир талаб, эркин рақобат, иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш даражаси, тармоқларнинг монополлашиш даражаси ва бошқа каби кўплаб кўрсаткичларнинг мажмуасидир. Дарҳақиқат, ҳозирги шароитда аксарият қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига баҳо белгилашда бу усул қўлланилмайди, чунки сотилган маҳсулотлар таркибида зарарига сотиладиган маҳсулотлар улуши юқори.

Мамлакатимизда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари учун реал бозор баҳоси аҳолининг паст тўловга қодир талаби, маҳсулот сотиш учун маданийлашган бозорнинг йўқлиги, турли воситачиларнинг фаол таъсири, қайта ишлаш корхоналарининг монополияси шароитида шаклланмоқда.

Шундай қилиб, бозор баҳолари ўзининг классик моҳиятига асосланган ҳолда мамлакатимиз агросаноат мажмуаси корхоналарида аслида қўлланилмайди.

Ҳозирги шароитда бозор баҳоларини давлат томонидан жиддий қўллаб-қувватланмасдан амалда қўлланилиши қишлоқ хўжалиги товарлари ишлаб чиқарувчиларининг тўлиқ зарар билан ишлашига

олиб келади, чунки қишлоқ хўжалиги корхоналари манфаатлари асосида шаклланган таклиф баҳолари эркин бозордаги талаб баҳоларидан сезиларли даражада ошиб кетади.

Агросаноат мажмуасининг турли корхоналари ўртасидаги баҳолар даражасининг мақбул нисбати мамлакат қишлоқ хўжалиги тармоғининг самарадорли ишлаши учун асосий восита ҳисобланади.

Саноат ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари баҳоларидаги диспаритет қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчиларининг жадал иқтисодий ривожланишига тўсқинлик қилмоқда. Баҳолар диспаритети икки шаклда намоён бўлади:

- қишлоқ хўжалиги корхоналарига етказиб бериладиган товар ва хизматлар баҳолари харажатлардан юқори белгиланиши;

- қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига харид баҳоларини харажатларни қоплаш даражасидан пастроқ белгилаш. Шу билан бирга, бир қатор иқтисодчилар бозор муносабатларига ўтиш билан баҳолар нисбати янгидан шаклланади деб баҳоларнинг тенгсизлигини инкор этмоқдалар.

Мамлакат агросаноат мажмуаси таркибий қисмлари ривожланишида номутаносибликлар мавжуд. Масалан, қишлоқ хўжалиги ва саноат маҳсулотлари баҳоларида диспаритет. Жаҳон амалиёти шуни кўрсатадики, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозоридаги баҳолар саноат корхоналари товарлари, ишлаб чиқариш ва техник, транспорт ва қурилиш хизматлари нархларига нисбатан секинроқ суръатларда ўсмоқда, бу эса баҳолар диспаритетини келтириб чиқаради.

Бозор муносабатларининг ушбу салбий ҳодисаси давлат назорати остида бўлиши керак. Бундай вазиятда давлат ҳам истеъмолчилар, ҳам ишлаб чиқарувчиларнинг манфаатларини ҳисобга олган ҳолда баҳоларни тартибга солиши керак. Баҳоларни давлат томонидан тартибга солиш паритет концепциясига асосланган бўлиши керак.

Мамлакатнинг иқтисодий ривожланишида муҳим рол ўйнайдиган агросаноат мажмуасини ривожлантириш билан боғлиқ харажатларнинг номутаносиб улушини давлат ўз зиммасига олишга мажбур. Бунга бозор иқтисодиётининг салбий томонлари, хусусан, аҳолининг турли қатламларининг номутаносиб даромадлари, инфляция ва ишсизликнинг юқори даражалари ва бошқалар қўшилади.

Баҳо диспаритети муаммоси асосан қишлоқ хўжалиги корхоналарининг ўзлари билан боғлиқ бўлиб, уларнинг аксарияти

бозор конъюнктурасини ўрганмайдилар ва нима бўлишлигини кутишади. Кўплаб қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқарувчилар баҳоларни шакллантиришнинг асосий усули сифатида энергия ресурслари, қишлоқ хўжалиги техникаси, уруғлар, ем-хашак нархларининг кутилаётган кўтарилишини ҳисобга олиб, маҳсулот таннарихидан фойдаланадилар ҳамда баҳоларни белгилашди.

Шу билан бирга, қайта ишлаш корхоналари ва йирик улгуржи ташкилотлар агросаноат мажмуаси маҳсулотлари баҳолари шаклланиши ва даражасига ўз манфатларидан келиб чиқиб кучли таъсир кўрсатмоқда. Давлат тузилмаларининг баҳолар шаклланишдаги роли(ғалла ва пахтадан ташқари) эса минималдир. Бундай вазиятда корхоналарининг жуда кам қисми ўз маҳсулотларига баҳоларни шакллантириш учун зарур бўлган рентабеллик даражасидан фойдаланади.

Кўпгина ҳолларда, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сотиш ва сотиб олиш бўйича битимлар тасодифий характерга эга бўлиб, бу шерикларни топиш, шартномаларни бажариш ва маркетинг маълумотларини ўрганиш учун юқори транзакция харажатлари билан боғлиқ. Шу билан бирга, баҳолар диспаратети пайдо бўлиши бевосита қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчиларига боғлиқ бўлмаган бир қатор сабаблари ҳам мавжуд. Асосий сабаб - сотиб олиш баҳоларининг пастлиги, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сотиб олувчилар яъни рақобатчилар камлиги билан изоҳланади. Натижада, қайта ишлаш корхоналари сотиб олиш баҳоларини монополистик тарзда белгилашади.

Бундай ҳолатнинг юзага келишига асосий сабаб амалдаги конунчиликдир. Унга кўра агросаноат мажмуаси маҳсулотларига баҳолар маҳаллий бозор конъюктураси ҳолатидан келиб чиқиб белгиланади. Бозор баҳоларини аниқлаш усуллари қишлоқ хўжалиги корхоналари томонидан муваффақиятли ўзлаштирилган ва қўлланилганига қарамай, маҳсулот сотиш ва сотиб олиш бўйича шартномалар бевосита мустақил воситачилар томонидан тузилади. Бу кўплаб қишлоқ хўжалиги корхоналари маҳаллий монополист таъсирида бўлишига олиб келади.

Буларнинг барчаси ҳудуддаги қишлоқ ишлаб чиқарувчиларининг маҳсулотларига баҳолар шаклланишининг амалдаги тизими расман бозорга асосланганлигини келтириб чиқаради. Амалиётда эса баҳоларни шакллантириш асосан харидорларнинг манфаатларидан

келиб чиққан ҳолда амалга оширилади ва қишлоқ ишлаб чиқарувчилари манфаатлари ҳисобга олинмайди.

Худуднинг эркин озиқ-овқат бозорида фаолият кўрсатаётган қишлоқ хўжалиги корхоналари импорт маҳсулотни етказиб берувчилар билан ҳам ва ишлаб чиқариш шароитлари қулай бўлган бошқа минтақалардан олиб келинадиган маҳсулотлар билан ҳам рақобатлашиш имкониятига эга эмаслар, сабаби тегишли равишда худуднинг ўртача ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олган ҳолда ҳисобланган таклиф баҳоларидан ва меъёри рентабеллик даражасидан фойдаланишларидир.

Бинобарин, давлат даражасида қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сотиш каналларини такомиллаштириш бўйича чоралар кўриш зарур, бу ҳам баҳолар диспаритетини камайтиришнинг самарали усули ҳисобланади. Акс ҳолда, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сотиш каналлари тизими агросаноат мажмуасининг энг заиф бўғини бўлиб қолаберади. Бундан ташқари, сотиш каналлари самарадорлиги пастлиги маҳсулотларни тайёрлаш, ташиш, қайта ишлаш ва сақлаш жараёнида қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари сезиларли даражада йўқотилишига олиб келади, ҳамда маҳсулот етказиб бериш ва хом ашё билан таъминланишнинг мавсумийлиги туфайли янада ортади.

Агросаноат мажмуаси сотиш каналлари самарадорлигини ошириш учун жаҳон амалиётида муваффақиятли қўлланиладиган қуйидаги принциплардан фойдаланиш мумкин:

- ёпиқ савдо циклини ташкил этиш мақсадида агросаноат мажмуаси корхоналарини интеграциялаш. Бу эса ўз набаида воситачилар сонини камайтиради;

- қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари улгуржи савдо шакллари фаол ривожлантириш орқали соҳадаги баҳолар даражасига монополиянинг таъсирини сезиларли даражада камайтиришга эришилади;

- давлат буюртмалари амалиётдан фойдаланиш;

- ички бозорни тартибга солиш механизми сифатида агросаноат мажмуаси корхоналарини интеграциялаш услубларини такомиллаштириш ва улардан фаол фойдаланиш.

Агросаноат мажмуасида баҳолардаги диспаритетни камайтириш бўйича тақдирланган йўналишларнинг самарадорлигига ички озиқ-овқат бозори ташқи бозорлардан ажратилган тақдирдагина эришиш мумкин бўлади. Бизнинг фикримизча, агросаноат мажмуаси соҳалари ўртасидаги мавжуд ишлаб чиқариш муносабатлари ва

уларнинг давлат билан ўзаро муносабатлари ишлаб чиқариши кучларнинг барқарор ва динамик ривожланишига йўл бермаяпти.

Агросаноат мажмуаси базоридаги иқтисодий муносабатлар тизимида баҳо механизми тубдан такомиллаштиришга муҳтож. Аввало, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари харид баҳолари ва саноат корхоналари маҳсули бўлган ишлаб чиқариш воситаларининг улгуржи баҳолари нисбатида ҳам, динамикасида ҳам баҳолар паритетни таъминлаш зарур.

Шу билан бирга, қишлоқ хўжалиги корхоналари маҳсулотларининг улгуржи баҳоларининг ҳар қандай ўсиши ушбу маҳсулотларни харид баҳолари кўтарилиши билан тўлиқ қопланиши керак. Агросаноат мажмуасининг ижтимоий аҳамиятга эга маҳсулотларининг чакана баҳоларига келсак, улар харид баҳолари даражасидан пастроқ бўлиши мумкин ва ўртадаги фарк эса давлат ёки маҳаллий бюджетлар томонидан қопланиши зарур.

Шунингдек, давлат қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчилари учун ташқи савдо шартларини ва уларнинг ташқи бозорларга кириб боришини соддалаштириш зарур.

Мамлакат агросаноат мажмуасидаги баҳолар диспаритетини бартараф этиш учун республика ва унинг ҳудудлари миқёсида қуйидаги чораларни кўриш зарур: - республика агросаноат мажмуасининг замонавий моддий-техника базаси яратиш ва қишлоқ хўжалиги бозорининг инфратузилмасини шакллантириш; - импорт қилинадиган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини демпинг баҳоларда республика бозорига киришини олдини олиш бўйича самарали усулларни ишлаб чиқиш; - қишлоқ хўжалиги хом ашёси ва озиқ-овқат маҳсулотларининг ижтимоий аҳамиятга эга турларига баҳоларнинг максимал даражасини белгилаш; - маҳсулотлари қайта ишлаш учун сотиб олинadиган агросаноат мажмуаси корхоналари учун бюджет маблағлари ҳисобидан баҳолардаги фарқни қоплаш.

3.7. Чўл-яйлов чорвачилиги маҳсулотларини қайта ишлаш ва унинг иқтисодий самарадорлиги.

Чўл-яйлов чорвачилиги хўжаликларида етиштирилаётган маҳсулотлар тайёрлов ва қайта ишлаш, умумий овқатлаши ва савдо корхоналарига, хусусий тадбиркорларга, аҳолига ва деҳқон бозорларга сотиш учун етказиб берилмоқда. Бу маҳсулотлар хом ашё

шаклида сотлаётганлиги ва қайта ишловчи монопол ҳолати ҳамда қувватларнинг етишмаслиги сабабли арзон нархларда сотилмоқда.

19-жалвалдан кўринадики, 1 ц. гўштни сотиш баҳоси ўрганилаётган даврда 88,0 фоизга кўтарилган ва 728,8 минг сўмни ташкил қилган, жунники эса аксинча 23,4 фоизга камайган ва 785,9 минг сўмга тенг бўлган.

19-жадвал

Навоний вилояти “Қорақўл” бирлашмаси тизимидаги ширкат хўжаликлари маҳсулотларини сотиш баҳолари

Кўрсаткичлар	Йиллар			2015й.
	2013	2014	2015	2013йилга нисбатан,%
Маҳсулот бирлиги сотиш баҳоси, минг сўм:				
1 ц. гўшт (тирик вазнда)	387,6	672,8	728,8	188,0
1ц. жун	1025,8	1011,9	785,9	76,6
1 дона қорақўл тери	20,2	25,2	27,4	35,6

Манба: Навоний вилояти “Қорақўл” бирлашмаси маълумотлари асосида.

Бир дона қорақўл терининг баҳоси 20,2 минг сўмдан 27,4 минг сўмгача 35,6 фоизга кўтарилган. Лекин қайта ишлаш қувватлари етишмаслиги сабабли ишлаб чиқарилган қорақўл териларнинг 9279 донаси ёки 26,2 фоизи сотилмасдан қолган. Республикада ягона бўлган “Бухоро қорақўл” заводи 1990 йилларда 1100,0 минг дона қорақўл терини қайта ишлаган ва бир дона қорақўл терини ўртача 10,0-13,0 доллардан, 2001 йилга келиб донасини 2604,5 сўмдан олиб, 168,1 минг дона қорақўл тери қабул қилган ва бир донасини ўртача 10,1 доллардан экспорт қилган. Давр талабига жавоб бера олмаганлиги учун завод ўз фаолиятини тўхтатган. Ҳозирги кунда қорақўл терини қайта ишлаш билан бир неча ўнлаб кичик корхоналар шуғулланишмоқда.

Қорақолпоғистон республикаси Тўрткўл шаҳри, Ш. Рашидов кўчаси 31- уйда яшовчи якка тадбиркор Нурриддин Итжонов фаолиятини ўрганиш нажижасида аниқландики, йилига 180-200 дона қорақўл териларни бозордан сотиб олади ва терини ошлаш ҳамда бош

кийимлар тикиб сотиш билан шуғулланади. 90-95 дона терини ошлаб сотса, 105-110 дона теридан бош кийимлар тайёрлаб сотишни йўлга қўйган. Ўн кунда тадбиркор томонидан 20-30 дона тери ошланади ва икки кунда бир дона телпак тикади.

20- жадвалдан кўринадики, ўтган йили тадбиркор томонидан хард қилинган 211 дона қорақўл терилардан 98 донасини хард қилиш ва ошлаш учун 15462,0 минг сўм сарфлаган ва уларни сотишдан 24675,0 минг сўм даромад олган. Ошланган бир дона қорақўл терининг ўртача таннарни 157,8 минг сўм ва унинг ўртача сотиш нархи 251,8 минг сўмни ташкил қилган. Ўртача бир донадан яъни 94,0 минг сўмдан жами 9212,0 минг сўм фойда кўрган.

Қолган 113 донасини қайта ишлаб бош кийимлар тайёрлаш учун 19174,0 минг сўм харажат қилган ва тайёр маҳсулотларни сотишдан 41230,5 минг сўм келиб тушган. Бош кийимлар тайёрланган бир дона қорақўл терининг ўртача таннарни 169,7 минг сўм ва сотиш нархи 364,9 минг сўмга тенг бўлган. Бир дона қорақўл теридан ўртача 195,2 минг сўм ёки ошланган терига нисбатан 2,1 марта кўп фойда олган.

Тадбиркор 211 дона қорақўл териларни қайта ишлаш ва тайёр маҳсулот шаклига келтириш учун 34636,0 минг сўм харажат қилган ва уларни сотишдан 65905,5 минг сўм даромад олган. Бир дона қорақўл терининг ўртача таннарни 164,2 минг сўм, сотиш нархи эса 312,3 минг сўмни ташкил қилган. Натижада бир дона қорақўл теридан олинган фойда 148,1 минг сўмни ва жами тадбиркор томонидан олинган фойда 31269,5 минг сўмни ёки рентабеллик даражаси 90,3 фоизни ташкил қилган.

**Қоракўл териларни қайта ишлаш харажатлари ва улардан
олинган даромадлар**

Т/р	Қоракўл тери турлари	Ошланиб сотилган терилар, минг сўм			Телпак тайёрланган терилар, минг сўм			Жами қайта ишланган терилар		
		Микдори, дона	Ишлаб чиқариш харажатлари	Сотишдан олинган даромад	Микдори, дона	Ишлаб чиқариш харажатлари	Сотишдан олинган даромад	Микдори, дона	Ишлаб чиқариш харажатлари	Сотишдан олинган даромад
1.	Шамчирок жакет 1-нав	14	4977,0	8400,0	17	6145,5	11900,0	31	11122,5	20300,0
2.	Шамчирок жакет 2-нав	7	1823,5	2940,0	5	1307,5	2350,5	12	3131,0	5290,5
3.	Шамчирок ясси 1-нав	6	1233,0	2400,0	8	1652,0	4000,0	14	2885,0	6400,0
4.	Шамчирок ясси 2-нав	7	1158,5	1750,0	4	666,0	1200,0	11	1824,5	2950,0
5.	Шамчирок қовурғасимон 1-нав	8	684,0	760,0	11	951,5	1650,0	19	1635,5	2410,0
6.	Шамчирок ясси 1-нав	3	376,5	600	5	632,5	1750,0	8	1009,0	2350,0
7.	Шамчирок ясси 1-нав	4	302,0	460,0	8	1224,0	4000,0	12	1526,0	4460,0

8.	Пўлати жакет 1-нав	14	2317,0	3500,0	18	2997,0	7200,0	32	9774,0	10700,0
9.	Пўлати жакет 1-нав	7	1088,5	1400,0	9	1408,5	2700,0	16	2497,0	4100,0
10.	Қора ясси 1-нав	6	231,0	330,0	8	328,5	960,0	14	559,5	1290,0
11.	Кўк жакет 1-нав	6	633,0	1020,0	6	639,0	1500,0	12	1272,0	2520,0
12.	Қора жакет 1-нав	7	248,5	420,0	-	-	-	7	248,5	420,0
13.	Шамчироқ-қорақўлча	5	227,5	375,0	6	558,0	900,0	11	785,5	1275,0
14.	Кўк - қорақўлча	4	162,0	320,0	8	664,0	1120,0	12	826,0	1440,0
	Жами	98	15462,0	24675,0	113	19174,0	41230,5	211	34636,0	65905,5
	Ўртача бир дона тери		157,8	251,8		169,7	364,9		164,2	312,3

Манба: Муаллифлар тадқиқотлари асосида ишлаб чиқилган.

Юқорида келтирилган маълумотлардан кўриш мумкинки, қорақўл териларни чуқур қайта ишлаш сердаромад ва катта фойда келтирувчи фаолият ҳисобланади. Тадбиркор оддий (қолоқ) технология асосида ишлаб чиқариш фаолиятини ташкил этганлигига қарамасдан бир ойга ўртача 2605,8 минг сўмдан соф даромад олган. Бу кўрсаткич 2014 йил республикада аҳоли жон бошига ишлаб

чиқилган саноат маҳсулоти миқдори (2444,7 минг сўм)дан 6,6 фоиз юқори.

21- жадвалдан кўринадик, тадбиркор Н. Итжонов томонидан хард қилинган қорақўл терилар нархи ранги, нави, сатҳи ва рангбаранглигига қараб бир-биридан кескин фарқ қилади. Масалан, қорақўл терининг барра типи, ўлчами, сифати, харидоргирлигидан келиб чиқиб тадбиркор сатҳи бўйича катта ўлчамдаги “Шамчирок жакет” 1-навли терини ўртача 350,0 минг сўмдан, “Шамчирок ясси” 1-навлини 200,0 ва “Шамчирок қавурғасимон” 1-навли терини 80,0 минг сўмдан хард қилган ёки жакет тери ясси терига нисбатан 1,75 марта, қавурғасимон терига нисбатан эса 4,4 марта юқори нархлада сотиб олган. “Шамчирок ясси” катта ўлчамли терилар ўртача 200,0 минг сўмдан, ўртача ўлчамлилар 120,0 ва майда ўлчамли терилар эса атиги 70,0 минг сўмдан сотиб олинган ёки катта ўлчамли териларга нисбатан мос равишда 80, 0 ва 130,0 минг сўм паст нархларда хард қилинган. “Пўлати жакет” 1-навли катта ўлчамли териларни ўртача 160,0 минг сўмдан олган бўлса, ушбу барра типидagi ўрта ўлчамли териларни 150,0 минг сўмдан ёки 6,3 фоиз паст баҳода хард қилган. Катта ўлчамли “Шамчирок жакет” 1-навли 2- навли терилардан 37,3 фоиз, “Шамчирок ясси” 1-навли терилар 2-навли терилардан 25,0 фоиз юқори нархларда сотиб олинган. Катта ўлчамли қора рангли ясси 1-навли қорақўл териларни 30,0 минг сўмдан, кўк рангли жакет 1-навли териларни 100,0 ва пўлати жакет 1-навли сур териларни 160 минг сўмдан ёки пўлати жакет сур терилар кўк териларга нисбатан 1,6 баровар ва қора рангли териларга нисбатан эса 5,3 баровар юқори баҳоларда сотиб олинган.

Тадбиркор хард қилган қорақўл териларини қайта ишлаган ва катта ўлчамли шамчирок жакет 1-навли ошланган териларни ўртача 600,0 минг сўмдан 2-навли териларни 420,0, ясси 1-навли териларни 400,0, 2- навлиларини 250,0 минг сўмдан харидорларга сотган ва мос равишда 244,5, 159,5, 194,5, 84,5 минг сўмдан фойда олган. Катта ўлчамли шамчирок ясси 1- навли териларни ошлаб 400,0 минг сўмдан, ўрта ўлчамлиларини 200,0, майда ўлчамлиларини 115,0 минг сўмдан сотган ва тегишли равишда 194,5, 74,5, 39,5 минг сўмдан фойда олган. Тадбиркор 98 дона қорақўл териларни бир донасини

ўртача 151,7 минг сўмдан хард қилган, ошлагандан кейин эса 251,8 минг сўмдан ёки 66,0 фоиз юқори нархда сотган.

Демак, қоракўл терилар ишлаб чиқариш ва уни қайта ишлаш самарадорлиги кўп жиҳатдан терининг ранги, барра типи, ўлчами, нави ва бошқа сифат кўрсаткичларига бевосита боғлиқ. Шу сабабли қоракўлчиликда селекция-наслчилик ишларини тубдан такомиллаштириш ва юқори натижа берадиган селекцион-технологик усулларни ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этиш ҳамда замонавий технологияларга асосланган хом ашёни чуқур қайта ишлайдиган корхоналарини қоракўл кўйлари урчитилаётган ҳудудларнинг ўзларида ташкил этиш лозим.

Қоракўл терилардан тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш ошланган териларга нисбатан ҳам кўп даромад келтиришни 22-жадвал маълумотларида кўриш мумкин. Катта ўлчамли шамчироқ жакет 1-навли терини ошлаб сотган тадбиркор бир донасидан ўртача 244,5 минг сўм фойда олган бўлса, ушбу теридан телпак тайёрлаб сотишдан 338,5 минг сўм ёки 38,4 фоиз кўп фойда олган. Катта ўлчамли шамчироқ жакет 2-навли терини ошлаб сотишдан 159,5 минг сўм, ундан бош кийим тикиб сотишдан 208,5 минг сўм 30,7 фоиз фойдани кўп олган. Деярли шундай ҳолат бошқа турдаги қоракўл терилардан тикилган тайёр бош кийимлар бўйича ҳам кузатилди. 98 дона ошланган ва сотилган терилардан бир донасидан ўртача 94,0 минг сўм, тайёр бош кийимдаги бир дона теридан 195,2 минг сўм ёки 2,1 марта кўп фойда олган.

**Қорақўл териларини қайта ишлашнинг иқтисодий
самарадорлиги**

Т/р	Қорақўл тери турлари	Ўлчами	Сотиб олинган қорақўл терилар сони, дона	Қорақўл тери бир донаси ўртача, минг сўм				
				Сотиб олиш нархи	Ошланган тери таннархи	Ошланган тери сотилган нархи	Олинган фойда	Рентабел-лик даражаси, %
1.	Шамчирок жакет 1-нав	катта	31	350	355,5	600	24,5	68,8
2.	Шамчирок жакет 2-нав	катта	12	255	260,5	420	159,5	61,2
3.	Шамчирок ясси 1-нав	катта	14	200	205,5	400	194,5	94,6
4.	Шамчирок ясси 2-нав	катта	11	160	165,5	250	845	51,1
5.	Шамчирок ковурғасимон 1- нав	катта	19	80	85,5	95	9,5	11,1
6.	Шамчирок ясси 1-нав	ўрта	8	120	125,5	200	74,5	59,4
7.	Шамчирок ясси 1-нав	майда	12	70	75,5	115	39,5	52,3
8.	Пўлати жакет 1- нав	катта	32	160	165,5	250	845	51,1

9.	Пўлати жакет 1-нав	ўрта	16	150	155,5	200	1,5	28,6
10.	Қора ясси 1-нав	катта	14	30	35,5	55	19,5	54,9
11.	Кўк жакет 1-нав	катта	12	100	105,5	170	64,5	61,1
12.	Қора жакет 1-нав	ўрта	7	30	35,5	60	24,5	69,0
13.	Шамчирок-қоракўлча	майда	11	40	45,5	75	29,5	64,8
14.	Кўк -қоракўлча	майда	12	35	40,5	80	39,5	97,5

Эслатма: катта ўлчамли бир дона теридан 57-59 размерли битта телпак, ўрта ўлчамли теридан 54-55 размерли бир дона ва майда ўлчамли икки дона терида 57-59 размерли бир дона телпак тайёрланилади.

Манба: Муаллифлар тадқиқотлари асосида ишлаб чиқилган.

**Қорақўл териладан буюм (телпак) тайёрлашнинг
самарадорлиги**

Т/р	Қорақўл тери турлари	Ўлчами	Бир донга телпак тайёрлаш харажатлари, минг сўм				Бир донга телпак, минг сўм		
			Тери, донга	Қорақўл тери сотиб олиш нархи	Ошлаш ва материаллар	Жами	Сотиш нархи	Даромад (фойда)	Рентабеллик даражаси, %
1.	Шамчирок жакет 1-нав	катта	1	350	6,5	361,5	700	338,5	93,6
2.	Шамчирок жакет 2-нав	катта	1	255	6,5	261,5	470	208,5	79,7
3.	Шамчирок ясси 1-нав	катта	1	200	6,5	206,5	500	293,5	142,1
4.	Шамчирок ясси 2-нав	катта	1	160	6,5	166,5	300	133,5	80,2
5.	Шамчирок ковуғасимон 1-нав	катта	1	80	6,5	86,5	150	70	80,9
6.	Шамчирок ясси 1-нав	ўрта	1	120	6,5	126,5	350	223,5	176,7
7.	Шамчирок ясси 1-нав	майда	2	140	13	153,0	500	347	226,8

8.	Пўлати жакет 1-нав	катта	1	160	6,5	166,5	400	233,5	140,2
9.	Пўлати жакет 1-нав	ўрта	1	150	6,5	156,5	300	143,5	91,7
10.	Қора ясси 1-нав	катта	1	30	6,5	36,5	120	83,5	228,8
11.	Кўк жакет 1-нав	катта	1	100	6,5	106,5	250	143,5	134,7
12.	Қора жакет 1-нав	ўрта	1	30	6,5	36,5	120	83,5	228,8
13.	Шамчироқ-қорақўлча	майда	2	80	13,0	93,0	150	57,0	61,3
14.	Кўк -қорақўлча	майда	2	70	13,0	83,0	140	57,0	68,7

Манба:Муаллифлартадқиқотлариасосидаишлабчиқилган.

23-жадвал

Қорақўл териси ва унинг қайта ишланиш даражаси самарадорлиги

Т/р	Кўрсаткичлар	Суммаси, минг сўм
1.	Бир дона қорақўл терини ўртача сотиб олиш нархи	151,7
2.	Бир дона ошланган қорақўл теринини ўртача сотилган нархи	251,8
3.	Буюмга айлантирилган бир дона қорақўл теринини ўртача сотилган нархи	364,9
4.	Бир дона ошланган қорақўл теридан олинган даромад (фойда)	100,1
5.	Буюмга айлантирилган бир дона қорақўл теридан олинган даромад (фойда)	195,2
6.	Бир дона ошланган қорақўл тери рентабеллик даражаси,	63,4

	%	
7.	Буюмга айлантирилган бир дона қоракўл тери рентабеллик даражаси, %	115,0

Манба: Муаллифлар тадқиқотлари асосида ишлаб чиқилган.

Қоракўл терининг қайта ишланиш даражаси самардорлиги тўғрисидаги маълумотлар 23-жадвалда келтирилган. Бир дона ошланган қоракўл теридан олинган даромад 100,1 минг сўм бўлса, тайёр маҳсулот шаклида сотилганиники 195,2 минг сўмга, рентабеллик даражаси эса мос равишда 63,4 фоиз ва 115,0 фоизга тенг. Демак, қоракўл терини тайёр маҳсулот шаклида сотишнинг иқтисодий самарадорлиги юқори.

Р. Бекчановнинг оилавий хусусий корхонаси йилига 9500-10000 дона қоракўл териларни қайта ишлаш билан биргаликда қўй ва бўри териларидан ҳам тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқаришни ҳамда сотишни йўлга қўйган тадбиркорлардан ҳисобланади.

Тадбиркорнинг ишлаб чиқараётган маҳсулотлари тури ва ассортименти ҳамда тайёр маҳсулотларнинг иқтисодий самарадорлиги 24-жадвал маълумотларидан кўриш мумкин. Юқорида такидланганидек, республикада хусусан чўл-яйлов чорвачилигида тўлиқ фойдаланилмасдан келинаётган муҳим даромад манбаларидан бири қўй ва бошқа зотли чорва моллари териларини қайта ишлаб, тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқаришдир.

Тадбиркор қўй терисининг бир донаси ўртача 15,0 минг сўмдан хард қилиб, бир дона туркман пўстнини тайёрлашга 92,0 минг сўм сарфлаган. Унинг бир донасини ўртача 225,0 минг сўмдан сотган ва 133,0 минг сўм фойда олган. Туркман пўстининг рентабеллик даражаси 144,6 фоизни, бўри терисидан тайёрланган аёллар жакетиники эса 120,6 фоизни ташкил қилган.

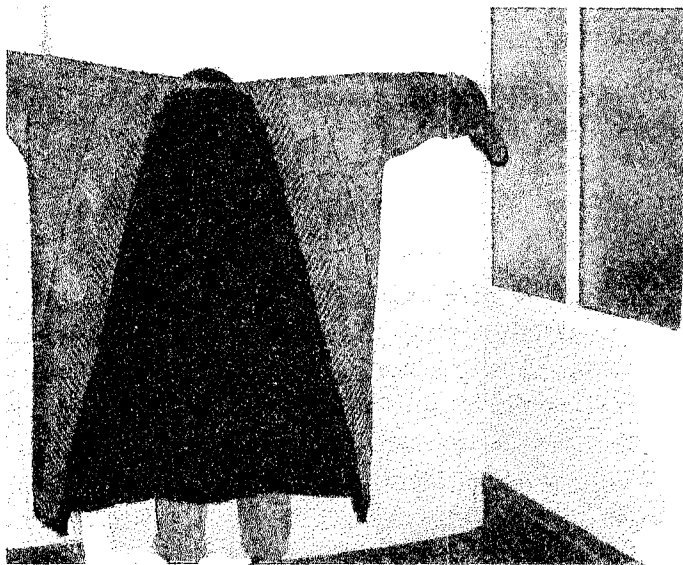
Чўл-яйлов чорвачилиги ички резервларидан унумли фойдаланиш мақсадида чўл худудларида замонавий ихчам технологиялар билан жиҳозланган мол териларини қайта ишловчи кичик корхоналар ташкил этиш, агросаноат мажмуаси ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг ҳозирги босқичида муҳим аҳамият касб этади.

6	Сотилган буюмлар микдори, (дона)	12	8	14	7	9	5	97	21	57	70	7	27
7	Жами буюмга айлантирилган тери лар, (дона)	420	280	490	154	153	140	97	31	57	70	7	27
8	Бир дона буюмни сотиш нархи, (минг сўм)	3500	9500	6500	4000	1200	4000	100	700	1000		600	225
9	Буюмларни сотишдан олинган даромад, (млн. сўм)	42,0	76,0	91	28,0	10,8	20,0	9,7	14,7	57,0	31,5	4,2	6,1
10	Олинган фойда, (минг сўм)	2222,5	5072,5	2772,5	2557	579,5	2978	62,5	288,7	642,5	222,5	328	133
11	Рентабеллик даражаси, %	74,0	114,6	74,4	177,2	93,4	291,4	166,7	70,2	179,7	97,8	120,6	144,6

* шундан 2 донаси сур терилар.

Манба: Муаллифлар тадқиқотлари асосида ишлаб чиқилган.

Буюмга айлантирилган тери ранглари ва турлари иқтисодий самарадорлиги тўғрисидаги маълумотлар 25-жадвалда келтирилган. Қора қоракўл теридан тайёр маҳсулоти тайёрлаш учун қорхона бир донасига 43,9 минг сўм харажат сарфлаган, шу жумладан қоракўл терини хард қилиш харажатлари 37,4 минг сўмни ёки 85,2 фоизни ташкил қилган, сур ва қамбар қоракўл терилар ҳамда бўри ва кўй териларига мос равишда 140,9, 134,3, 95,3 ва 83,6, 77,1, 92,2 ҳамда 272,0, 200,0, 73,5 ва 92,0, 15,0, 16,3 тенг.

Қўй терисидан тайёрланган туркман пўстини

25-жадвал

**Р. Бекчановнинг оилавий хусусий корхонасида буюмга
айлантирилган тери ранглари ва турлари иктисодий
самарадорлиги**

Т/р	Кўрсаткичлар	Тери ранглари ва турлари				
		Қора қорақўл	Сур қорақўл	Қамбар қорақўл	Бўри териси	Қўй териси
1.	Бир дона терини қайта ишлаганга ўртача сарфланган харажатлар, (минг сўм)	43,9	140,9	83,6	272,0	92,0
	Шу жумладан: тери сотиб олиш	37,4	134,3	77,1	200,0	15,0
	ошлаш ва ранглаш	1,5	1,5	1,5	30,0	30,0
	бошқа харажатлар	5,0	5,1	5,0	42,0	47,0
2.	Буюмга айлантирилган бир дона тери сотилиш нархи: (минг сўм)	122,9	409,1	158,3	600,0	225,0
3.	Буюмга айлантирилган бир дона теридан олинган даромад (фойда), (минг сўм)	78,8	268,2	74,7	328,0	133,0

4.	Рентабеллик даражаси, %	179,5	190,3	89,4	120,6	144,6
----	-------------------------	-------	-------	------	-------	-------

Манба: Муаллифлар тадқиқотлари асосида ишлаб чиқилган.

Тайёр маҳсулотга айлантирилган бир дон қора қорақўл теридан олинган даромад 78,8 минг сўми, сурдан 268,2, қамбардан 74,7, бўриникидан 328,0 ва қўйникидан 133,0 минг сўм олган ва рентабеллик даражаси тегишли равишда 179,5, 190,3, 89,4, 120,6, ва 144,6 фоизга тенг бўлган.

Бухоро шаҳрида жойлашган “Меҳавая Мода” маъсулияти чекланган жамият (МЧЖ) қорақўл териларни қайта ишлашнинг такомиллаштирилган технологиясини қўллаётган кичик корхоналардан бир ҳисобланади. Бу корхона 321254,7 минг сўмлик асосий воситаларга эга бўлиб, қорақўл териларни қуритадиган ва тозолайдиган айвон, уларни сақлайдиган омбор, ошлаш ва тикиш цехлари ҳамда тайёр маҳсулотларни сақлайдиган омбордан ташкил топган. Корхонада 5 киши иш билан банд ва йилига 10000 дон қорақўл терини қайта ишлаш қувватига эга. Хом ашёни қайта ишлаш ва тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришнинг янги мукамаллашган технологияларни жорий этиш меҳнат унумдорлигини 8-10 марта ошириш имконини берди. МЧЖ қайта ишланган қорақўл териларнинг 50-55 фоизидан 20 турдан ортиқ эркак ва аёллар устиги кийимлари ҳамда 15 турдан ортиқ бош кийимлар ишлаб чиқаради ва қолган қисmini ошланган шаклда ички ва ташқи бозорларда сотилишини амалга оширади. Тайёр маҳсулотларни ва ошланган қорақўл териларни Россия, АҚШ, Хитой, Озёрбайжон каби мамлакатларга экспорт қилмоқда. Ошланган терилар бир донасини ўртача 11,0 долларда экспорт қилган ҳолда Авғонистондан авғон кўк қорақўл териси бир донасини 20,0 доллардан хард қилмоқда. Бундан кўриниб турибдики, авғон қорақўл териси сифати юқорлиги ҳисобига деярли икки баробар юқори сотилмоқда. Демак, ўзбек қорақўлчилигида наслчилик ва селекция ишларини тубдан яхшилаш лозим акс ҳолда жаҳон бозорларидаги кучли рақоботга бардош бералмасдан инкروزга учраши мумкин.

Олинган маълумотлар натижасига кўра бугунги кунда қорақўл териларни қайта ишлаш билан Бухоро вилоятида 100-105 та якка

тадбиркор, жисмоний шахс ва кичик корхоналар шуғулланишмоқда. Улар томонидан 250,0-300,0 минг дона қорақўл терилар оддий (қолоқ) технологияларда қайта ишланмоқда.

“Меxавая Мода” МЧЖда қорақўл теридан тайёр буюмлар тикишга сарфланган харажатлар ва уларни сотишдан олган даромадлари тўғрисидаги маълумотлар 26-жадвалда келтирилган. Масалан, “Ира”номли шуба тайёрлаш учун 25 дона қора қорақўл терилари ишлатилган ва 950,0 минг сўмни ташкил этган. Қорақўл териларни ошлашга 250,0 минг сўм ва уни тикиш учун сарфланган бошқа харажатлар 150,0 минг сўм, шубага сарфланган жами харажатлар эса 1350,0 минг сўмга тенг. Тайёр маҳсулот тайёрлашга сарфланган харажатларнинг 70,4 фоизи хом ашё яъни қорақўл терилар, 18,5 фоизи териларни ошлаш, 11,1 фоизи иш ҳаки ва моддий харажатлар ҳиссасига тўғри келган. “Ира”номли шубаларнинг 120 донасини сотишдан корхона 354000,0 минг сўм даромад ва 192000,0 минг сўм фойда олишга мувофиқ бўлган. Рентабеллик даражаси 118,5 фоизни ташкил этган. Эркаклар костюмини тайёрлаш учун 18 дона қора қорақўл терилар сарфланган ва 668,0 минг сўмни, уларни ошлаш харажатлари 180,0 минг сўмни, иш ҳаки ва моддий харажатлар 108,0 минг сўмни ёки жами харажатдаги улушлари мос равишда 69,9 фоиз, 18,8, ва 11,3 фоизни ташкил қилган. 10 дона эркаклар костюмини сотишда 31336,0 минг сўм даромад ва 21776,0 минг сўм фойда олган ва рентабеллик даражаси 127,8 фоизни ташкил этган. Кўк қорақўл теридан тайёрланган шубанинг рентабеллик даражаси 93,0 фоизни, сур қорақўл теридан тайёрланган буюмники эса 275,0 фоизга тенг бўлган.

**“Меҳавая Мода” МЧЖда қорақўл теридан тикилган
буюмларга сарфланган харажат ва даромадлар**

Т/р	Кўрсаткичлар	Буюм номлари							
		Қора қорақўл теридан тайёрланган буюмлар						Сур қорақўл теридан тайёрланган устки кийим (Безрукобка)	Кук қорақўл теридан тайёрланган шуба
		“Ира” номли шуба	“Весна” номли шуба	Без руковка	Эркак костюми	Казирок Жириновский	Кепка Безболка		
1.	Буюмга сарфланган қорақўл тери, дона	25	27	9	18	2	2	13	22
2.	Буюмга сарфланган қорақўл тери харажатлари, (минг сўм)	950	997	329	668	80	80	585	1980
3.	Буюмга сарфланадиган ошлаш харажатлари, (минг сўм)	250	270	90	180	20	20	195	220
4.	Бошқа харажатлар (солик ва бошқа мажбурий тўдовлар, иш ҳақи, материал, клипца, тугма, цетипон, ип, электро энергия ва бошқалар), (минг сўм)	150	162	75	108	30	30	420*	132
5.	Буюмга сарфланган жами харажатлар, (минг сўм)	1350	1429	494	956	130	130	1200	2332
6.	Сотилган буюмлар миқдори, (дона)	120	40	11	10	55	45	21	32

7.	Бир дона буюмни сотиш нархи. (минг сўм)	2950	3510	595	3133,6	192	192	4500	4500
8.	Буюмларни сотишдан олинган даромад, (минг сўм)	354000	140400	6545	3133,6	10560	8640	94500	144600
9.	Олинган фойда, (минг сўм)	19200 0	83240	1111	2177,6	3410	2790	69300	69376
10.	Рентабеллик даражаси, %	118,5	145,6	20,4	127,8	47,7	47,7	273,0	93,0

*Писез-махсус мўйнали ҳайвон терисидан 300,0 минг сўм сарфланилади.

Манба: Муаллифлар тадқиқотлари асосида ишлаб чиқилган.

Бухора сур қоракўлидан тайёрлаган шуба ва аёллар сумкачаси

“Меҳавая Мода” МЧЖда қорақўл териларидан тайёрланган ва уларнинг иқтисодий самарадорлиги тўғрисидаги маълумотлар 27-жадвалда келтирилган.

27-жадвал

“Меҳавая Мода” МЧЖда буюмга айлантирилган қорақўл тери иқтисодий самарадорлиги

Т/р	Кўрсаткичлар	Буюмлар номи		
		“Ира” номли шуба	Шуба	Безруков- ка
1.	Бир дона қорақўл терига сарфланган харажатлар, (минг сўм)	54	106	92,3
	Шу жумладан: тери сотиб олиш	38	90	45
	ошлаш ва ранглаш	10	10	15
	бошқа харажатлар	6	6	32,3 *
2.	Буюмга айлантирилган бир дона қорақўл тери сотилиш нархи, (минг сўм)	118	204,5	346,1
3.	Буюмга айлантирилган “Ира” номли шубага сарфланган бир дона қорақўл теридан олинган фойда, (минг сўм)	64	98,5	253,8
4.	Рентабеллик даражаси, %	118,5	93,3	275, 0

*23,1 минг сўми махсус мўйна учун сарфланган.

Манба: Муаллифлар тадқиқотлари асосида ишлаб чиқилган.

27-жадвалдан кўринадики, корхона қора рангли қорақўл терининг бир донасини ўртача 38,0 минг сўмдан хард қилган ва улардан “Ира” номли шуба тайёрлаб бир донасини ўртача 118,0 минг сўмдан ёки 3,1 марта юқори баҳода сотишга мувофиқ бўлган. Натижада буюмга айлантирилган бир дона қорақўл теридан ўртача 64,0 минг сўм фойда олган ва унинг рентабеллик даражаси 118,5 фоизни ташкил этган. Буюмдаги кўк қорақўл териларнинг бир донаси уни сотиб олиш нархига нисбатан деярли 2,3 марта ва сур эса деярли 7,7 марта юқори нархларда сотилган. Бу омил ўз навбатида бир дона

буюмлаштирилган кўк қоракўл теридан ўртача 98,5 минг сўм ва сур

Сур териларидан тайёрланган шуба

Демак, қоракўл терини жойларда қайта ишлаш хўжалик юритувчи субъектларга 2,5-3,0 баробар кўп даромад ва фойда келтиради. Бу ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожланишини

тезлаштирувчи ва шаҳарлар даражасига тенглаштириш учун муҳим манба бўлиб хизмат қилиши муккабар.

“Нурота ҳолол гўшт” хусусий корхонаси чорва молларини сўйиш қайта ишлаш гўшт ва гўшт маҳсулотлари хусусан колбаса ишлаб чиқариш ва сотиш фаолияти билан шуғулланади. Корхонада қушхона, гўштни қайта ишлаш ва сақлаш омборлари, колбаса тайёрлаш цехи ва тайёр маҳсулотни сақлаш омборларидан ташкил топган. Корхона колбаса ишлаб чиқариш учун қорамол, қўй ва парранда гўштлири ишлатади. Молларни Нурота тумани “Истиқлол” ва А. Навоий ширкат хўжаликлари, фермер хўжаликлари ва деҳқон бозорларидан сотиб олади ҳамда ўзининг деҳқон хўжалигида парваришланган моллардан фойдаланади. Хўжаликлардан гўштни 18-20 минг сўмдан хард қилади. Қўй терисини 2,0 минг сўмдан, мол терисини 20-30 минг сўмдан сотади.

28-жадвал

“Нурота ҳолол гўшт” хусусий корхонаси ишлаб чиқариш ва иқтисодий кўрсаткичлари

	Кўрсаткичлар	Миқдори		Шундан: гўшт, ц
		Бир кунда, кг	Бир йилда, ц	
1.	Ишловчилар сони, киши	6	6	
2.	Ишлаб чиқариладиган колбаса	600	173	86,5
	Шу жумладан:			
	қайнатилган	250	73	36,5
	дудлатилган	250	72	36,0
	сосиска	100	28	14,0
3.	Маҳсулот ишлаб чиқариш учун сарфланадиган харажатлар, (минг сўм)			
	Шу жумладан:			
	қайнатилган	14	102200	73000,0
	дудлатилган	15	108000	72000
	сосиска	13	36400	22400
	Жами	14,25	246600	167400
	Маҳсулотни сотиш			

	нархи, (минг сўм)			
	Шу жумладан:			
	қайнатиш	20	146000	104200,4
	дудлатилган	25	180000	120000,6
	сосиска	15	42000	25800,0
	Жами	21,27	368000	240300,0
5.	Маҳсулотни сотишдан олинадиган фойда, (минг сўм)			
	Шу жумладан:			
	қайнатиш	6	43800	31200,4
	дудлатилган	10	72000	48000,6
	сосиска	2	5600	3400,0
	Жами	7,02	121400	82700,0
6.	Рентабеллик даражаси, %			
	Шу жумладан:			
	қайнатиш	142,9	142,9	142,8
	дудлатилган	166,7	166,7	166,7
	сосиска	115,4	115,4	115,2
	ўртача	149,2	149,2	149,4

Манба: Муаллифлар тадқиқотлари асосида ишлаб чиқилган.

“Нурота ҳолол гўшт” хусусий корхонаси ишлаб чиқариш ва иқтисодий кўрсаткичлари тўғрисидаги маълумотлар 28-жадвалда келтирилган. Корхона йилига 86,5 ц. гўштни қайта ишлаб, 173,0 ц қайнатиш, дудлатилган колбаса ва сосиска тайёрламоқда.

Корхона бир йилда 368000,0 минг сўмлик тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқарган ва 121400,0 минг сўм фойда олган, рентабеллик даражаси 149,2 фоизни ташкил қилган.

29-жадвал

“Нурота ҳолол гўшт” хусусий корхонасида тайёрланган мол терилари ва турлари

	Чорва моллари	Сўйилган моллар сони, бош	Қайта ишланган гўшт миқдори, ц	Тайёрланган мол терилари, дона
1.	Қўй	305	61	305
2.	Қорамол	11	22	11
3.	Парранда	315	5	-

	Жами	631	88	316
--	------	-----	----	-----

Манба: Муаллифлар тадқиқотлари асосида ишлаб чиқилган.

29- жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, 305 бош қўй, 11 бош қорамол ва 315 бош парранда сўйилган ва 316 дона мол терилари тайёрланган ҳамда 88,0 ц гўшт қайта ишланган. Қорақўлчиликка ихтисослашган Нурота тумани ҳудудида мол териларини чуқур қайта ишлашни ташкил этиш мумкин.

30-жадвал

Колбасага айлантирилган гўштнинг иқтисодий самарадорлиги (минг сўм)

Т \ р	Колбаса турлари	1 кг колбасада гўшт	1 кг колбасага айлантирилган гўштнинг сотилиш нархи	1 кг колбасага айлантирилган гўшдан олинган фойда	Рентабеллик даражаси, %
1.	Қайнатилган	10	28,6	18,6	186,0
2.	Дудлатилган	10	33,4	23,4	234,0
3.	Сосиска	8	23,0	15,0	187,5
4.	Ўртача	9,7	27,8	18,1	186,6

Манба: Муаллифлар тадқиқотлари асосида ишлаб чиқилган.

Колбаса шаклида қайта ишланган гўштнинг иқтисодий самарадорлиги тўғрисидаги маълумотлар 30-жадвалда келтирилган. Қайта ишланиб, дудлатилган колбаса шаклида сотилган 1 кг гўштнинг сотилиш нархи 33,4 минг сўм, қайнатилганиники 28,6, сосиска шаклида сотилганиники 23,0 минг сўмни ташкил қилиб, гўшт шаклида сотилганига нисбатан 39,0 фоиз юқори. Колбаса шаклида сотилган 1 кг гўшдан олинган ўртача фойда 18,1 минг сўмни, рентабеллик даражаси 186,6 фоизни ташкил қилган.

“Истиклол” НШХ тирик вазнда қўйларнинг 1центнерини 683,6 минг сўмдан, гўштга шаклида 2000,0 минг сўмдан сотилган. “Нурота ҳолол гўшт” хусусий корхонаси тайёрлаб 2780,0 минг сўмдан сотган. Натижада гўшдан ва калбосадан олинган фойда миқдори тирик вазндагига нисбатан мос равишда 4,3 ва 7,9 марта кўп бўлган (31-

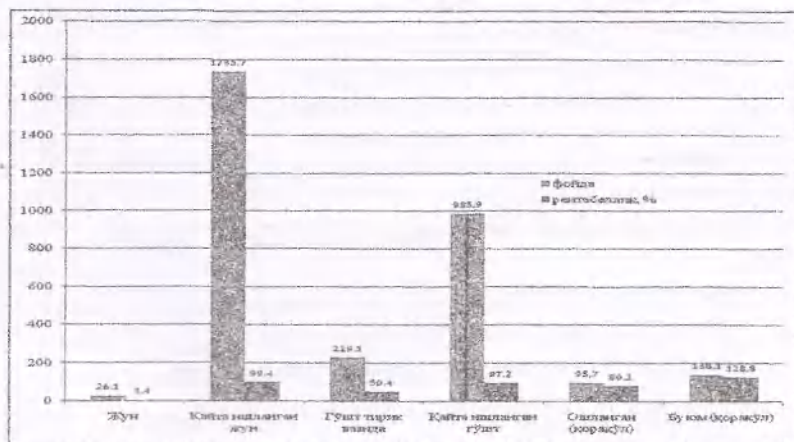
жадвал). Шу билан биргаликда корхонанинг жойларда магазинлари бўлмаганлиги истеъмолчи субъектлар билан шартномалар тузмаганлиги сабабли тайёрланган колбасаларни реализация қилишда бирмунча қийинчиликлар мавжуд.

31-жадвал

Гўшти қайта ишлашнинг иқтисодий самарадорлиги

Т/р	Кўрсаткичлар	“Истиклол” НШХ		Колбаса шаклида	Тирик вазнга нисбатан, %	
		Тирик вазнда	Гўшт шаклида		Гўшт	Колбаса
1.	Миқдори, ц	2759	1379,5	86,5	-	-
2.	Сўйиладиган кўйлар, бош	7260	-	416	-	-
2.	1 ц таннархи, м. сўм	454,5	1014,1	970,0	223,1	213,4
3.	1 ц сотиш нархи, м. сўм	683,6	2000,0	2780,0	292,6	406,7
4.	1 ц олинган фойда, м. сўм	229,1	985,9	1810,0	430,3	790,0
5.	Рентабеллик даражаси, %	50,4	97,2	186,6	46,8 банд	139,2 банд

Манба: Муаллифлар тадқиқотлари асосида ишлаб чиқилган.

3-диаграмма. Хом ашё ва қайта ишланган маҳсулотлар рентабеллиги

Манба: Муаллифлар тадқиқотлари асосида ишлаб чиқилган.

Қорақўл қўйлари жундан турли ўлчамдаги гиламлар, бош кийимлар, устки кийимлар, пайпоқ ва қўлпоқлар, оёқ кийимлар, қўржин, от ва уловлари учун жавдук ва арқонлар ҳамда қурилишда утепления материалари ишлаб чиқиш мумкин. Тозоланган жунга ва ундан тайёрланган буюмларга ички ва ташқи бозорларда хардорлар кўплигига қарамасдан хом ашёни қайта ишлаш имконияти чекланганлиги сабабли етиштирилган жуннинг катта қисми исроф бўмоқда. Жундан тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш ҳам бошқа турдаги хом ашёларни қайта ишлаш каби юқори самара беришини бир қатор корхоналар тажрибаси кўрсатмоқда.

Сурхондарё вилояти, Қумқўрғон тумани, “Сайхан” НШХ қошидаги “Кийгиз” босиш цехи иқтисодий самарадорлиги тўғрисидаги маълумотлар 32-жадвалда келтирилган.

32-жадвал

Кигиз ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлиги

№	Кўрсаткичлар	Миқдори
1.	Бир дона кигизни ишлаб чиқариш учун сарфланиладиган жун, кг	14
2.	1 кг жуни сотиб олиш нархи, сўм	800
3.	Бир кийгизга сарфланиладиган харажат, минг сўм	24,4
	шундан: жуни сотиб олиш харажатлари	11,2
	сув, электр энергия, иш ҳақи ва бошқалар	13,3
4.	Бир дона кигизни сотиш нархи, минг сўм	48,7
5.	Бир дона кигиздан олинadиган фойда, минг сўм	24,3
6.	Рентабеллик даражаси, %	99,6
7.	Буюмга айлантирилган жуннинг сотиш нархи, минг сўм	22,3
8.	Буюмга айлантирилган 1 кг жуннинг сотиш нархи, сўм	3478,6
9.	Буюмга айлантирилган 1 кг жуннинг таннархи, сўм	1742,9
10.	Буюмга айлантирилган 1 кг жундан олинган фойда, сўм	1735,7
11.	Рентабеллик даражаси, %	99,6

Манба: Муаллифлар тадқиқотлари асосида ишлаб чиқилган.

Бир дона (2х 1,8 м.) кигиз тайёрлаш учун 14 кг ювилмаган жун ишлатилган ва унинг таннархи 247,4 минг сўмни ташкил қилган.

Кигизнинг бир донасидан олинган фойда 24,3 минг сўм, рентабеллик даражаси 99,6 фоизни тенг бўлган. Қоракўлчилик маҳсулотлари ва ундан тайёрланган товарлар рентабеллик даражаси 3-диаграммада келтирилган.

33- жадвал

Жунни қайта ишлашнинг иқтисодий самарадорлиги (минг сўм)

Т/р	Кўрсаткичлар	“Сайхан” НПХ	Буюмга айлантирилган жун	Буюмга айлантирилган жуннинг хом ашёга нисбати, %
1.	1 ц жунинг таннари	773,9	1742,9	225,2
2.	1 ц жунни сотиш нархи	800,0	3478,6	434,8
3.	1 ц жундан олинган фойда	26,1	1735,7	66,5 барабор
4.	Рентабеллик даражаси %	3,4	99,6	96,2 банд

Манба: Муаллифлар тадқиқотлари асосида ишлаб чиқилган.

33-жадвал маълумотларидан кўринадики, тайёр маҳсулот шаклидаги 1кг жуннинг сотилиш нархи 800,0 сўм ўрнига 3478,6 сўмга кўтарилганлиги натижасида олинган фойда 26,1 сўмдан 1735,7 сўмгача ёки 66,5 мартага ошган.

Чўл-яйлов чорвачилик ҳудудларининг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини тезлаштириш ва аҳоли турмуш фарованлигини оширишнинг муҳим маблағ манбаи бўлиб қишлоқ хўжалиги хусусан чорвачилик маҳсулотларини қайта ишлашни жойларда ташкил этиш ҳисобланади.

ХУЛОСА ВА ТАКЛИФЛАР

1. Республикада етиштирилаётган қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг 68,0 фоизи деҳқон хўжаликлари, 27,8 фоизи фермер хўжаликлар қолган 4,2 фоизи эса қишлоқ хўжалик корхоналари ҳиссасига тўғри келмоқда. Деҳқон хўжаликларида тайёрланаётган маҳсулотларнинг 48,5 фоизини чорвачилик маҳсулотлари ташкил этмоқда. 92,4 фоиз чорвачилик маҳсулотлари республикада деҳқон хўжаликлари, 4,4 фермер хўжаликлари ва 3,2 фоизи эса қишлоқ хўжалиги фаолиятини амалга оширувчи корхоналарида. Республикада етиштирилаётган гўштнинг 91,4 фоизини, сутнинг 94,5 фоизини, жуннинг 85,0 фоизини, қоракўл терининг 83,9 фоизини ва тухумнинг 61,9 фоизини деҳқон хўжаликлари томонидан ишлаб чиқарилмоқда. Мамлакатимизда ишлаб чиқарилаётган гўштнинг атиги 2,7 фоизи, жуннинг 4,5 ва қоракўл терининг 7,1 фоизи қишлоқ хўжалиги фаолиятини амалга оширувчи ихтисослашган корхоналари ҳиссасига тўғри келмоқда. Майда шохли молларнинг 80,6 фоизи ёки 18091,3 минг боши деҳқон хўжаликларида, фермер хўжаликларида 13,5 фоизи ёки 3032,2 минг боши ва қишлоқ хўжалиги фаолиятини амалга оширувчи корхоналарида 5,9 фоизи ёки 1335,3 минг боши боқилмоқда.

2. Республикада ишлаб чиқарилган чорвачилик маҳсулотларини қайта ишловчи корхоналарнинг етишмаслиги, мавжудларининг эскирганлиги ва тўла қувват билан ишламаслиги оқибатида хом ашёнинг катта қисми қайта ишланланмасдан қолмоқда. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаб тайёр маҳсулот даражасига етказувчи енгил саноат корхоналари ососий фондларининг эскириш даражаси 32,6 фоизни, саноатда озиқ-овқат ишлаб чиқарувчи корхоналарники эса 60,3 фоизни ташкил этди. Ишлаб чиқарилган қишлоқ хўжалик маҳсулотларини саноат асосида қайта ишлаш йилдан-йилга кўпайиб барётганлигига қарамасдан пахта хом ашёсининг 34%, меванинг 17%, сабзавотнинг 12%, полиз экинларининг 7%, узумнинг 25%, терининг 28%, жуннинг 17%, гўштнинг 27%, сутнинг 7% саноатда қайта ишланмоқда холос.

3. Қишлоқ хўжалигида етиштирилган маҳсулотларни қайта ишловчи соҳа корхоналарнинг ишлаб чиқариш харажатлари таркибида хом ашё харажатлари 86-87 фоиз бўлган ҳолда рентабеллик даражаси 47-48 фоизни ташкил қилса, қишлоқ хўжалигиники атиги 18,7 фоиз ёки деярли 3 барабор паст. Тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш учун сарфланиладиган харажатларнинг 65-75 фоизи хом ашё етиштирувчилар ҳиссасига тўғри келган ҳолда олинadиган даромаднинг атиги 35-40 фоизига эгаллик қилишмоқда. Бошқача айтганда, хом ашё етиштрувчилар ўз маҳсулотларини ярим нархидан ҳам арзон баҳоларда беришга мажбур бўлишмоқда.

4. Ишлаб чиқиладиган жуннинг 20 фоизи саноат корхоналари томонидан қайта ишланади, чўл-яйлов ҳудудларида маҳаллий аҳоли томонидан 18-20 фоиз жун қайта ишланиб гилам, гилам маҳсулоти, тола ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқарилади. 60 фоиз атрофида жун қайта ишланмасдан қолади. Жунни қайта ишлаб сотишни ташкил этиш жунни хом ашё сифатида сотишдан кўра 2,5-3,0 марта кўп даромад келтиради. Навоий вилоятида барча тофадаги хўжаликларда 116530 тонна гўшт ишлаб чиқарилган саноат асосида қайта ишлангани 30024,9 тоннани ёки атига 25,8 фоизни ташкил қилган. Қоракўлчилик туманларида ишлаб чиқарилган гўштни қайта ишлаш ҳатто 0,5 фоиздан ҳам ошмайди, айрим туманларда умуман қайта ишланмайди, яъни моллар гўштга тирик ҳолда сотилмоқда. Бунинг натижасида ишлаб чиқарувчилар олиниши мумкин бўлган даромадларининг 60-70 фоиздан маҳрум бўлмоқдалар. Навоий вилоятида ишлаб чиқарилган жуннинг 21,4 фоизигина, бир қатор туманларда эса қайта ишлаш умуман мавжуд эмас. Республикада ҳар йили барча тофадаги хўжаликлар томонидан 12,0 млн. дона тери хом ашёси олинди, бундан 7,5 млн. донаси майда ва 4,5 млн. донаси йирик шохли мол терисидир. Қоракўлчилик хўжаликларида эса 1,7-1,8 дона майда шохли моллар териси етиштирилмоқда. Териларни қайта ишлаш 30,0 фоизда ошмаяпти. Ҳозирги кунда 1,1-1,2 млн. бош, кўзилари қоракўл терига сўйилган. Она марри қўйлардан йилига 55-60 минг тонна қўй сути соғиб олиш ва қайта ишлаб юқори сифатли қимматбаҳо сут маҳсулотлари ишлаб чиқариш мумкин. Аммо, сутни

қайта ишлаш ва истеъмолчиларга етказиб беришнинг имконияти бўлмаганлиги сабабли соғишдан воз кечилмоқда.

5. Барча товарлар бўйича аҳоли жон бошига чакана товар айланмаси шаҳарларда 2844,1 минг сўм, қишлоқ жойларда атти 901,7 минг сўмни, шу жумладан, мос равишда озиқ-овқат 1333,9 ва 427,4 ҳамда нозиқ-овқат 1510,2 ва 474,3 минг сўмни ташкил қилган ёки товар айланмаси қишлоқ жойларда 3 баробардан кўпроққа паст. 2010 йил республикада аҳоли жон бошига пуллик хизмат кўрсатиш 275,1 минг сўмдан 2014 йилда 728,0 минг сўмга етган ёки 2,6 баробарга кўпайган. Шу билан биргаликда аҳоли жон бошига пуллик хизмат кўрсатиш ҳудудлари бўйича кескин фарқ қилиб, деярли иккига тенг. Аҳоли жон бошига маиший хизмат кўрсатиш шаҳар жойдагига нисбатан қишлоқ жойларда 8,3 минг сўм ёки 11,1 фоиз кам. Республика шаҳарлари бўйича бу кўрсаткичнинг фарқи 5 баробардан, қишлоқ жойларида эса 8 баробардан ортиқ.

6. “Навой қорақўл” бирлашмаси тизимидаги ширкат хўжаликларида маданий маиший ва коммунал хўжалигида хизмат қилувчи ходимлар 2013 йилда 5 кишини ташкил этган. Кейинги йилларда бу турдаги хизматларга барҳам берилган. Умумий овқатланиш ва савдо хизмати билан 2 киши шуғуланмоқда. Хўжалик ичида қурилишда шуғуланувчилар таҳлил қилинаётган даврда 61 кишидан 45 кишигача ёки 26,2 фоизга камайган. Иморат ва иншоотларни таъмирлаш амалга оширилмаган ва болалар боғчаси фаолият кўрсатмаган. Ҳозирги кунда чўл-яйлов чорвачилиги қуйи мажмуаси тизимидаги ишлаб чиқаришда иштирок этаётган кишилар 80-83 фоизни, ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатувчи, маҳсулотни қайта ишловчи, савдо ва таъминот вазифасини бажарувчи кишилар 17-20 фоизни ташкил этади. Қуйи мажмуада бу кўрсаткични босқичма-босқич тегишли равишда 70:30; 60:40; 50:50; 40:60; 30:70 даражага етказиш шарт.

7. Қорақўлчилик хўжаликларида кўзиларни қорақўл териға сўйиш, терини тузлаш, ёгдан ажратиш ва тозолаш, қўй жунини кирикиш, қўйларни гўштга сўйиш ва терисига дастлабки ишлов бериш кабилар махсус сервис хизмат кўрсатиш шаҳобчалари ташкил

этилмаганлиги сабабли кўл меҳнати билан маҳсулот ишлаб чиқарувчилар томонидан амалга оширилмокда.

8. Сервис тузилмалари билан ўзаро муносабатларда нималар қониқтирмаслиги ҳақида сўралганда респондентларнинг 100 % хизмат кўрсатиш баҳоларининг юқорилиги, 73,6 % шартнома шартларининг номукамаллиги, 66,3 % хизмат кўрсатиш сифатининг қониқарсизлиги, 55,9 % ишларни ўз вақтида бажармаслиги, 52,3 % хизматлар тур ва сон жиҳатидан етарли эмаслиги, 42,5 % хизмат кўрсатиш кўламининг торлиги ва зарур моддий-техника воситаларининг етишмаслигини эътироф этганлар.

9. Бир зооветеринария пункти томонидан кўрсатиладиган ўртача шартли қўйлар сони 43,2 минг бошдан 48,4 минг бошга ёки 12,0 фоизга кўпайган. Бир зооветеринария пункти чорва моллари жойлашган худуд майдонининг катта-кичиклигига қараб 8,0-12,0 минг бош шартли қўйлар ўринига 48,4 минг бош ёки 4-6 баробар кўп шартли қўйларга хизмат кўрсатмокда. Бир бош шартли қўйга кўрсатилган зооветеринария сервис хизмати 71,4 сўмдан 79,8 сўмгача ёки 11,8 фоизга ошган бўлса-да, хизмат кўрсатиш ҳажми (915,0 минг сўм) ўта пастлигидан далолат беради.

Республикамизда 383 та қушхоналар фаолият кўрсатмокда бир туманга ўртача 2,4 та қушхона тўғри келиб, бир қушхона 197,6 минг аҳолига хизмат кўрсатмокда.

10. Таклиф этилаётган инновацион технология бўйича отарда табиий ёғин-сочин ҳисобига 150 га кўп компонентли, юқори ҳосилли (25 ц/га) яйлов агрофитоценози яратилса, агрофитоценозлардан 374 тонна, қолган 164 га табиий яйловдан 49 тонна, жами 423 тонна яйлов озукасини олиш мумкин. Демак, бу ҳолда ҳайвонларни яйлов озукаси билан таъминланиш даражаси 50-55 фоиз ўрнига 105,7 % га етади.

11. Яйловни ҳимояловчи саксовул ихотазорларини барпо қилиш технологияси ҳамда юқори ҳосилли яйлов агрофитоценозларидан мавсумий фойдаланиш технологиясини 1500 га табиий яйлов майдонига жорий этишнинг ўзи 1200,0 га суғориладиган майдонни ва 6600000 м³ сувни тежаш имконини беради. Тежалиши мумкин бўлган ер ва сувдан озик-овқат экинларининг бошқа турларини

парваришладда фойдаланиш имконияти вужудга келади. Шу билан биргаликда факат озука харажатларини 540,0 млн. сўмга тежалиши ва коракўлчилик махсулотларининг хусусан ўстиришга қолдириладиган кўзилар сонини 275 бошдан 1375 бошга, коракўл терини 225 донадан 1125 донагача, тирик вазндаги гўшт етиштиришни 81,0 центнердан 377,0 центнерга, жунни 12,2 центнердан 63 центнерга, барра гўштини 225 донадан 1125 донага ва кўй сутини 135 центнердан 675,5 центнерга кўпайтириш мумкин бўлади. Маълумки, хом ашёга нисбатан уни тайёр махсулотга айлантириб сотиш хўжалик юритувчи субъектга 2-2,5 баровардан кўп даромад келтиради. Таклиф қилинаётган технология бўйича 1500 га яйлов майдонидан олинishi мумкин бўлган махсулотларни қайта ишлаб тайёр махсулот даражасига етказилса, жорийи баҳоларда ҳисобланилганда 468,5 млн. сўм ўрнига 936,9-1171,2 млн. сўмгача кўпайтириш имконини туғдириш билан биргаликда махсулотларни қайта ишлаш ҳисобга 12-15 та янги иш ўринлари ташкил этилишига олиб келади.

12. Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг ҳозирги ҳолати тахлили кўрсатмоқдаки, ширкат хўжалиги отарларида боқилаётган кўйларнинг сони 500-600 бошдан кўп эмас. Масалан, “Саҳобаота” наслчилик ширкат хўжалигида ўртача 230 бош кўйлар парваришланаётган отарлар 7 фоиз, 363 бош – 15,8, 470 бош – 37 бош, 543 бош – 21, ва 717 бош урчитилаётган отарлар – 19 фоиз, Ўртача бир отарда боқилаётган кўйлар 499 бошни ташкил этмоқда. Фермер хўжаликлари 66, 2 фоиз, 411 бош – 22,5, 666 бош – 5 ва 1200 ва ундан кўп бош парваришлайётганлари 6,3 фоиз. Дехқон хўжаликларида ўртача 50 бош кўйга эга бўлганлар 72,3 фоиз, 206 бош – 20,7 ва 400 ва ундан кўп бош кўйларни парваришлайётганлар 7,0 фоиз.

Инновацион технологияларни жорий этиш йўли билан ширкат хўжаликларидаги отарлардан 2500-3000 бош парваришлайдиган чорвачилик комплекслари ташкил этиш, фермер хўжаликлари ҳажмини 2500-3000 бошгача йириклаштириш ва дехқон хўжаликларида боқиладиган кўйларни ками билан 300 бошга етказиш мақсадга мувофиқ. Ишлаб чиқариш бирликлари ҳажмини оптималлаштириш, хизмат кўрсатиш объектларини тургун ҳолда

қўйларни яйловдан яйловга ўтказиб боқиш жараёнида кўчма чўпон уйидан фойдаланиш, майда хўжаликлар ва отарлар учун 2500-3000 бошга хизмат кўрсатувчи қўй жунини қирқиш, сунъий қочириш, қўзиларни қоракўл тери учун сўйиш, лаборатория ва қушхоналарни кўчма ҳолда ташкил қилиш иқтисодий нуктаи назардадан ўзини оқлайди. 500 бош қўйни озуқа билан таъминлаш учун 1500 га табиий яйловлар талаб қилинади. Ушбу майдонга яйловларда фойдаланишнинг инновация технологиясини жорий қилиб, яъни бир бош қўйга 0,28-0,29 га юқори ҳосили сунъий яйловлар яратиш, қўйлар сонини ширкат хўжаликлари бирламчи ишлаб чиқариш бирликлари ва фермер хўжаликларида 2500 бошга ва деҳқон хўжаликларида 300-500 бошга етказиш ва ишлаб чиқариш самарадорлигини кескин ошириш имконини бериш билан биргаликда ишлаб чиқариш инфратузилмаси ривожланишни ва маҳсулотларни қайта ишлашни шакллантириш ҳисобига чўл ҳудудларининг иқтисодий-ижтимоий ривожланишига муҳим маблағ манбаи бўлиб хизмат қилади.

13. Ҳар 8000-12000 бош қўйлар мавжуд ҳудудда битта зооветеринария хизматини кўрсатувчи шаҳобча, ҳар 3500-4000 бош она қўйга битта тургун ёки кўчма сунъий қочириш пункти, ҳар 18000-20000 она қўйи мавжуд ҳудудда қўзи сўйиш ва қўйлар жунини қирқиш пунктлари, 700-800 бош марри қўйга 5 та соғиш аппаратидан иборат соғиш майдончаси, 250,0-260,0 минг бош қўйга эга бўлган ҳудудда битта гўшти ва қўй териларини қайта ишлаш корхоналарини ташкил этиш лозим.

14. Ҳудудларда йилига 10000 донагача қоракўл терини, 200 тонна гўшти, 50 тонна жунни, 10000 дона мол терисини ва 5 тонна қўй сутини қайта ишлайдиган мини заводларни ишга тушириш чўл-яйлов чорвачилиги ҳудудлари барқарор иқтисодий ижтимоий ривожланишига хизмат қилади.

15. Бозор иқтисодиёти шароитида қоракўл тери, мол терилари, гўшт, жун, қўй сути ва бошқа чўл-яйлов чорвачилиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш ва қайта ишлаш асосида кенг халқ истеъмоли товарлари ишлаб чиқаришни ўзида мужассамлаштирадиган қоракўлчилик кичик мажмуасини

шакллантириш зарур. Чўй-яйлов чорвачилиги маҳсулотлари ишлаб чиқариш харажатларини максимал миқдорда қоплашга эришиш билан биргаликда турли мулк шаклларига асосланган хом ашёни қайта ишловчи корхоналарни шаклланиши ва ривожланиши ҳисобига қоракўлчилик хўжаликлари ва уларда ишловчиларнинг даромадлари кўпаяди.

Чўл-яйлов чорвачилиги қўйи мажмуасида ўз-ўзидан бошқарувчи қишлоқ хўжалик маҳсулотларни ишлаб чиқарувчи, қайта ишловчи ва тайёр маҳсулотларни сотувчи таркибий тузилмаларнинг ўзаро ишлаб чиқариш ва иқтисодий муносабатлари, “ишлаб чиқиш-қайта ишлаш-сотиш” барча бўғинларда хўжалик шартномаларига асосланган бўлиши лозим.

Ўзаро иқтисодий муносабатларда томонларнинг жавобгарлигини кучайтириб, агросаноат мажмуаси самарадорлиги оширишга хизмат қилиш билан биргаликда ҳар бир аниқ корхонанинг ишлаб чиқариш ва хўжалик фаолиятини талаб ва тақлифга мослаштиришга хизмат қилади.

16. Чўл-яйлов хўжаликларида мулкий муносабатларни такомиллаштириш ва мулкдан фойдаланувчиларнинг жавобгарлигини ошириш мақсадида шартномавий муносабатларни мукамаллаштириш лозим. Хўжалик билан тузилган шартномаларни ўрганишдан аниқландики, шартнома шакллари амалдаги қонунлар ва меъёрий ҳужжатлар талабларига жавоб бермайди ва кўп ҳолларда маҳсулот ишлаб чиқарувчиларнинг зарарига тузилмоқда. Буни бартараф этиш қўйидагилардан иборат:

- хўжаликлар молиявий ҳолатини мустаҳкамлаш, дебиторлик ва кредиторлик қарзлар кўпайишига йўл қўймаслик мақсадида сотиладиган маҳсулот ҳақини олдиндан 100 фоиз тўлаб бериш шартини шартномага киритиш;

- «Форс-мажор» шартларини қоракўлчилик ҳудудларининг табиий иқлим шароитини ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқиш ва шартномага киритиш;

- ихтисослашган хўжалик ва унга хизмат қилувчи корхоналар ўртасидаги шартномавий муносабатларни мукамаллаштирилган ва

такомиллаштирилган контракция-шартномалари асосида ташкил этиш;

- ихтисослашган билан унинг бўлималар ўртасидаги иқтисодий муносабатларини мустаҳкалаш мақсадида ички хўжалик шартномаларини такомиллаштириш ва амалда қўллаш мақсадга мувофиқдир.

17. Қайта ишлаш корхоналари ишлаб чиқариш харажатларининг 70,0-75,0 фоизи хом ашё ҳиссасига тўғри келишига қарамасдан, олинаётган фойданинг 80,0-90,0 фоизини ўзлаштиришмоқда. Бунга сабаб, сотиб олинган хом ашё бирлигини тайёр маҳсулот шаклида 3,0-4,0 баробар юқори нархларда сотилишидир. Шунинг учун биринчидан, ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил этишни ўзгартирмаган ҳолда 50-60 минг бош кўй, ками билан 200 бошдан қорамол, от, туя каби чорва молларини парваришшлаётган хўжаликлар ҳудудида гўшт, сут, қоракўл ва мол терилари, жун ва чорвачилик маҳсулотларини чуқур қайта ишловчи объектларни ва товарларни сотиш бўлимини ташкил этиб, хўжаликни агрофирмага айлантириш.

Иккинчидан, қоракўлчилик хўжалигига инновация технологияларни жорий этиш ҳисобига отарлардан 2500-3000 бош кўйни парваришланадиган чорвачилик комплекслари ёки улардан фермер хўжаликларини ташкил этиш ҳамда хом ашёни чуқур қайта ишлаш ва сотишни бир корхона миқёсида бирлаштириш орқали хўжаликни агрофирмага айлантириш мақсадга мувофиқ.

18. Кўйи мажмуа соҳалари ва корхоналарининг ўзора иқтисодий муносабатларидаги муаммоларни яъни яйловларни модернизациялаш (ўртача ҳосилдорликни гектарига 2,5 центнердан 20-25 центнергача ўшириш), чорва молларини бўрдоқилаш ва қоракўлча ишлаб чиқариш хўжаликлараро корхоналарни, озуқа тайёрлаш заводларини, хомашёни чуқур қайта ишловчи корхоналарни, агросервис корхоналарини, тайёр маҳсулотларни сотишни ташкил этувчи муассасаларни чўл-яйлов чорвачилиги хўжаликлари мулк ва маблағларини бирлаштириб истъомол кооперативлари шаклида ташкил этиш йўли билан ечиш мақсадга мувофиқ.

19. Истёмол кооперативлари чўл-яйлов чорвачилиги қуйи мажмуаси таркибига кирувчи хўжалик ва корхоналарнинг ўзаро иқтисодий муносабатларидаги зиддиятларига барҳам беради.

20. Маҳсулот ишлаб чиқариш, қайта ишлаш, хизмат кўрсатиш ва сотиш жараёнларининг истёмол кооперативлари шаклида уйғунлашиши қайта ишлаш корхоналари томонидан даромаднинг асоссиз ўзлаштирилишига барҳам беради ва ўзаро иқтисодий муносабатларни мустаҳкамлайди ҳамда иқтисодий адолатни тиклайди.

21. Ишлаб чиқарилаётган хомашёнинг аксарият қисми чуқур қайта ишланади ва тайёр масулотга айлантирилади натижада эса чўл-яйлов ҳудудларида хўжалик юритувчи субъектлар даромадни 4-5 баробар кўпайтирилишига эришилади.

22. Ташкил этиладиган кооператив корхоналарида минглаб янги иш ўринлари барпо этилиш натижасида Ўзбекистон Республикаси учун ўта жиддий муаммоси ҳисобланган ишсизликнинг камайишига олиб келади ҳамда чўл-яйлов чорвачилиги ҳудудларининг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш суъратлари тезлашади ҳамда барқарорлашади.

23. Чўл-яйлов чорвачилигини барқарор ривожланишини таъминловчи кластер бошқарув технологиясини жорий этиш мақсадга мувофиқ, яъни:

- алоҳида маҳсулот тури бўйича эмас балки чўл-яйлов чорвачилиги қуйи мажмуасини битта кластерига қамраб олинишни;

- кластерни бошқариш юқори малакали мутахассислардан шакллантирилган махсус мувофиқлаштурувчи кенгаши томонидан амалга оширилишни;

- олинган фойда кластер таркибига кирувчи корхоналарнинг тайёр маҳсулотга қўшган ҳиссасига мос равишда тақсимлашни тавсия қиламиз.

24. Мамлакат агросаноат мажмуасидаги баҳолар диспаратетини бартараф этиш учун республика ва унинг ҳудудлари миқёсида қуйидаги чораларни кўриш зарур:

- республика агросаноат мажмуасининг замонавий моддий-техника базаси яратиш ва қишлоқ хўжалиги бозорининг инфратузилмасини шакллантириш;

- импорт қилинадиган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини демпинг баҳоларда республика бозорига киришини олдини олиш бўйича самарали усулларни ишлаб чиқиш;

- қишлоқ хўжалиги хом ашёси ва озиқ-овқат маҳсулотларининг ижтимоий аҳамиятга эга турларига баҳоларнинг максимал даражасини белгилаш;

- маҳсулотлари қайта ишлаш учун сотиб олинадиган агросаноат мажмуаси корхоналари учун бюджет маблағлари ҳисобидан баҳолардаги фаркни қоплаш.

25. Тадбиркор 211 дона қорақўл териларни қайта ишлаш ва тайёр маҳсулот шаклига келтириш учун 34636,0 минг сўм харажат қилган ва уларни сотишдан 65905,5 минг сўм даромад олган. Бир дона қорақўл тери ўртача таннари 164,2 минг сўм, сотиш нархи эса 312,3 минг сўмни ташкил қилган. Натижада бир дона қорақўл теридан олинган фойда 148,1 минг сўмни ва жами тадбиркор томонидан олинган фойда 31269,5 минг сўмни ёки рентабеллик даражаси 90,3 фоизни ташкил қилган. Бир дона телпак тайёрлаш учун ўртача 1,11 дона қорақўл тери сарфланган, тери харажатлари 180,1 минг сўм, терини ошлаш ва материал сарфлари 7,9 минг сўм жами харажатлар 188,0 минг сўмни ташкил қилган. Бир дона телпакни ўртача 404,2 минг сўмдан сотган. Олган даромади 216,2 минг сўмни, рентабеллик даражаси эса 115,0 фоизни ташкил қилган. Тайёр маҳсулот шаклида сотилган бир дона қорақўл тери 404,2 минг сўмни ташкил қилиб, ошланганига нисбатан 39,3 минг сўм ёки 10,8 фоизга қиммат сотган.

26. 98 дона ошланган ва сотилган терилардан бир донасида ўртача 94,0 минг сўм, тайёр бош кийимдаги бир дона теридан 195,2 минг сўм ёки 2,1 марта кўп фойда олган. Демак, қорақўл терини тайёр маҳсулот шаклида сотишнинг иқтисодий самарадорлиги юқори.

27. Қўй терисининг бир донасини ўртача 15,0 минг сўмдан хард қилиб, бир дона туркман пўстнини тайёрлашга 92,0 минг сўм сарфлаган. Унинг бир донасини ўртача 225,0 минг сўмдан сотган ва

133,0 минг сўм фойда олган. Туркман пўстинининг рентабеллик даражаси 144,6 фоизни, бўри терисидан тайёрланган аёллар жакетиники эса 120,6 фоизни ташкил қилган.

28. Қора қорақўл теридан тайёрланган Ира номли шубада бир дона тери 54,0 минг сўм харажат қилган ҳолда ўртача 118, 0 минг сўм сотилган ва 64,0 минг сўмдан фойда олинган, рентабеллик даражаси 118,5 фоизни ташкил қилган. Сур теридан безруковка ва кўк теридан шуба мос равишда 92,3, 346,1, 253,8, 275,0 ва 106,0, 204,5, 98,5, 93,3 тенг бўлган.

29. “Истиқлол” НШХ тирик вазнда қўйларнинг 1 центнерини 683,6 минг сўмдан, гўштга шаклида 2000,0 минг сўмдан сотилган. “Нурота ҳолол гўшт” хусусий корхонаси тайёрлаб 2780,0 минг сўмдан пуллаган. Натижада гўшддан ва калбосадан олинган фойда миқдори тирик вазндагига нисбатан мос равишда 4,3 ва 7,9 марта кўп бўлган.

30. Тайёр маҳсулот шаклидаги 1кг. жуннинг сотилиш нархи 800,0 сўм ўрнига 3478,6 сўмга кўтарилганлиги натижасида олинган фойда 26,1 сўмдан 1735,7 сўмгача ёки 66,5 мартга ошган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Қонун. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси — Тошкент, Ўзбекистон, 1999. —16 б.
2. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси
3. Қонун. Ўзбекистон Республикасининг “Фермер хўжаликлари тўғрисида” ги қонуни. “Халқ сўзи”. -1998. 1 май.
4. Қонун. Ўзбекистон Республикасининг “Мулкчилик тўғрисида” ги Қонуни. “Ўзбекистон Республикаси қонун ва фармонлар”. — Тошкент, Ўзбекистон, 1992.-19 б.
5. Қонун. Ўзбекистон Республикасининг “Ижара тўғрисида” ги қонуни. «Ўзбекистон овози». 10 январь 1992 йил.
6. Қонун. Ўзбекистон Республикасининг “Ер кодекси”. «Солиқ тўловчининг журнали», -Тошкент, 1998. № 7-8. —Б. 12.
7. Қонун. Ўзбекистон Республикасининг “Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) тўғрисида”ги қонуни.//Солиқ тўловчининг журнали, Тошкент, -1998. -№7-8. —Б. 21-25.
8. Қонун. Ўзбекистон Республикасининг Деҳқон хўжалиги тўғрисида ги қонуни. //Солиқ тўловчининг журнали, Тошкент, -1998. -№7-8. —Б. 22-26.
9. Ўзбекистон Республикасининг “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998 й., 9-сон.
10. “Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштирувчилар билан тайёрлов, хизмат кўрсатиш ташкилотлари ўртасида шартномалар тузиш, уларни рўйхатдан ўтказиш, бажариш, шунингдек уларнинг бажарилиши мониторингни олиб бориш тартиби тўғрисида” Низом. Тошкент-2003 й.
11. Ўзбекистон Президентининг «Қорақўлчилик соҳасини жадал ривожлантириш чора тадбирлари тўғрисида»ги 14.03.2018 йилдаги ПҚ-3603-сонли қарори.
12. Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг 2020-2030 йилларга мўлжалланган стратегияси.

14. Абдурахмонов К., Боев Х. Бозор иқтисодиёти шароитида мулк шакллари ривожланиб бориши. –Тошкент: Фан, -1992. -36 б.

15. Асамов С.А. Получение баранины и каракуши на промышленной основе.Т. 1988 г.

16. Асқаров Н. Кўп тармоқли фермер хўжаликлари ривожлантириш бўйича хориж тажрибалари ва улардан фойдаланишнинг асосий йўналишлари. «Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги» Ж. 2016 йил, 10-сон. 456.

17. Lin L.Y. The Quest for Prosperity. Prenceton Univercity Press. Prenseton. 2012. P. 369. (ЛинДжастин. Стремление к процветанию).

18. Кашин В. А. О новой модели развития для России. // «Мир перемен», 2015, №3-С.47-62.

19. Татаркин А.И. Саморазвитие территориальных социально-экономических систем как потребность федеративного обустройства России. // «Экономика регионов», 2013, №4.- С.9-26.

20. Тангиров А.Э., Совершенствование продажи продукции пустынно-пастбищного животноводства и модернизация отрасли. //Формирование и развитие сельскохозяйственной науки в XXI веке//с. Соленое Займище-2016. С.509-514.

21. Тангиров А.Э. ва бошқа. Чўл-дйлов чорвачилиги бошқарувини такомиллаштириш. Агроилм, Ж. 2-3(34-35) сон, 2015. 41-42

22. Тангиров А.Э., Раббимов А. Пути повышения эффективности использования пастбищ в пустынно-пастбищном животноводстве. // Современные тенденции развития аграрного комплекса.с. Соленое Займище -2016. С.1320-1323.

24. Тангиров А.Э., Чўл-ялов чорвачилигида хўжалик юртиш шакллари. // AGROILM№2[40]-SON, 2016. 25-276.

25. Тангиров А.Э., Нурманов Ш.Х. Баҳо шаклланишининг назарий масалалари. //Ветеринария ва чорвачиликни ривожлантириш истикболлари: замонавий амалиёт ва инновацион технологиялар республика илмий-амалий конференция материаллари тўплами – Самарқанд, 2020 йил 408-410 бет.

26. Тангиров А.Э., Нурманов Ш.Х. Қишлоқ хўжалиида баҳо шаклланишининг хусусиятлари. //Ветеринария ва чорвачиликни ривожлантириш истиқболлари: замонавий амалиёт ва инновацион технологиялар республика илмий-амалий конференция материаллари тўплами – Самарқанд, 2020 йил 428–431 бет.

27. Ж. Шеров, Ф. Раббимов, Р. Суяров. “Қорақўлчилик самарадорлигини оширишнинг устувор йўналишлари”. «Зооветеринария» Ж. 8 2013 й. 39–40 б. Тошкент.

28. Маматов М. Қишлоқ инфратузилма корхоналарини инновацион ривожлантириш масалалари. «Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги» Ж. №2, 2016. 44б.

29. Носиров У. ва бош. Чорвачиликда модернизация истиқболлари. «Зооветеринария» Ж. №10, 2011. 44–45б.

30. Ибрагимов Ю. Канада чорвачилиги, бугунги ҳолати ва ривожланиш истиқболлари. «Зооветеринария» Ж. №2, 2012. 38–43б.

31. Каюмов Ф.К. и др. О росте цен на сельскохозяйственную технику и мерах по совершенствованию метода определения договорной цены // Журнал. Механизация хлопководства, 1990, № 12. С. 1–3.

32. Каюмов Ф.К. и др. Каракулеводческий подкомплекс и его роль в формировании конъюнктуры рынка. Т. «Узинформагрупп». 1993 г.

33. Нурумбетов Т.Я. Каракулеводческий подкомплекс: состояние и основные пути развития (АПК: экономика, управление. 1990 г. № 11).

34. Папцов А.П. Современные направления развития сельскохозяйственной кооперации в экономике развитых странах // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. 2010. № 3. –С.79–82.

35. Хушмагов Н. Эффективность формирования деҳкансикх (фермерских) хозяйств и совершенствование их взаимоотношений с другими предприятиями: Иқтисод фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун дисс. автореф. –Тошкент: ЎзБИИТИ, 1994. – 22 б.

36. Хушматов Н., Файзуллаева Т. Грек ёнгоғи етиштиришда баҳо шаклланиши ва бозорнинг ўзгарувчанлик хусусиятлари. //AGRO ILM журнали. – Тошкент, 2019. №5. 105-107 бет.

37. Фармонов Т.Х. Ўзбекистон республикасида фермер хўжаликларини ривожлантиришнинг асосий йўналишлари. Иқтисод фанлари доктори илмий даражасини олиш учун дисс. автореф. – Тошкент: ЎзБИИТИ, 2005. -32 б.

38. Экономический потенциал пустынь и полупустынь Узбекской ССР и пути его реализации. Ответственные редакторы: академик АН УзССР К. И. Лапкин, член-корреспондент АН УзССР К. Н. Бедринцев. Ташкент. Издательство «Фан» Узбекской ССР 1987. 198с.

39. Ўзбекистон Республикаси йиллик статистик тўплами. Тошкент -2018.

40. Ўзбекистон қишлоқ хўжалиғи статистик тўплами. Тошкент - 2021.

41. Материалы сайта Информационного центра молочной промышленности Канады. Материалы сайта Канадской молочной сети.

42. Материалы сайта Канадской ассоциации генетики крупного рогатого скота.

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
I-боб. Чўл-яйлов чорвачилиги қуйи мажмуаси ривожланишининг ҳози ҳолати.....	5
1.1. Чўл-яйлов чорвачилиги қуйи мажмуаси ривожланишининг ҳозирги ҳолати.....	5
1.2. Чўл-яйлов чорвачилиги қуйи мажмуасида маҳсулотларни қайта ишлашнинг ҳозирги ҳолати.....	14
II- боб. Чўл-яйлов чорвачилиги қуйи мажмуаси инфратузилмаси ва уни ривожлантириш.....	30
2.1. Чўл-яйлов чорвачилиги қуйи мажмуаси инфратузилмаси ва уни ривожлантириш.....	30
2.2. Сервис хизмати кўрсатиш ва чўл-яйлов чорвачилиги маҳсулотларни қайта ишлаш тизимини такомиллаштириш.....	51
III- боб. Чўл-яйлов чорвачилиги қуйи мажмуасида ўзаро иқтисодий муносабатлар ва уларни такомиллаштириш.....	69
3.1. Чўл-яйлов чорвачилиги маҳсулотлари сотиш тизимини такомиллаштириш ва тармоқни модернизациялаш.....	69
3.2. Чўл-яйлов чорвачилиги қуйи мажмуаси ташкилий-таркибини оптималлаштириш.....	77
3.3. Шартнома шартлари бажарилишидаги жавобгарлик ва уни ошириш масалалари.....	97
3.4. Чўл-яйлов чорвачилиги қуйи мажмуасида иқтисодий муносабатлар.....	107
3.5. Чўл-яйлов чорвачилигида кластер ва унинг аҳамияти.....	113
3.6. Агросаноат мажмуасида баҳолар диспаритети ва уни бартараф қилиш йўллари.....	117
3.7. Чўл-яйлов чорвачилиги маҳсулотларини қайта ишлаш ва унинг иқтисодий самарадорлиги.....	122
Хулоса ва таклифлар	151
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	162

А.Э. Тангиров, Ш. Х. Нурманов

Модернизациялаш самарадорликни ошириш асоси

Монография

Мухаррир: Бободустов З.Н.

Мусаххих: Мелиев З.

© «FAN BULOG'I» нашриёти, Самарқанд

ISBN: 978-9943-8335-2-4

Нашриёт лицензияси:

№ 4341-5160-642с-944b-ab74-5062-3969

Босишга рухсат этилди: 10.06.2022 й.

© «FAN BULOG'I» нашриёти, Самарқанд ш.

С. Бухорий кўчаси, 1-11 уй.

14.06.2022 yil nashr etildi.

Qog'oz bichimi A5, Ofset qog'ozi.

"Times New Roman" garniturası

Nashr bosma tabog'i 10,25

Buyurtma № 047A. Adadi 35 nusxa

**Samarqand iqtisodiyot va servis institutining
matbaa bo'limida chop etildi.**

11.04.2022 y. LICENSE № 025316

REESTR № X-119112

Manzil: Samarqand shahar, Shoxrux ko'chasi 60-uy.

ТАНГИРОВ АБДУХОЛИК ЭГАМОВИЧ

Иқтисод фанлари номзоди, доцент, катор йиллар давомида Давлат мулкни бошқариш ва тадбиркорликни қўллаб-қуватлаш Давлат қўмитасининг Самарқанд вилоят ҳудудий бошқармаси бошлиғи ўринбосари, Қимматли қоғозлар бозори фаолиятини мувофиқлаштириш ва назорат қилиш Марказининг Самарқанд вилояти ҳудудий бошқармаси бошлиғи, Самарқанд Агротадбиркорлик касб-хунар коллежи директори, Қорақўлчилик ва чўл экологияси илмий –тадқиқот институти директорининг илмий ишлар бўйича ўринбосари бўлиб ишлаб келган.

2021 йилдан Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти “Менежмент” кафедраси доценти бўлиб ишлаб келмоқда.

Илмий ишларининг асосий йўналиши иқтисодиётнинг реал тармоқларини модернизациялаш ва уларнинг иқтисодий самарадорлигини ошириш муаммоларига бағишланган. 5 монография, 12 илмий-амалий тавсиянома, 7 ўқув услубий-қўлланма ва 107 илмий мақоллар муаллифи.

НУРМАНОВ ШЕРЗОД ХУЖАЯРОВИЧ

Ассистент, Самарқанд Иқтисодиёт ва сервис институти Иқтисодиёт кафедраси кабинет мудири, Самарқанд Давлат Чет тиллар институти академик лицей уқитувчиси, Самарқанд Кишлоқ хўжалик институти Кишлоқ хўжалиги иқтисодиёти ва маркетинг кафедраси ассистенти, Самарқанд ветеринария медицинаси институти Агроиқтисодиёт ва бухгалтерия ҳисоби кафедраси ассистенти, 2021 йилдан Самарқанд давлат ветеринария медицинаси, чорвачилик ва биотехнологиялар униварситети “Чорвачиликда иқтисодий самарадорлик ва бухгалтерия ҳисоби” кафедраси ассистенти бўлиб ишлаб келмоқда.

Илмий ишларининг асосий йўналиши иқтисодиётнинг реал тармоқларини модернизациялаш ва уларнинг иқтисодий самарадорлигини ошириш муаммоларига бағишланган. 8 илмий мақолалар муаллифи.

ISBN: 978-9943-8335-2-4

978-9943-8335-2-4